

Tartalom

BÖNDÖR Pál: Ez nem regény! (vers)	5
Tomislav MARKOVIĆ: A haszontalanokat áthúzni ■ Ingotlan. Kiadó (versek) (BENEDEK Miklós fordítása)	7

*

„Világított, de fekete alapon” (MAURITS Ferencsel RIZSÁNYI Attila beszélget)	11
MAURITS Ferenc: Ilia Mihály (vers)	32

*

LÁBADI Lénárd: Éjjeli molylepkék (Maurits Ferenc „enyészet”-figuráiról)	33
Samuel BECKETT: A Van Velde fivérek festészete, avagy a világ és a nadrág (tanulmány) (ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor fordítása) . .	40
„A kakasok között ültem” (KLÁJÓ Adriánnal LÁBADI Lénárd beszélget)	54
JÓDAL Kálmán: Világvége előtt: Jó estét! (Az újvidéki Asocijacija Apsolutno csoport tematikus kiállításról)	62

SZILÁGYI Zsófia Júlia: „Jó vers és rossz vers” (Adalékok Szilágyi Domokos neoavantgardizmusához)	68
Aleš DEBELJAK: Balkán pallóhid (Esszék a „jugoszláv Atlantisz” irodalmáról (GÁLLOS Orsolya fordítása)	82

*

FEHÉR Viktor: Halál és temetés (Az emberélet harmadik fordulójához kapcsolódó szokások és hiedelmek Egyházaskéren – II. rész)	110
--	-----

BETHLEN GÁBOR

Alapkezelő Zrt.

A szám megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma, a Tartományi Művelődési és Tájékoztatási Titkárság, Újvidék Város Önkormányzata, a Bethlen Gábor Alap, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A Híd Kör Art fiatal képzőművészei,

Bacsa Melinda: Napszámlálás

Blaskó Árpád: 70. pszichoportré

Horvát Livia: „a beszüremelő fényben megérezte a ragyogó halált”

Pesti Emma: Hommage à Maurits

Raffai Ingrid: Portré

Szalma Gábor: Akt szakállal

Szenti Lilla: Recsegés

Vass Szabolcs: Tartalék illusztrációk Maurits Ferenc-remake-bez

című alkotásaikkal köszöntik a 70. születésnapját ünneplő Maurits Ferencet

A Híd honlapja: www.hid.rs

CIP – A készülő kiadvány katalógizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

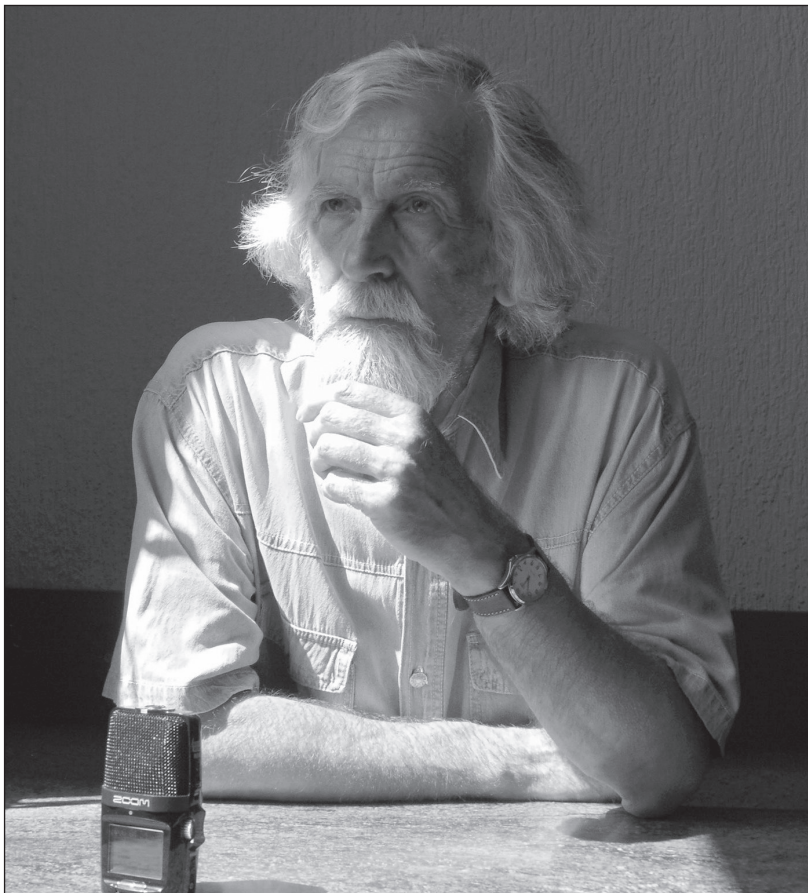
HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat /
Főszerkesztő Faragó Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940); 9. évf., 1. sz. (1945)–. – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2015. április. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra csütörtökön 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számú lára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2015-re belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült a Grafoprodukt Nyomdában, Szabadkán. – YU ISSN 0350-9079

Dancsó Andrea fotója

*Maurits Ferenc
70. születésnapjára*

Ez nem regény!

Mórinak

De nem is vers, ahol: – Oxigént! –
kiáltanám kétségbeesve-állva, hogy az agy-
elégtelenséget megelőzzem. Így viszont
a mondataim félrevisznek,
jaj, hol jobbra, hol balra, két és fél centit,
hol még többet is. Mellétrafálok, telibe találok,

de soha a kellő pillanatban, hogy agyonüssöm
a témát végleg. Pediglen, ha belegondolunk,
lehetnék én még valaki. Más. Vagy valami,
aki (ami) fel-
ébred és e.

e. cummigs-i tiponaivításba
navigál, például. (Ha ez, az akaratom ellenére,
végül mégis vers lesz-lenne. Régi-
módibb fajta, olyan amerikai,
vagy magyaros, mint a gulyás.) Lehetne novella:

Vasárnap volt, emlékszem – mondaná az anonim,
de máris roppant rokonszenves főhős –
és vásár nagyon.

Mivel nem, nem verik agyon
a doktoranduszok már a második oldalon.
Tárca, mely tálcán kínálja magát?
Az sem. Mi hát ez, amibe, cseppet sem ártatlanul,
most így belekezdtem, -estem, -léptem?
Sem belügy, sem külügy, meg különben sem nagy ügy,
tudom már, ez így, ahogy van: ez a háború és a béke.

Ez csak mozgókép, háborog a béka,
csalóka kintóka. Képre kép-
telenség. Vény lehetett volna
az alagút végén, ő, ha távolba ugrik
és nem magasba, esszében osztva az esztét.

Nézzünk szét! Habár igencsak blikk-
fangos a körítés, csak egy jelentéktelen újságcikk
is lehetne ez éppen, amit csak a klikk-
társak lájkolnak: Klikk-klakk.

Ahol az eleje, ott van a vége is
ennek az akárminek, és mondanom sem kell,
egyszerre szóródik is, hullámszik is,
teljesen kiszámíthatatlanul,

ami azt valószínűsíti, hogy egy pléh-
dobozról beszélünk, de nem tudjuk,
mi van benne, akkor sem, mikor már kinyitottuk.

Mintha gyűrűt látnánk, mintha sokféle
színes cérnát, gatyamadzagot, különféle gombokat,
stoppolófát...

Mindezt mintha egy gyermekrajzon. Mintha oldalt
egy tehenet is látnánk,
de a stoppolásra váró gatyát
már csak odaképzelnék, hogy kerek legyen
a történet. Kész regény, mondhatnánk,
ha lenne kedvünk beszélni.

Temerin, 2015. április 6.

A haszontalanokat áthúzni

(Nepotrebne precrati)

A haszontalanokat áthúzni
Ceruzával, ecsettel, tollal
A haszontalanokat kitörölni
Radírral, korrekttorral, szivaccsal
Feledéssel
Minden listáról
A fizetési listákról
Az élők lajstromából
Az eltűntek nyilvántartásából

Eltüntetni minden nyomot
Hogy hült helye se maradjon a rútságnek
A listán túl sok a haszontalan
A használhatatlan. A szükségtelen
A fölösleges. A hiábavaló
Az olyan aki nem használ sem az istennek sem a nemzetnek
Főleg nem a nemzetnek. És isten hivatalos viszonteladóinak

Csak a fákat fogyasztják és semmit nem csinálnak
Bitorolják a szerb életteret
Fizikálisan és szellemiekben
Fennakadásokat okoznak a városi közlekedésben
A munkaügyi hivatalok előtt
A kórházakban
Elfoglalják a tisztos polgárok helyét
A peremről mocskolják a társadalom szűzi fehérségét

A szerb nácizmusról
És hasonló horgas délibábokról fantáziálnak

A szerb lélek fájdalmain gúnyolódnak
Holmi performanszokkal jönnek
Hisztériásan toporzékolnak
Lemondanak az ősi szerb földről
Ezeknek semmi sem szent

Alkalmatlankodnak, ahol semmi keresnivalójuk
Még golyófogónak sem jók
Nem lehet tovább túrni

A haszontalanokat áthúzni

Ingatlan. Kiadó

(Nekretnine. Izdavanje)

Elefántcsonttoronyban lakosztály kiadó
Kilátás az örökkévalóságra
Kedvező áron
Csak egy köpésre a valóságtól
Területe száz és ezer négyzetméter között ingadozik
Az elbeszélői nézőponttól függően

A torony barokk stílusú
Gazdagon berendezett
A teljes bútorzat
Pernye- és hamuízű
Háborús zsákmányból származik
De semmire nem emlékszik
Nincs nosztalgija az egykori tulajdonosok iránt
És nem szenved poszttraumás stressz szindrómában
(PTSD)

Ráadásul a lakberendező mindent
A feng shui szabályai szerint rendezett el
Összhangban az egyensúllyal, egyensúlyban az összhanggal
A kreatív energiák egyenletes áramlása biztosított
Minden tárgyból tódulnak

Mintha szenteltvíztartóba ömlenének
Az ön feladata csupán, hogy magába szívja a lírai nedveket
És azokat papírra vagy monitorra közvetítse
Igény szerint a vörös betűkért
Rákapcsolódhat
Megnevezhetetlen isteni energiákra
A pince-padlás-mennybolt vertikális vonalon
Egy felfújható lelkész segítségével
(Videóért katt ide)

Ahogy azt önök már tudják
A teremtmények mozgástere
Összeköttetésben van a fémekkel
Ezért a meditációs szobát
Kardokkal, kopjákkal, alabárdokkal
Buzogányokkal, fejszékkel, szekercékkel
És különleges késekkel szereltük fel
Úgy érezheti magát mintha
Létének privát csatatere lenne
Örök értékű irodalmi művek
Megalkotásához tökéletes
Persze csak a megfelelő stílus csiszológ alkalmazásával

A torony körül egy áthatolhatatlan park terül el
Ciprusokkal, vörös- és ezüstfenyőkkel
Egyetlen sorok közötti séta
Felér legalább három vándorúttal
Amit azért kezdett el
Hogy lelkében meglelje az ontológiai fehérséget
Amit a semmi és a növények remegésével
Átitatott vörös tintával fog megírni
A torony mellé privát strand is jár
Amit a láthatatlan belső tenger
24/7-es hullámai nyaldosnak

Az egész terület el van szigetelve
A barátságtalan külvilágtól
Csatornákkal körülvéve
Melyeken a valóság törmelékei úszkálnak
Többnyire felpuffadt hullák alakjában

Terméskőből faragott vastag falakkal körülvéve
Egy homokból, kavicsból és üvegszilánkokból
Kevert belső maggal
Kutyáknak és avatatlanoknak tilos a bejárás
A semmiből semmit teremtés titkába

Ebben a toronyban
Tökéletes munkafeltételek várják
A leggyorsabb
Vezeték nélküli internettel (1389Mb/s)
Gazdag könyvtárral
Melyet halott klasszikusok vaskos kötetei töltenek meg
És folyamatosan frissítik a legújabb kiadványok
Szemnyugtató színeivel
Amelyek látványa üdítően hat
A belső sötétség nézésébe belefáradt szemre
Földi szükségleteinek
Elsőrangú személyzet fogja gondját viselni
Elegáns komornyikkal, lakájjal, szakáccsal, takarítónővel, gésácskával
Ez egy olyan hely
Ahol az élet
Minden igényét kielégítő
Színházzá válik

Semmi sem zavarhatja meg
A mérhetetlen mértéktelen mérges intrikákkal terhes
Ám végül szerencsésen végződő
Remekmű megírásában
A bérleti díjat előre, egy összegben kérjük
És az idők végezetéig érvényes
Sőt még azon is túl
Míg az ég fél órára
Teljes sötétségbe nem borul
Az ár – igazán semmisség
A fizetés készpénzben történik – lélekkal
Amely különben sem létezik
(Tudományosan bizonyított tény)
Úgyhogy nincs okuk a félelemre
Hívni munkanapokon
 ∞ és ∞ között
A következő telefonszámon

„Világított, de fekete alapon”

Maurits Ferenczel Rizsányi Attila beszélget

„rené / magritte / foszforens / törlőgumija // átvilágítja / gyermekkorom // hiába / rádiózom // hiába rádiózom”. Legújabb kötetének nyitósorai azért érdekesek, mert korábban jelezte, felhagy a Telep- és a gyermekkor-tematikával, erre is reflektálhat tehát ez a gondolat. Emellett az idézett részben egy belgiumi élmény és a gyermekkor képe érintkezik, átjárják egymást a közel- és a régmúlt emléktöredékei, apró, finom mozzanatai. Gyermekkorának színhelyén, Újvidék Telep városrészében sétálva kérdezem: melyek a leginkább meghatározó, kitörölhetetlen mozzanatok?

– Az egész szintér nagyon megváltozott, de az utcában az épületek a paplakon kívül változatlanok, az utca neve is megmaradt Cirill és Metód. Minden fontos helyszín itt van százméteres körzetben, az 50-es házszám alatt a szülőházam, ahol 1970-ig éltem. A házzal szembeni út pedig kive-

Dancsó Andrea fotója

E lépcsőkön ülve vártam anyát a kötélgyárból

zet a Kis-Dunához. A katolikus templom fél évszázaddal vagy még többel ezelőtt nagy bokrokkal volt körülveve, nagyon jól nézett ki, s a templomkertben volt a húsvéti körmenet. A református templom mellett pedig ott a rét.

A réten lepkéket fogdostam, rengeteg lepke volt itt. A legnagyobbakat ördöglepkeként nevezték, fehér volt a szárnya, fekete kontúrokkal. Nagyon sokat fogtam, megszáritottam őket, s feltűztem. Keresztespók is volt itt a réten, szurkot helyeztem a madzagra, és azzal fogtam őket. Szép, sötétszürke pókok voltak, erről született egy versikém is.

Két különböző felekezeti templom között áll a szülőháza, amelyet most két részre osztottak az új tulajdonosok. De nemcsak a templomok miatt merül fel az esetleges ellentétek kérdése.

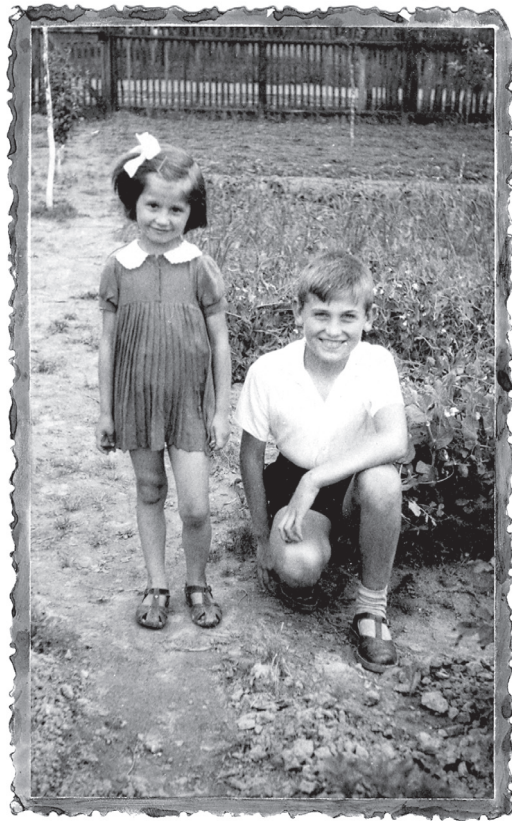
– Nem volt semmilyen ellentét azokban az időkben. Egyik nagyon jó barátom egy nyáron át egy dalmát fiú volt, Pólából. Az emberek két nyelven beszéltek, ez természetes volt, meg még németül is. A Telep akkor még tele volt kertekkel, szőlőskertekkel, kukoricásokkal, a házak 100–150 méterre álltak egymástól. Itt tulajdonképpen mindig magyarok éltek, magyar gettó volt, de már nagyon régen nem az.

Az általános iskolában érte-e meghatározó benyomás?

– Nem, de a József Attila Általános Iskola volt a legnagyobb iskola itt. Azóta átépítették, de az alapépület megmaradt, egy k. und k. épület. De

Dancsó Andrea fotója

*Mari húgommal
a kertben,
1955 tavasza*

volt egy lényeges momentum: 1960-ban ott ismertem meg Tolnai Ottót, és merőben megváltozott minden. Akkor én tizenöt éves voltam. Tolnai oda-jött hozzám, és mondta, hozzak rajzokat. Az első Rilke-kötetet Ottótól kaptam, sajnos, nincs már meg. Egy gyönyörű Rilke-portré volt a fedőlap-ján, Paula Becker Modersohn alkotása. Még egy könyvet kaptam Ottótól, az is rengeteget jelentett nékem: egy zágrábi kiadványt Sartre-től. *A falat* horvátul olvastam, de figurativitása meghatározó élmény volt számomra.

A Telep című kötetben a moziba járás is többször felmerül.

– Igen, ez a Bácska mozi volt, most már nincs meg az a moziterem, amely a földszinten volt, a könyvtár pedig az első emeleten. Itt olvastam a nagy francia regényeket: Balzacot, Stendhalt meg az oroszokat, de Thomas Mannt és Sommerment is. A moziba minden vasárnap elmentünk, nagyon jó kis mozi volt. A közelben volt egy nagy gyalogsági lak-tanya meg a folyamórség is. Abban a laktanyában lőtték agyon édesapámat 1944-ben – ez is ide tartozik –, én az ő halála után születtem. Na-gyon sok jó filmet láttam a moziban, régi jó angol filmeket, a *Hamletet*,

Berkó, Irénke és én a Kis-Dunán, 1956 nyara

az *Üvöltő szeleket* Laurence Olivier-vel, az ötvenes évek végén meg már Buñuel-filmet is.

A mozi mellett volt egy koloniális bolt, amely előtt egész éjszakai ült a nővéreimmel, amikor jegyre vásároltuk a cukrot, a lisztet... Feljebb pedig volt egy fatelep, ahol szintén egész éjjel vártunk szénért meg fáért. Mindenütt borzalmas sorok voltak.

A kötetében sok személyt említ, a fedőlapon pedig egy felparcellázott területet látunk, és minden részhez egy-egy alak vagy sajátos motívum tartozik. Személyekhez kötődnek az emlékek?

– Igen, és ebből ered a szociográfiai értéke is. Akkoriban egyébként nagyon sok telepi embernek volt gyümölcsöse, szőleje átellenben Kamenicán, és egy ideig nagy motorcsónak szállította át a Dunán az embereket, abban húszan is elférhettek, azzal hozták át a gyümölcsöt. Azzal jártam át Popovicára, amelyet most már borzasztóan teleépítettek, de negyven-ötven évvel ezelőtt szép volt, azokat a lankákat rajzolgattam.

Ha elsétálunk a Kis-Dunához, ott is biztosan kiradírozhatatlan emlékeket találunk. Manapság milyen gyakran jár ide vissza?

– 1979 óta élek az Újtelepen, de amikor az időm megengedi, rendszeresen eljövök ide, megjáróm ezt a sétát, két-három óra gyalog. Fent a várban meg van egy kis műtermem, az ősszel meszeltetem, tettem rendbe, mert a fiam ott élt tíz évig, de hamarosan újakezdem a munkát fönn.

Dancsó Andrea fotója

A Kis-Dunánál 2015-ben

Most végig ki van építve a túlsó Duna-part, hatalmas betonépületek, két-három emeletesek. A hajógyár felépítésekor a Kis-Duna egyik gyönyörű részét is betemették, a legszebb rész pedig a Sodros, ahol kifolyik a Kis-Duna a Nagy-Dunára, oda jártam rengeteget. Az a rész még mindig nagyon szép. Az ötvenes években még kemény telek voltak, úgyhogy akkor rendszeresen korcsolyáztam a befagyott Kis-Dunán. Nyáron ott lehetett fürödni, és egy részen ezüsthomok volt, Ómamám ott mosta a rongypokrócot. Beült egy sámlira, és mosta a nagy rongypokrócot. Ma ott a hajógyár áll meg vendéglők, turisztikai bungalók, viszont a túloldalon Kamenica legrégebbi része úgy néz ki, mint régen.

Rettenetes, hogy miket építettek ide. A hatvanas években végig kibetonozták a Duna partját, de nem sokat ért, mert elvitte a víz. Tavaly meg elöntötte a Duna a Kövest és a Horgász-szigetet is, ahol régen egész nap – reggel 6-tól este 7 óráig – járt a motorcsónak a túloldalra, az emberek pedig puttonyokban hozták át a gyümölcsöt.

A Kis-Duna olyan világ volt, amelybe mindig belementél, majd hazamentél, ott kellett hagyni. Nem tudtuk kivárni a tavaszt, már áprilisban fürödtünk, elég hideg volt akkor a víz. Olyan telek, mint az ötvenes években, amikor befagyott a Duna, ma már nincsenek. Otthon befűtötünk, volt egy nagy családi ágyunk, ott aludtam a fiatalabbik bátyámmal, egy másikban a két nővérem, a legidősebb bátyám Szabadkán tanult. A

Mama a lábunkhoz tette a melegített téglát, a cserepet, meg a lábasfedőt is megmelegítette. Az Ómamámhoz is nagyon szerettem eljárni. Az ágyban susnya volt, a kukorica héja megszáritva, kiegyenesítve, azon aludtunk. Tudod, milyen illata van annak?

Ezek a kis színes momentumok a gyermekkoromból nem laposodnak el, nem veszítenek semmit magukból, mindig tiszták előttem.

Ebből a közegeből vezetnek tehát az utak akár külföldre, René Magritte tör-lőgumijáig is.

– Belgiumba azért mentem, mert még nem láttam a René Magritte Múzeumot. Amikor ott vásároltam a reprot, akkor megvettem egy gyönyörű, nagy foszforenszöld René Magritte-tör-lőgumit, ez az indítóoka annak a verskezdesnek. Azokon az utakon Madridban a Prado, Goya, Velázquez, Barcelonában pedig Tàpies, Gaudí volt számomra a fontos. Barcelonától pedig száz kilométerre van Figueres, ahol Dalí felépítette a múzeumát. Még élt, amikor befejezte, nagyon érdekes, óriási és igen szép. Manapság az ember mindent láthat otthonról, de én még eredetiben nem láttam Goyát, és 2012-ben jutottam el oda. Meg majd' húsz évig nem nagyon lehetett utazni. Lehetett, de két napot kellett sorban állni Belgrádban egy vízumért, akkor nem igazán mentem sehova.

A séták leírása tulajdonképpen régebbi dolog, a hetvenes–nyolcvanas években rengeteget utaztam Itáliába, mert a reneszánsz volt az istenem, és minden biennáléra eljártam. Akkor, valamikor a nyolcvanas évek közepén, írtam egy ciklust, de nem lett belőle semmi. A címe *Reneszánsz séták*. Végül megjelent, csak nem lett belőle az, amit én akartam.

Tehát egy hosszabb ideig nem utazott a körülmények miatt, de azt megelőzően?

– A 1970-es évek elején, 72-ben vagy 73-ban, két hónapot Hollandiában töltöttem, kaptam egy ösztöndíjat, még fiatal voltam. Jártam Hágában is, de a legtöbbet Amszterdamban. Akkor láttam először Rembrandt és Van Gogh műveit. Van ott egy gyönyörű nagy múzeum, a Rijksmuseum. Akkor tele volt Rembrandttal, most pedig, amikor Brüsszelben jártam, felutaztam Amszterdamba, hogy újra elmenjek a Rijksmuseumba: hat Rembrandt-képet láttam. Az *Éjjeli őrző* ott van, de a mai múzeumok már kereskednek, váltják azokat a nagy anyagokat, szóval hatvan Rembrandt helyett hatot láttam. Így jártam Barcelonában is. Mire odaértem, a nagy absztrakt festő, Tàpies meghalt. De hallottam, hogy egy nagy retrospektív tárlata volt Németországban, kaptam is egy katalógust. Amikor megérkeztem, csak tíz méterenként volt egy-egy Tàpies-festmény. Megvettem a fene, de így csinálják a nagy múzeumok.

És Párizsban is többször járt. Egy alkalommal pedig Tolnaival tartózkodtak ott egy hónapig.

– Akkor készítettem a *Párizsi napló* című rajzmappát. Amikor szétlőtték Vukovárt, mi ott ültünk. Többször jártam Párizsban, de az rettenetes Párizs volt. Ott akartak tartani még fél évig, de nem maradhattam, mert nem rendeztük a fiam ügyét. Amikor a feleségem értem jött a reptérre, szembe velünk tankok haladtak. De Párizsban is tudtuk a hírekből, mi zajlik itthon. Még Párizsban is nehéz sok mindent elviselni: nem lehetett szebb egy festő számára, hisz ott voltak a múzeumok, a galériák, de akkor nagyon nehéz volt Párizsban lenni, és még nehezebb volt eljönnöm, de tudtam, hogy kell. Nagy Józsefnek volt ott egy üres lakása, abban tartózkodtunk. Én tudok főzni, így elláttam a barátomat, Ottót, aki akkor írta a *Wilhelm-dalok* egy részét.

Említette a háborút, onnan pedig, ahol a Kis-Duna belefolyik a Dunába, a túloldalon látni az Újvidéki Tévé egykori épületét. Valahol azt olvastam, hogy azokban az időkben inkább befelé fordult, a művészet és a munka felé.

– Főleg mindig befelé. De az rettenetes volt. Az első bomba oda esett kétszáz méterre a lakótömbünktől, a feleségem tíz perccel korábban jött haza a városból. Egy toronyépületben lakom, az nagyon ugrált, de nem történt semmi az épülettel. Kénes íz volt a levegőben egész este, és minden robbanást megérezünk: amikor ledöntötték a limáni hidat, a péterváradit is egyből, a betonhidat többször bombázták, mert az merevített vasbeton, azt nehezebb lerombolni, de mindent pontosan eltaláltak. És mindez hónapokig tartott. Rettenetes volt. A toronyházakon megjelentek a tartalékosok, és lövöldöztek. Azt hitték, valamit eltalálnak, de a tomahawkokat az Adriai-tengerről lőtték ki. Nehéz volt elviselni. A feleségem sötétedéskor már remegett, nagyon rosszul viselte.

A felesége is vizuális művész, jelmeztervező.

– Igen, szép munkája van, de ő főleg klasszikus darabokkal foglalkozik, balettel, operával, drámával nem. Mind a ketten dolgozunk, nincs itt gond, akkor van gond, ha nincs mit csinálni. A színház igen komoly porond, és Dalí ezt nagyon szépen megoldotta a múzeumában. Tulajdonképpen az egy nagy, nyitott színház, fantasztikus, és a szintéren lett eltemetve, vörös márvánnyal van lefedve.

Jelenleg Újvidéken élnek, de volt egy szegedi korszaka is.

– Tulajdonképpen az előtt menekítettük a fiunkat, négy évig egy college-ben volt Cipruson, mert akkor katonaköteles volt. Azután még két évet volt New Yorkban, időközben pedig vettünk egy lakást, mert nem

tudtuk, hogy mi lesz vele, amikor hazajön. Találtunk egy kis lakást Szegeden, ami végül jó helyen volt, és amikor felújítottuk, egy gyönyörű műterem lett, a Klauzál téren, a Kis Virág fölött, a második emeleten. Gyönyörű két fényterem volt ott, Ottó sokat járt nálam, fantasztikus diffúz fényem volt, nagyon jól láttam reggeltől estig. Utána hazajött a fiam, eladtuk ott a lakást, és vettünk helyette egyet neki itt Újvidéken. A fiam is iparművészetet végzett, grafikát, de csak a programozás érdekli, azt jól csinálja. Jelenleg egy finn cégnek dolgozik, de a mai világban az ember lehet, ahol akar.

*

– Tolnai Ottó egy különös alkat, de rengeteg embert megtalált így, mint engem 1960-ban. Hatvanegyben már a *Symposion-melléklet*ben nagyban illusztráltam Domonkost, azután 1962 őszén készítettem azt a rajzot, amiről Domi a *Nature mortét* írta, akkor tizenhét éves voltam. És ott voltam már az *Új Symposion* kezdetekor is, a meghatározó egyéneket, Tolnait, Bányait, Domonkost ismertem már, utána pedig a többieket is. És szerencsés vagyok, amiért nemcsak jó barátaim, hanem jó barátnőim is voltak, köztük Danyi Magdolna, Juhász Erzsébet és Thomka Beáta.

Az Ottóban valami mágikus van. Ezt érzem én, amikor elkezd nagyokat mesélni. Van egy adottsága, amellyel nagyon sok embert szerzett meg, mindig ráérezett a lényegre. Tulajdonképpen Ottó, Domonkos és Bányai János hatottak legpozitívabban és legtöbbet rám, azonkívül Ottó és Bányai is nagyon sokat írtak alkotásaimról, és jónak tartom esszéiket a műveimről. Domi viszont egy mesebeli alak, mert ő zenész is. Több mint harminc évig nem láttam, és csak 2013 nyarán találkoztunk Hegyesen. Nem is öregedett meg, de ugyanúgy fél a haláltól, mint azelőtt. Remélem, majd még találkozunk, amikor megjelenik a kötete. A távozása nagyon nehéz volt, de ilyen nehéz volt ez néki is, ezt csak ő tudja, nem mi.

A vizuális művészek közül kik voltak még az Új Symposion szerkesztőségében?

– Ott volt még egy nagyon jó plakáttervező barátom, Baráth Ferenc, aki már Pesten van több mint két évtizede, és egy kollégám, aki már nincs az élők sorában, Pap Miklós. Együtt alakígtattuk. Azzal, hogy én már 1963-ban ösztöndíjat kaptam, és a heti rendezvényekre plakátokat készítettem, valamint az akkor ismert jugoszláv jellegű irodalmi folyóirat, a *Polja* műszaki szerkesztője lettem. Két évre rá az *Index* egyetemista laphoz kerültem, azt is készítettem néhány éven át.

Ma már hőskorszakként tekintünk azokra az évekre. Ezt érezni, tudni lehetett már akkor is?

– Fenét, nem tudtál semmit. Más visszatekinteni. A lényeg, hogy volt egy pezsgő irodalmi élet, voltak a szövegek, voltak a viták, tátott szájjal ültél és hallgattad őket. Ott volt minden lényeges alak: Végel, Utasi Csaba, Gerold, Gion... A szerkesztőségi élet volt a legteljesebb és legjelentősebb.

Ez az irodalmi hatás közrejátszott abban, hogy versírásba kezdett?

– Nem, minden a Telepből eredt. Nincs semmi iskola, és semmit nem tanul meg az ember, ha nem saját maga tanulja meg.

Állandó tagja volt az Új Symposion szerkesztőségének, időközben a nemzedékek váltakoztak.

– Fiatalabb voltam náluk. Az most már, öregkorban, nem jelent olyan sokat, de akkoriban az az öt-hat év sokat jelentett. Ők akkor doktoráltak,

Bányai, Bosnyák... Én megmaradtam az, ami voltam, csak tettem a dolgom, nem doktoráltam, nem volt hol. Ahogy jöttek a fiatalok, én ott ültem bent, és könnyen elfogadtak. Sziveri, Balázs Attila már ott voltak a nyolcvanas években, azután 1983-ban a könyvkiadóba kerültem.

Az mekkora váltást jelentett?

– Az a legszebb váltás, mert a könyv nekem szent fogalom. A könyvvel foglalkozhattam, továbbra is a kortársaim könyveit készítettem, Tolnai Ottótól kezdve Danyi Magdolnáig, Thomka Beátáig. A munka olyan értelemben volt nehéz, hogy a megtervezése után a könyvet végig kellett követni a nyomdán keresztül a nyomásig és a kötésig, de másként ezt nem lehet. Abban a periódusban értem el talán a legtöbbet a munkámban, mert amint elkészültem a könyvvel, gyorsan megláttam, mit készítettem. Amit csak elképzéltem, meg tudtam valósítani. Készítettem azelőtt is könyveket, de akkor csak terveztem őket, de nem kísértem végig a könyvkészítés folyamatát.

A könyv tehát művészi kifejezés mód is volt.

– Persze, de amellett csináltam más dolgokat is. Volt még egy előnye annak, hogy a kiadóba kerültem: minden évben Frankfurtba utazhattam a könyvvásárra. Azután jártam Itáliába, hatalmas gyermekkönyv-fesztivál van Bolognában.

És amit ott láttak, a legfrissebb tendenciák lenyomatát, itthon is meg lehetett valósítani?

– Nehezen, de csak látta az ember a technológiát. Amikor először jártam Bolognában, fantasztikus René Magritte-könyvet vettem ötvenöt dollárért, akkora, hogy alig emelem fel, meg sok minden mást is. Frankfurtban volt egy külön részleg, ahol a galériák, monográfiák, mappák voltak, egy külön részlegben árulták a papírokat, technológiát, tehát sok mindent tudtam vásárolni. Egyébként a németek és a hollandok az elsők ezen a téren. Ami a festészetet illeti, soha nem festettem olajjal, hanem csak ezekkel az új akrilfestékekkel. Előnyük, hogy vízzel oldhatóak, de utána a víz már nem oldja fel. Elsőrendűen lehet vele takarni, aláfesteni, gyorsan szárad, és a vászontól kezdve mindenre lehet alkalmazni, üvegre, fára, vasra. A máii napig is egy nagy önkiszolgáló festéküzletbe járok, egy németországi festékboltba, Bécsbe. Van egy Grazban is, de Magyarországon keresztül Bécsbe egyszerűbb eljutni, egy éjszakát ott megszunk, és már jövünk is haza. Ez egy német kereskedelmi vállalat, és a gyártó is német. El se tudod képzelni, mi minden van ott.

Itt, gyerekkorának a helyszínén, a festékekről szólva egy bizonyos Aero-tempera jut eszembe, valahol olvastam róla.

– Ó, istenem! Pontosan emlékszem rá: hétéves voltam, tehát 1952 telen történt. A tizenkét tubus celjei tempera celofánpapírba volt burkolva, csillogott a karácsonyfa alatt, meg sem mertem érinteni. Kaptam egy ötös rajzblokkot is, és néhány edénykét víznek, pár otromba ecsetet és rajzceruzákat. A világ teteje volt ez. Azért kaptam, mert állandóan rajzoltam. A baj csak akkor kezdődött, amikor néhány hét után beállítottam a konyhaasztalt, elővettem a papírt, de nem nagyon ment a dolog. Három vagy négy papírt eldobtam, nagy nehezen készítettem csak valamit. Az a kiábrándulás máig tart, mert ma is ugyanúgy vagyok ezzel. Becsület istenemre! De akkor tapasztaltam meg, hogy teljesen egyedül vagyok a világban, és nincs segítség, mindent magadnak kell: megtanulni olvasni, beszélni, írni, különben véged. Na, így jártam én azzal a temperával. Napokig meg sem mertem érinteni, olyan drámai hangulat volt, és ez kísér azóta is. Elképzelttem, hogy csak kinyitom a temperát, kifolynak a színek, csak megigazítom, de a fenét.

Valahol le is írtam: nekem egy valóban koromsötét, nehéz, de nagyon szép gyermekkorom volt. Tudtam én időben, hogy minden tőlem függ, ez volt a szerencsém. Ez a hatalmas szegénység, amiben éltem, nagyon sokáig csak segített nekem, és ez az érzet a mai napig is fűti a mellkasomat.

Ebben a sötét gyerekkorban a rajzolás, a művészet világitott?

– Világitott, de fekete alapon.

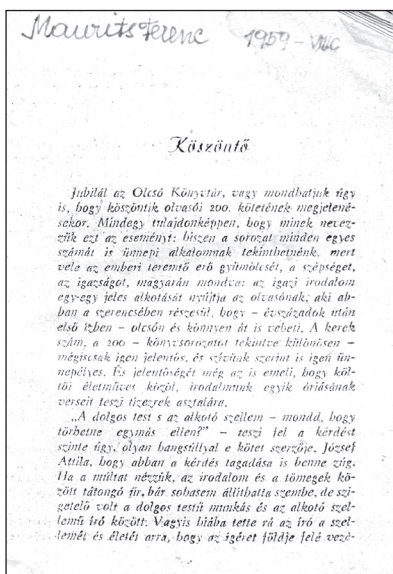
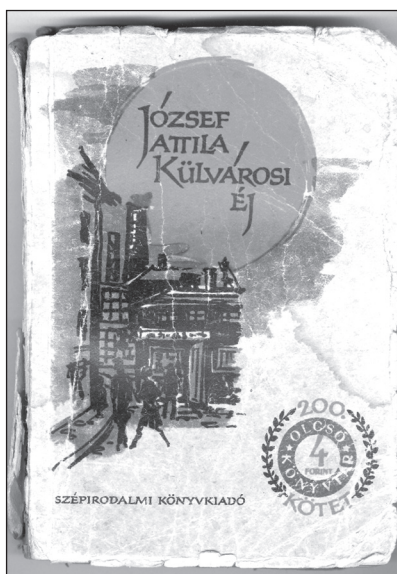
Azt mondja, az embernek mindent magának kell megtanulnia. Az iskola, a mesterek mit tudtak adni?

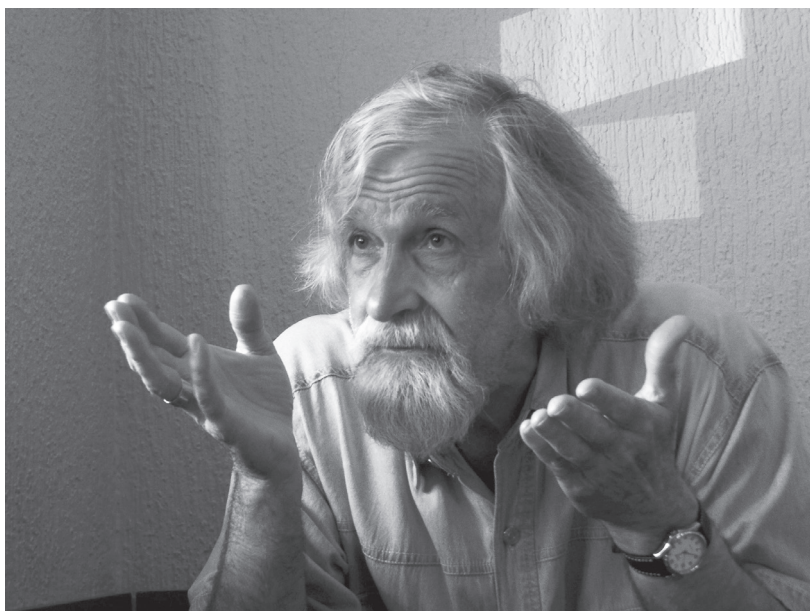
– Szakmai dolgokat, grafikai szakdolgozat tanultam, a grafikát, nyomdásztechnikákat, de ami a rajzot illeti, azt sehol nem lehet megtanulni, azt saját magadnak kell megoldani, megtanulni. Sáfrány volt az, akihez a legközelebb álltam, valóban a mesterem volt, sokat beszélgettem vele meg jártam hozzá. Ács nem annyira, de értelmes ember volt, akivel szót lehetett váltani. B. Szabóhoz érdekes élmény fűz: 1961-ben, amikor a Hungária-sorozatot állította ki a tribünön, engem küldött el egy rajzért Majtényiékhoz, és azt a nagy fekete rajzot vittem a Duna parkon keresztül, van is róla egy kis versem. Sáfrány gyakran lejárt Újvidékre, azokban az években naponta illusztrált a *Magyar Szóban*, de jártam fel a műtermébe, és láttam a Párizsban készített műveit is. Nekem szerencsém volt, mert még hallgattam Sinkó előadásait a tribünön, ő 1967-ben meghalt, de személyesen ismertem. Belgrádban pedig Leonid Šejka segített a kiállításomat felállítani.

Jugoszlávia számos városában kiállított, az egykori ország kapcsán pedig gyakran emlegetik a tengert, a kékséget.

– Dalmáciában már gyermekkoromban is voltam a tengeren néhány-szor, a katonaságot is ott töltöttem, Lošinj szigetén szolgáltam. Az Adria kéksége mindig ütőér volt részemre, de nincs döntő hatása, talán csak olyan értelemben, hogy ott az Adria, Split és Itália, a reneszánsz pedig a mindenem volt, egészen fiatalon is.

Vissza szeretnék térni a temperásdobozhoz: az nagyon lényeges. A másik ilyen meghatározó érzetem még korábról származik: bóklászva az erdőben egész tisztán rájöttem, hogy nincs mese, teljesen egyedül vagyok a világban. Senki semmiben nem segíthet, sem a Mama, sem a testvéreim, tehát mindent jól meg kell tanulnom, és ez máig tartja az erőt bennem. Ez a szurokfekete háttér. A nehéz gyerekkorban még jobban, könynyebben előjönnek a fényrészek, a figurák, tehát ez a hatalmas szegénység megtanított arra, hogy mindent jól kell tudnom, mindent jól meg kell vigyáznom, más út nincs. Ez a finom érzet nem jelentene semmit, ha nem lennének a sorsdöntő gyerekkori élmények, ha nem jelenne meg a Mamám arca, a drága testvéreim alakja, ezek szerves részei annak a komoly érzetnek, amely tartja bennem a lelket. Voltak még más lényeges momentumok, mint a filmvászon és a mozi. Az első absztrakt, kubista képet egy Fernandel-filmben láttam, teljesen beláztam, mert nem tudtam, mi ez. Egy másik jelentős érzet volt életemben, amikor megtudtam, ki az a József Attila, akiről elnevezték az iskolámat. Amikor abból a szegénységből azonosulni tudtam József Attilával.

Dancsó Andrea fotója

Maurits Ferenc (2015)

A szegénység mellett az apa hiánya is jellemezte a gyerekkorát.

– Ezek egészen személyes dolgok, amelyeket nem szeretek még meg sem érinteni, nem megírni, elmondani. De végigkísért az, hogy nincs apám, és nem is lesz. Nem zavart az engem, hogy másoknak van, csak az zavart, hogy nékem nincs apám. Ugyanakkor azt is tudtam, hogy mennyivel nehezebb, hogy nincs apa, csak anya van, még jobban tudtam becsülni azt a kietlenséget, az éhséget, amit mindannyian együttesen éltünk át. Nagy, összetartó család voltunk végig.

Másik komoly fájó pontom az volt gyerekkoromban, hogy soha nem csomagolták a könyveimet, füzeiteimet kék csomagolópapírba, címkével, hanem újságpapírba. Borzalom, nem tudtam elviselni. Amikor most kimondja az ember, nem lehet átérezni. És ez éveken át tartott. Tehát csak egy kis csomagolópapír címkével, és már boldog lettem volna.

A Telep című verseskötetében megjelenő figurák egy jelentős részénél valamilyen deformációkat vagy betegségeket fedezhet fel az olvasó.

– Azok a figurák valóban ilyenek voltak. Például egyik osztálytársamnak, szegénykémnek, nagy ortopédcipője volt, az abban az időben még nagyon csikorgott. De én még azt is jól megnéztem, mert Nyugat-Németországból kapta, és különleges fém erősítővel volt ellátva. Ezek életerős figurák, nincs ebben semmilyen fantázia.

Séta közben említettem a laktanyát is, ahol édesapámat lelőtték. Ott az ötvenes években szerintem több ezer katona volt. Az ötvenes évek végén, a kamaszkor felé néhány barátommal hétvégén elmentünk meglesni a szerelmeskedőket. Volt ott katona garmadával, jöttek a nők, az asszonyok. Látva azokat a nagy női aktokat, az egy komoly anatómialecke volt a természetben. Kevésbé érdekelt az aktus, tudtam mi az, engem azok a nagy női testek vonzottak, és láttam is bőven belőlük, ez is egy nagy iskola volt. Pont a Sodrosnál, a kiserdőnek nevezett részen történt mindez. Jöttek a nők a katonákhoz, mi meg... De azok a nagy, ringó női testek, azok sorsdöntőek voltak számomra.

És ott fogtam az aranykárászokat is. A mostani hajógyárnál, ahol egykor a homokhíd volt, volt egy 50–100 méter szélességű rész, Tuskósnak hívtuk. Ott beúsztam 20–30 métert, trikómba tettem a kis dobozt a gilisztákkal meg a horgot a damillal, felmásztam egy rönkre, és annak a tövénél olykor hús, huszonöt aranykárászt is fogtam. Gyönyörű halak voltak azok, a hasuk világosokker vörös pettyekkel, a hátuk szinte aranyszín volt, oldaluszonyaik szintén vörösek. És amikor ezeket a fűzermre felhúzza felemeltem az ég felé, maga volt a művészet. Ilyen kárászok többé nincsenek, csak ott lehetett őket – vörösgilisztára – fogni.

A szép tavaszi meg őszi napokon sokat bóklásztam az erdőkbén, amikor pedig átmentem Popovicára, volt egy kis táblám, azt az ölembe tettem, és ott rajzoltam azokat a lankákat. A hatvanas évek elején egy könyvesboltban volt egy régiségrész, mellette papírt meg tust árultak, és egy bácsi, az elárúsítónő férje, odajött hozzánk, és megkérdezte, hogy mi van a blokkban. Kinyitottam, volt benne hús ilyen rajz. Az öreg mind a húszat megvette, szép pénzt is kaptam értük. Az öreget többé nem láttam, pedig szerettem volna megtudni, hol vannak azok a rajzok.

Ettől az esettől eltekintve mennyire tudja nyomon követni a műveinek a sorát? Lehetetlennek tűnő feladat, hiszen akár több száz darabból álló sorozatokat is készített, de vannak-e főbb művek, amelyekről tud, vagy amelyeket a műtermében tart?

– Lehetetlen ezt követni. De ez természetes, mert állandóan ajándékoztam meg el is adtam. Maradtak munkák, ami meg körülöttem van, az az, amit éppen készítek, és a kézikönyveim, meg ott van a zeném. A zene is a mindenem.

Tehát a zene is jelen van az alkotói terében.

– Igen, nagyon fontos, de főleg amióta vannak a CD-k, úgy tíz év óta, azóta mindenem megvan. Richter a zongoristám, de van egy kortársam, aki sajnos már nem él: Jacqueline du Pré csellóművész. Ő is 1945-ben szü-

Dancsó Andrea fotója

Maurits Ferenc (2015)

letett, mint én, de 1987-ben meghalt. Tőle minden megvan. Úgyhogy a zongora mellett a gordonka az istenem. A zeneszerzők közül pedig Mozart van az első helyen, szeretem Beethovent is, az öreg Haydnt, főleg a kvartettek miatt, de Mozart az istenem, a zongorakoncertek miatt, azok mind megvannak.

Ez tehát a mostani rajzolószoba kelléktára, de mit tud adni a péterváradi műterme?

– Ott fent a várban szép a környezet, és ott festettem a nagy festményeimet. Nagyon jó fényem van, úgyhogy most tavaszra újra nekifogok a munkának. Meg ott vannak a kollégák, de az nekem nem annyira lényeges.

A már említett szegedi műterme kapcsán pedig a magyarországi kapcsolatai és recepciója jut eszembe. Első magyarországi tárlatát Mészöly Miklós nyitotta meg, a kétezres években pedig a Szürkület, szürkületben című kötete Budapesten jelent meg.

– A *Szürkület, szürkületben* az egyedüli, ami ott jelent meg, az is a véletlen folytán. Az első magyarországi tárlatom 1993-ban volt, de Mészölyt és sok más íróat az *Új Symposion*ban ismertem meg, valamikor 1968-69-ben, és azóta tartottam velük a kapcsolatot. De így ismertem meg Weöres Sándort és Károlyi Amyt is, Ottlik Gézát pedig a *Híd* szerkesztőségében. Jó közelről megnéztem a zakóját: igazi modernpróza-zakó volt. Ne is mond-

jam, prózamesterünk, Ottlik Géza mondta, hogy csak az írjon, akinek van mondanivalója, ne tessék írni, ha nincs mondanivaló.

Én körülbelül harminc éve írok egy kisprózát, de annyiszor átírtam, és még mindig nem vagyok vele megelégedve. De megcsinálom majd. Kimondottan csak gyermekkori téma, nagyon nehéz, mert az ember csak akkor tud dolgozni, ha nyugalom van, mostanában pedig nincs.

Az egykori folyóirat szerkesztőségében tehát összefolyt az irodalom és a képzőművészet. És ez a művészetéről is elmondható. Mi határozza meg az arányokat?

– Az első kötetem, a *Piros Frankenstein* mottójában olvasható, hogy a régi Egyiptomban ugyanaz a szó jelölte a rajzolást és az írást. Tehát már akkor világos volt ez előttem. A *Frankenstein*be egyszerűen nem akartam több verset, hogy ne zavarjon, mert akkor készültek az első komoly reprodukciók a munkáimról, kár lett volna elvenni a helyet, szerintem az elegendő, amennyi ott van. A *Telep* már verseskötet, viszont a *Frankenstein* végül is mappa.

Az emberábrázolás problematikáján belül központi szerepet tölt be a műveiben a portré, akár a versek, akár a képzőművészeti munkák esetében. Mi fogja meg egy-egy alanyban a megrajzolás előtt?

– Csakis a figura. Kezdetről fogva az emberi test a központi témám. Egy reneszánsz művész azt mondta, a jó portré mindent elmond arról, akiről mintázták. Egyébként egy komplett kis verseskötetem van készen, amelyben harmincöt portrévers és harmincöt rajz van. Minden vers mellé egy portré járul, az év végére meg is leszek vele. A figurativitás pedig onnan indult, ahogy megláttam azokat a női testeket a bozótban.

A másik véglet pedig a tájbrázolás és például a Recsegések ciklus.

– Azok tájélmények, a ciklus festői gyakorlat kérdése. Szeretem azt a helyet, és voltak bizonyos ügyek, amelyeket pontosan így, ilyen felületen, ily módon akartam megoldani mint a táj részeit, részleteit, momentumait.

De például a Boszniai látképek esetében már nem a táj áll az ábrázolás középpontjában.

– Azok esetében a borzalmas körülmények, a háború volt a kiindulópontom. 1992-ben kezdtem el, 1994-ig több mint hatvan lapot készítettem el, és már az 1993-as kiállításomnak is komoly része volt. Elég szép vázlatanyagom megvan ebből, de a munkák fele már nincs meg. Az ott látható kis vörös robbanások a vért is jelezhetik, de nem csak a vért. A lényege talán az egésznek az a kép, amelynek a címe *Karóba húzás*. A budapesti tárlatomon nagyon szépen fel tudtam állítani ezeket a képeket, a Lajos ut-

cában levő galériában az emeleti részben a festményeim voltak, lent pedig a boszniai rajzok, a párizsi mappa, ez volt a lényegi vonal az alsó teremben. Ami a boszniai rajzokat illeti, van még egy kis előzmény: valamikor a nyolcvanas években voltam Počiteljben egy művésztelepen, ott kezdtem el, és egy füzetet telerajzoltam, meg írtam is néhány verset. Ezek voltak az előfutárai a boszniai rajzoknak.

Tolnai Ottó szövegeiben többször is találkozunk említés szintjén ezzel a počitelji füzettel. Annak mi lett a sorsa?

– Abból valaki nagyon fegyelmezetten, borotvaéllal húsz–harminc rajzot kivágott. Ezt Ottó vette észre, amikor odaadtam neki. Néhány rajz megmaradt, az Ottónál van, de nagyszámú rajz hiányzik, kivágták úgy, hogy nem vettem észre.

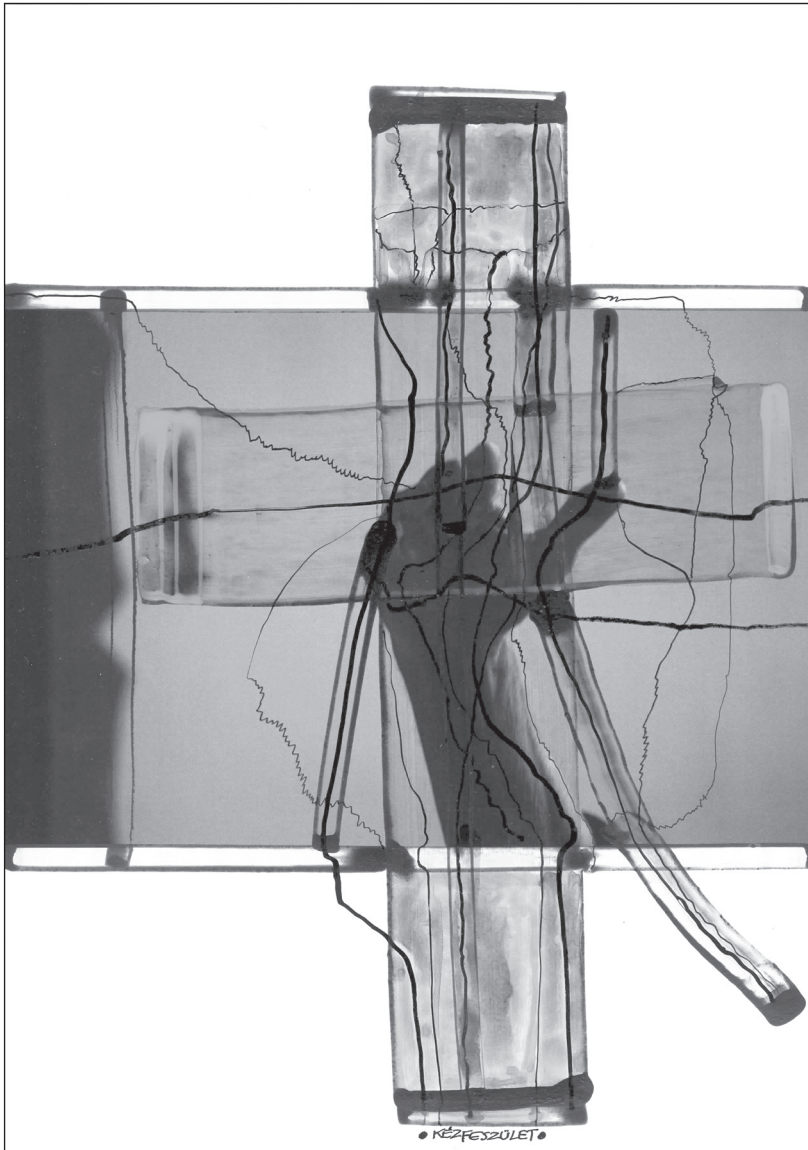
Az említett párizsi rajzoknál a mindennapi élet maradványai a meghatározóak.

– Azokkal jelezni akartam. Vannak ott mozijegyek, metrójegyek, konyakcímke, borcímke, egyszer egy belga étteremben kagylót ettünk, annak a számlája is ott van. Ezek tisztán csak mindennapi jelzőpéldák, amiket beépítettem azokba a rajzokba, hogy ilyen módon is hiteles legyen: addig rajzoltam ezt a naplót, amíg Párizsban voltam.

Véletlenszerű ötletekként adódnak ezek a sajátos technikai megoldások? Mi befolyásolja azt, hogy épp mihez nyúl?

– Mindig van indítók. Ha például a madridi művekre gondolok, akkor az indítók az, hogy mindig is szerettem a fényképporrekciónkat. Van egy nagyobb példám is, de ez még nem kész, nem bizonyítható. Készül a Domonkos-kötet. Amikor én Hegyesen találkoztam Domival, interjút készítették velem, Ottó lányának a férje, egy nagyon jó fotós, lefényképezte Domi kezét, miközben beszélt. Pontosan negyvenhét ilyen fotót kaptam, ezeket kinyomattam megfelelő nagyságban, és arra kértem őket, hogy egy vékony matt lakkréteget húzzanak rá a nyomatokra, mert akkor jobban érintem a színnel, és mind a negyvenhét képet átdolgoztam. Nagyon érdekes sorozat lett belőle, és ebből huszonhat kifejezetten kézfeszület. Ez akkor látszik majd meg, ha ezt az egész anyagot egyszer ki tudom állítani.

Mindig szerettem volna fotózni, de soha nem volt rá alkalmam. Ezért így megengedtem magamnak, hogy kicsit hozzányúljak a fényképekhez. Már a hatvanas években készítettem ilyeneket, egyeseket kollázstechnikával, amit nagyon kedveltem. Ötlet adódhat például akkor is, amikor múzeumlátogatások után bemegyek a boltokba, ahol a reprodukciókat is árulják. Egyes reprodukciókra utána soha rá sem nézek, de voltak olyan jók is, amelyekre rá tudtam menni, meg tudtam munkálni a

Maurits Ferenc: Kézfeszület

felületüket. Így lettek a Goya-, a Velázquez-képporrekcziók, meg a Meztelen Maja is így készült, és René Magritte kalapos képei is.

A kalap pedig az Ön képein is megjelenik.

– A kalap egy fantasztikus téma, nagyon szeretem a kalapokat. René Magritte kapcsán írtam kilenc verset *Ha felemelem kalapom* címmel, ide lettek illesztve azok a fényképporrekcziók, amelyeken egy kis mozgást adtam a kalapnak. Volt itt nálunk egy nagyon jó kalapkészítő mester, láttam, milyen szépen méri a fejeket, ez egy komoly szakma. Fontos az is, ami a kalap alatt van, főleg a kobak. De a kezét is azért szeretem, mert olyan, mint a portré, nagyon sokat elmond az emberről.

És más vissza-visszatérő motívumokkal is találkozunk a műveiben. Amikor a gyerekkoráról ír, akkor például a sötétség, az emberi deformáció mellett a valláshoz köthető mozzanatok, vagy éppen a vasárnapok is fontos szerephez jutnak.

– A vasárnap mitikus nap, mindig ünnepi hangulatú volt. Amikor hazajöttünk a templomból, főzték a levest, a vasárnapnak különös hangulata volt. Ünnepnap volt részemre. Azt láttad, milyen közel volt a templom. Rossz helyre nem mentem, de én ott tudtam, hogy nekem ki kell tekintenem a valóságra. Benn tudtam, hogy Krisztus ott fekszik, hideg, márvány, az öregasszonyok ott vannak, az minden rendben van, a külső világgal van mindig a baj, a templomban semmi rosszat nem tanultam. Amellett, hogy ministráltam, jártunk a temetésekre is, ezek tiszta gyerekkori élmények, képek.

A tempera kapcsán már felmerültek a színek, de hogyan viszonyul a fehérhez?

– A fehér számomra a végtelen, a tér, és a másik véglet, a halál. Nekem a halál is végtelen fehér, nem fekete. Ilyen értelemben a régi nagy vásznanímon fehér térben történik minden.

Bizonyos sorozatait pedig személyekhez, nevekhez köti, a címekben megjelenik Kafka, Danilo Kiš, Sinkó...

– Danilo Kišhez egy sorozatom készült a halálakor, de én őt ismerem, a halála előtt néhány évvel voltam Párizsban, véletlen folytán, azt a feladatot kaptam, hogy írassam vele alá *A halál enciklopédiája* szerződését. Egy álló hétig nem találtam Danilót, de szombaton délelőtt, mielőtt visszautaztam volna, megjelent, és egész délelőtt beszélgettem vele. Korábban találkoztam már vele, de ez volt az utolsó találkozásunk, gyönyörű, tartalmas volt, örökre megmaradt bennem.

Ami Sinkó Ervint illeti, az egy nagy sorozat, majd kétszáz rajzról van szó, de ezek között vannak különbségek, köztük van például a mirogoji ravatal sorozata is. Néhány évvel ezelőtt Zágrábban voltam, és megkerestem

Sinkó sírját. Meg is találtam, szép, gondozott sír, ott van már a felesége is, és a horvát akadémia gondozza a sírt.

A legnagyobb sorozatom pedig a Kafka. Pillanat kérdése volt, mikor nyúlok Kafkához. Úgy adódott, hogy egy pesti szalonnak illusztráltam egy kispapírból álló Kafka-kötetet. Ez egy óriási ciklus, van egy kész, komplett anyagom, kétszáznyolcvan rajzból áll, egyszer majd fel is fogom állítani azzal a címmel, hogy Kétszáznyolcvanszor Kafka az Átváltozás vonalon. Fel szeretném állítani ezt a kétszáznyolcvan Kafka-rajzot egy hatalmas teremben, egy égővörös vonalon. Kafkáról ezenkívül még sok rajzom van, de a központi sorozat ennyiből áll.

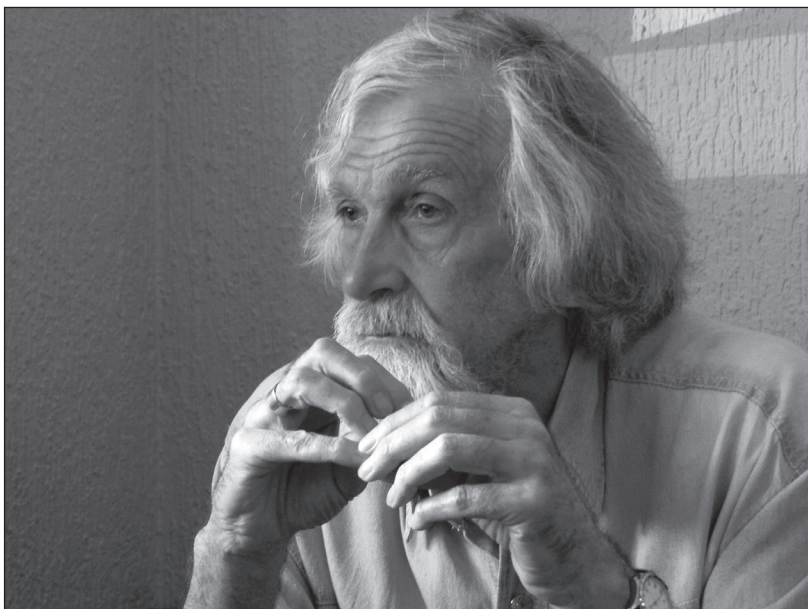
Készíték kis mappákat is. Tehát veszem ezeket a gyönyörű, főleg olasz, francia vagy angol – vannak nagyon jó angol papírok is – mappákat, 20-15-25 darabos komplettek ezek. Azokat én kívülről és belülről is megcsinálom. Egyet készítettem Nagy Józsefnek is, *Portrék a színtéren* a címe, egy csomó bohócot rajzoltam, bohócportrékat a porondon. Különben gyerekkoromban a Medrano cirkuszban, a réten volt egy nagy motoros körhintta és három olyan körhintta a gyerekeknek, amit toltak. Ha egész nap toltam egy ilyet, akkor állójegyet kaptam a Medrano cirkuszba. Akkor előreszöktem, hogy a bohócokat közelről lássam, de ott láttam először oroszlánt meg elefántot is. Akkor is tudtam, hogy fontos a porond, de a külső porond még fontosabb. A cirkusz is egy nagy iskola volt a számomra ilyen szempontból.

A sorozatok szerves egészet képeznek, mindegyikük végére pont kerül. Egy helyen azt nyilatkozta, a Néma angyalok kötettel lezárta a gyermekkorral, a Teleppel kapcsolatos munkásságát, majd az utazásairól közölt verseket. A belgyumi, madridi és barcelonai séták sorozatának lesz folytatása, tervez még utazásokat?

– Folytatódni fog, csak nem írtam még meg az utazásaimat, de már meg is vannak a vázlatok: Pompeji és Nápoly, Párizs, Prága, tavaly pedig Andalusziában jártam. Akkor Málagából mentem Granadába, majd Córdoba, Seville, Rondába. Volt egy különleges élményem Málagában, ahova Picasso miatt mentem. Feleségem megtudta, hogy egy modern múzeumban nyílt tárlata Marina Abramovičnak. Két óra hosszat álltam sorba, amíg bejutottam ebbe a modern galériába, a retrospektív tárlatra: gyönyörűen felállítva, berámázva. Mikor végigjártad, fel voltak állítva faágyak, fülhallgatókkal, ott szólt a semmi. Létezik még a világon olyasmi, hogy valahol sorba állnak egy kiállításért, Málagában például, július közepén.

Az utazásélményeket idéző műveit fényverseknek nevezi.

– Igen, mert mindegyik a színekről és terekről szól. A fény pedig örök. A fény volt mindig az éltető a részemre, abban a sötét, vacak, borzasztó vi-

Dancsó Andrea fotója

Maurits Ferenc (2015)

lágban is, ahova születtem, ott is a fény mentett meg, a fény éltetett, a fényt akartam. Most is a fényt akarom, ez a fantasztikus érzet, amely a kisgyerekkoromtól máig tart, ez tartja bennem a fényt is, a lelket is, a munkakedvet is. Arra ösztönöz, hogy meghúzzam ezeket a vonalakat. De mindez egy fábatkát sem érne, ha nem lenne ez a telepi borzalmas feketeség, koromfeketeség, ha mindebben nem lenne benne az én drága Mamám, édesapám, a testvéreim. Enélkül egy vonalat sem tudnék meghúzni ma.

A vonalai sajátosak, meghatározóak, kritikusi és képzőművészeti alkotásainak elemzői is gyakran foglalkoznak velük, sokféleképpen értelmezik.

– A rajzaimnak az alapja a vonal, vonal nélkül nincs rajz. Ez a burjánzó vonal az, amely azután mindent összeköt, mindent áthúz, mindent szétszakít, mindent felbont, ugyanakkor egyesít, ötvöz, ragaszt, nyomaszt, de mindig jelen van. Néha kiszalad, néha beszalad, néha sehova sem ér el. De vonal. A vonal az érverésem.

Az elmúlt hét évtized fordulója a meglátása szerint esetleg az összegzésre lehetőséget adó momentum is lehet?

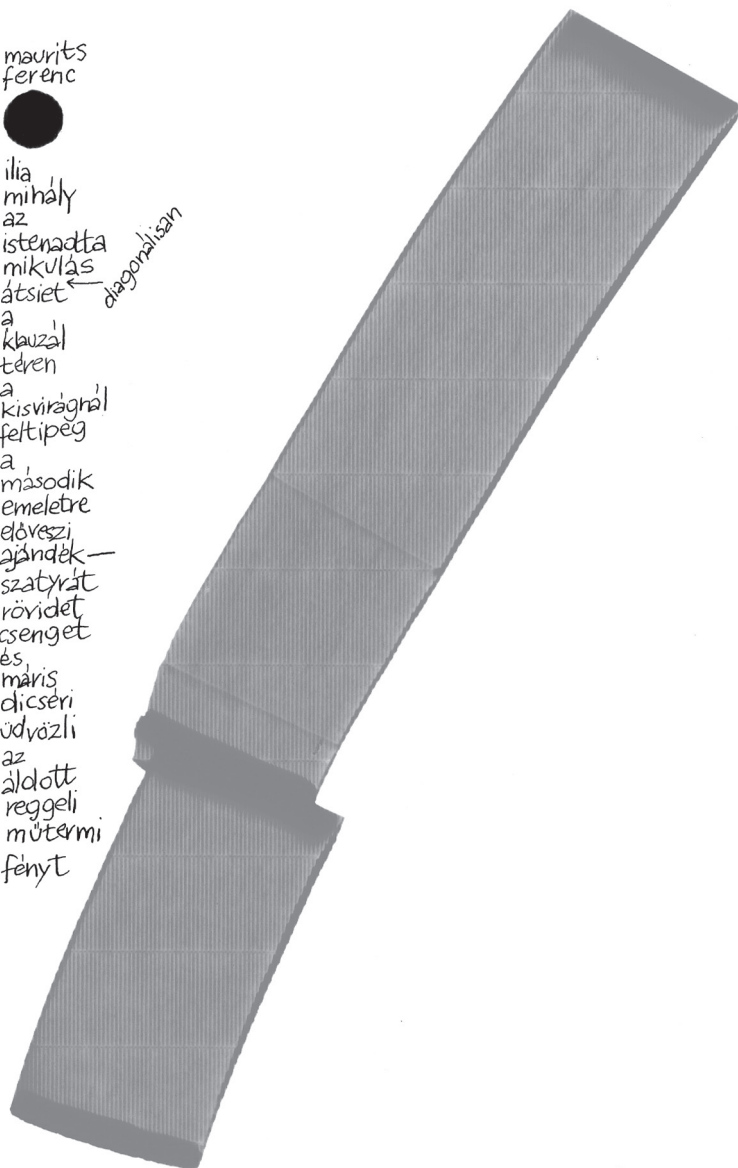
– Lesz egy retrospektív tárlatom a Vajdasági Múzeumban, ahol főleg rajzokat állítok ki, mert nem nagy teremről van szó, a festményeim nagyok, csak néhányat tudok elhelyezni. Amikor a néhány ezer rajzból kell majd kiválogatni annyit, az egy nagyon nehéz összegzés lesz.

maurits
ferenc

ilia
mihály
az
istenadta
mikulás
átsiet
a
klauzal
térén
a
kisvirágnál
feltipég
a
második
emeletre
előveszi
ajándék
szatyrot
rövidet
csenget
és
máris
dicseri
üdvözi
az
áldott
reggeli
mütermi
fényt

diagonálisán

Éjjeli molylepkék

Maurits Ferenc „enyészet”-figuráiról

2010-ben Maurits Ferenc poétikájáról Kollár Árpád és Orcsik Roland hozzáértő válogatásában „összefoglaló jellegű könyv” jelent meg *Proiectum Maurits* címmel.

A kötetben közölt írások tartalmi „átfedései” szerint a korszakjelölő kreációk analízise számos esetben nem jöhetne létre az „emberi egzisztencia” és szorongás teoretikus megalapozottsága nélkül. Részint a háborús trauma érzelmvilágának specifikus képi megfogalmazása hatja át az életművet, hiszen „szorongást keltő időket élünk, amióta a társadalmunk átessett az erőszak legextrémebb változatain”¹, s ez évtizedekre előirányozta számos hazai alkotó filogenetikáját.

De a legtöbb szubjektív aspektus a kompozíciót kitöltő „idegszálak” és egymást keresztező „széles festékcsíkok”, az „úrbe röpített-vetett sejtszövet-darabok” és „úrutas-festmények”, „rémemberek” és karkai „rovarfaunák”, e rekurrens mauritsi kézjegyek vizsgálata nélkül sem lenne produktív.

Az opus művészettörténeti lokalizálása, vajdasági és nemzetközi egybeeséseinek kimutatása, az eltérő képzőművészeti tendenciákhoz való kötődések és a tradícióhoz nehezen idomuló attribútumok megléte miatt sem problémamentes.

Thomka Beáta *A Maurits-grafika képi azonossága* című tanulmány kezdetén Szombathy Bálint ide vonatkozó sorait idézi: „Maurits Ferenc (1945) megjelenésével tartalmi-formai minőségét tekintve egy új, a nemzetközi művészet standardjaira közvetlenül kapcsolódó és helyi előzmények nélküli egzisztencialista irányzat jelenik meg a délvidéki magyarok művészetében.”²

¹ Alja Terzić: A trauma utáni vágyódás avagy a tollaslabda jelentősége a háborús Travnikban. *Symposion*, S61 – trauma/nosztalgia I. 39.

² Thomka Beáta: A Maurits-grafika képi azonossága. In: *Proiectum Maurits*. Szerk. Kollár Árpád–Orcsik Roland. Univ Kiadó, Szeged, 2010. 12.

Varga Ádám szerint Maurits művészete „túl van egy doktrinér festői program útmutatásain, túl a szavakon, fogalmi megragadhatóságon”. Képnyelvét „félúton a figurativitás és az absztrakt expresszionizmus”, a munkáiban „tükröződő érzés- és gondolatvilágot tekintve pedig az egzisztencializmus és szürrealizmus határmezsgyéjén” helyezi el. Ábrázolásait „Odilon Redon vizionárius állat- és növényserlegletével, Henri Michaux pacákból és vonaltorzókból születő keveréklényeivel” s „Arnulf Rainer síkot szétfeszítő energikus firkáival” egyezteti.³

Míg Losonczi Alpár, Oto-Bihalji Merin megállapításainak tükrében, Francis Bacon, Wolsol és Germaine Richier-t⁴ sorolja, addig Fúzi László Benes József nevét hangsúlyozza „a pusztulás és pusztítás, valamint a leépülés különböző módjai”⁵-nak a Mauritséhoz hasonlatos reprezentációja révén.

A felsorolás bővíthetőségét az újonnan feltűnő pályakezdő generációk és az eltérő módon alakuló munkásságok is lehetővé teszik. A poétikák közötti akaratlagos vagy önkéntelen összecsengések Maurits Ferenc képzőművészeti programjának komplex, új irányvonalakat felölelő értelmezési lehetőségeit kínálják fel.

Az *Hommage à Franz Kafka*, a *Proiectum Balcanicum*, a *Recsegések*, a *Boszniai látképek* és az *Átváltozás*, a több mint öt évtizedet átívelő alkotópálya tematikusan szerveződő szériái demonstrálják, hogy a vajdasági képzőművész koherens egységekben, ciklusokban gondolkodik.

A „világűr-semmiben röpködő elektromos ember”⁶-ábrázolások, az „idegszál”-figurák antiteziseiként, a Jurij Alekszejevics Gagarin űrrepülését követő időszakban, a hatvanas évek végén és a hetvenes évek kezdetén készülnek el. Ezeket majd az „áldozat, feláldoztatás [...] ember- és állatlét”⁷ perifériáján lebegő teremtmények reprezentációi követik.

A fizikai törvényszerűségek konstans megszüntetése révén a kozmonauták gravitációt nélkülöző légüres szférában helyeződnek el, s válnak éterivé. A világegyetem kaotikus mélységeiben és átláthatatlan távlataiban nem a független perszonalitást, hanem a rezdületlen kiszolgáltatottságot meg a haladásképtelenséget élik át. A tériesült bizonytalanságban ingázva, magánytól elszeparáltan a létezés támpontjait kutatják, akárcsak Martin Henrik meditációtól átlényegült hófehér úrbuddhái.

³ Varga Ádám: *Az angyallét optikája*. In: Uo. 19.

⁴ Losonczi Alpár: *Mauritsról*. In: Uo. 57.

⁵ Fúzi László: *Férgek, arcok, mozgások*. In: Uo. 64.

⁶ *Sziveri János művei*. Szerk. Reményi József Tamás. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011. 359.

⁷ Tolnay Imre: A pokoljárás ikonográfiája. Hermann Nitsch a Danubianában. *Új Művészet*, 2015. január–február. 20.

A kompozíciót körbeindázó korpuszkuákat és „összegabalyodott hu-
zaloakat” csupán a testet beburkoló úrszkafander matériája képes egyetlen
egésszé összetartani. A figurák a test és a kozmosz vákuuma közötti masz-
szív választóvonal nélkül alkotóelemeikre omlanak szét, összezsugorodott
és felhólyagzott csonka entitásokká torzulnak, vagy Benes József monu-
mentális tartály- és Pantagruel-sziluettheihez hasonlóvá tágulnak.

Az 1971-es *Mediterrán akasztás* című pasztellkép áldozata, az *Űrutas*-
megjelenítésekre emlékeztetően leng a képösszeállítás magvában, csak-
hogy ez fellógatott húsdarabként, karjainál a kivégzéshez megalkotott
konstrukcióhoz erősítve vegetál. A figura dögtetem-definíciója Maurits
alkotását egy huszadik század eleji képzőművészeti tradíció szegmense-
ként értelmezi. Chaim Soutine ekkor dolgozza ki a kifeszített „kakas,
nyúl, rája és marhatetem” ábrázolásokat, s évtizedekkel később, ugyan-
erre a tematikára, Francis Bacon is realizálja a sajátját. Maurits Ferenc a
Mediterrán akasztás bizonyos vonásaiban újragondolja a hagyományt, s
az állattetemet szabadon formálható áldozattá transzformálja. A kontú-
rok képlékeny festékfoltjai lángnyelvekként csapódnak szét. Nem tudni
pontosan, hogy a hermetikus milió királykék zománca hasítja-e fel a bőr
textúráját, vagy a test magenta, lila és narancs plazmája ivódik-e a hát-
térbe.

Az akasztás gomolygó, királykék nüanszai párhuzamot vonnak a szín-
tén 1971-es *A Forradalmár* című kép fekete és indigó foltjaival, amelyek
buzdító visongásokként törnek fel a vasrácsokkal közrefogott rebellis szá-
jából. A mögötte lévő foszforzölddel körvonalazott hullák és levágott fe-
jek, az impérium áldozatainak allegóriájává nemesülve, lépcsőszerűen ve-
zetnek el a tribünig.

Ha a zavargást követő kivégzést lineárisan egymásra rétegződő ese-
ményekként vesszük figyelembe, akkor *A Forradalmár* alakja a *Mediterrán akasztás* fellógatottjává lényegül át. Ennek értelmében a lázadó sze-
mély a saját erejéből szított kegyetlenségek áldozatául esik. Azonban a lát-
vány-kivégzés kellékeinek a hiánya az önkéz általi halál opcióját is felkí-
nálja. A képtárgyat szemlélő szubjektumtól eltekintve, a kompozíció bel-
ső dimenziójában nincs tömegmegjelenítés, amely a kivégzést kísérné, s ha
nem a képzőművészt tekintjük az általa teremtett lények megsemmisítőjé-
nek is, akkor az akasztás műveletét abszolváló hóhér alakját sem találjuk.

Az *Egyháson* című, 1969-ben megvalósított tusrajz összepréselt, ha-
lomba dobált tetemeinek sormintája az 1993-as *Boszniai látképek* kiterített
halottjainak előtörténete is lehetne.

A sorozat darabjain feketésszürke talajba temetett, mumifikálódott és
oszló hullákat látunk, amelyek „rendszerint a halál utániról, úgy is mond-

hatnánk, az emberi maradványokról szólnak [...]”.⁸ A fanyar, magenta korloritok Sagmeister Peity Laura kerekded térkép-embereit és Kozma Andrea képlékeny, a *Symposion Trauma/Nosztalgia* számában publikált, akvarell-lényeit teszik hasonlóvá a *Boszniai látképek*hez.

A kompozíción, a jellemző mauritsi ábrázolásoktól eltérően, a test nedveit meg a rothadó ízületek rendszerét ideiglenesen egy vékony, áttetsző burok fogja össze. Később, a bomlás folyamata során, az elhantolt test hárttyája felreped, s a kicsorgó króm-oxid zöld váladékot a föld issza magába. A tetemekből csupán a vastag, vörös sávval jelölt gerincoszlop és az ultramarinsárga szikkadt csontozat marad.

A szervezet több alkalommal fejjel lefelé fűrődik a föld olajos rétegeibe. A Georg Baselitz által is működtetett fordított perspektíva a vajdasági életmű néhány sorozatának, többek között a *Proiectum Balcanicum* és a *Diptichon/In memoriam Sinkó Ervin. Ravatal-lenyomat* darabjain is megfigyelhető. A szokatlan kompozíciószervező eljárás, amelynek esszenciájára a német képzőművész elméletírói hívták fel a figyelmet, absztrahálja a biomorf ábrázolást, s majdhogynem egy vonalba hozza a szövet-test mélyfeketé vagy foszfor fényű látószerveit a képet szemlélők tekintetével.

Az említett alkalmazáson kívül Maurits Ferenc és Georg Baselitz programja a figurából kinövő növényi ágak és a horizont margójára felsorakoztatott alakok megjelenítései mentén is érintkezési pontokat alakít.

Az *Átváltozás* sorozat az életmű korábbi műalkotásainak kontextusában töréspontot jelöl, ugyanis a deformált figurákat már nem lehet humán képződményekként meghatározni. A szétzúzott és megkínzott test látványvilága, amelyre már számos kutató felhívta a figyelmet, egyaránt ve gyíti az ember és az állat attribútumait. Az extravagáns ötvözetek valóságon túli, lidérces látomásokat szülnek.

Az 1995-ös széria metamorfózisain a fájdalomtól elkorcsosult ábrázolások a szép és a rút paradoxonát hordozzák magukban. Az elsőt az előtárulkozó belső szervek és a megnyúzott hús vérző színeiben, míg a másodikat a szenvedés megjelenítéseinek variációiban találjuk. A transzformációval járó fájdalom üvöltésbe torzítja az ábrázatot. A száj olyannyira szétfeszül, hogy egészen a torokig belátni. A szemgolyók majdhogynem kirobbannak a koponya üregéből. A bőr nélküli hús pink felületén vörös vérerek lüktetnek. A hát a gerincoszlop vonala mentén szétnyílik, s megmutatkoznak a belső mályva és méregzöld pigmentjei. E vonatkozásaiban Maurits Ferenc piktúrája Gunther von Hagens „fedetlen” inakat és izmokat „plasztináló” szobrászatától sem távoli.

Ha eltekintünk a képek keletkezéstörténetétől és a kutatók által kidolgozott kafei elméletektől, akkor a metamorfózis azt az utolsó előtti fázist is közvetítheti, amelynek során az entitás színeiben játszó miliő végleg önmagába feszítené ennek tagjait. A *Recsegések* növényi és állati preparátumainak több ezerszeresre nagyított foszfor-tájai valóban nélkülözik a teljes alakos ábrázolást, szerepét ugyanis a mikro-panoráma organikus szövetei veszik át.

Az objektumok és a fotómanipulációk taglalása általában elkerüli a képzőművészeti szakemberek figyelmét, s az elemzések tárgyát leginkább a karakterisztikus mauritsi vonásokat magukon viselő festmények, pasztellképek és rajzok képezik.

A *Mindennapi kenyérünk* című, bodagtésztából és hokedliből álló objektum, Janez Bernik, fehérét és mézszínt variáló, *Kruh* című képének négydimenziós kivetülése is lehetne. A Bernik-mű kompozíciójának közepén hullámvonalakból asztalforma alakul, amelynek szélére, az összeállítás maximuma, egy keresztrel a közepébe karcolt kenyér helyeződik. Mindkét alkotás hasonló elemekből építkezik, ámde ellentétbe feszülő jelentésmezőket működtetnek.

Az összeállítások devianciáit, technikai megoldásaiktól eltekintve, az objektum keresztény szimbólumának a kanonikustól eltérő narratívájában kell keresnünk. A vajdasági művész a kenyér sima felületére olajfestékkel fekete stráfot applikál, mintha az étel, amelyet magunkhoz vennénk, toxinnal lenne átitatva. Ezzel a művelettel az objektum, a Bernik-festmény mediációjával szembekerülve, törli a kenyér szakrális szignifikációit, s ennek negativisztikus dimenzióit nyitja meg.

A fotókorrekciók esetében, többletjelentéssel látva el a művet, újraíródnak a test kontúrjai. A képzőművész rendszerint lesatírozza az alany komponenseit, szakaszokra tagolja, ornamentumot rajzol rá, poentírozza a véreket, vagy felsérti a bőr matériáját.

Maurits Ferenc 2007-ben *A játszma vége* című Beckett-dráma momentumait pink és foszforzöld csíkok által teszi a sajátjává. Az előtérben „élő halottakat, elkárhozottakat látunk, akik a pusztulás felé közelednek”.⁹ A vörösén izzó szempárok mélyen a távolba néznek, kétségbeesetten kutatják az élhetőt, a régít. A fátyolos tekintetek elé rácsozott maszkok kerülnek. A nyelv térfogata olyannyira megnövekszik, hogy kilóg a szájból, és felnyúlik az orrig. A kezekben lévő eszközök térfogatai is kitágulnak, egészen a kép széléig vezetnek. A testek többi részét hulladéktárolók rejtik el, amelyek talán egy távoli atomrobbanás sugarai elől nyújtanak menedé-

⁹ Katona Imre: A Halálszínház és mása. *Jelenkor*. 2005, 48. évfolyam, 6. szám, 580.

ket. Eközben a dráma világtalanja, a színpadkép háttérében meghúzódva, a kompozíción kifeszített vonalstruktúrában támaszkodik meg. A szereplő mozgáskultúrája és a szerteágazó egyenesek közös játékot alakítanak.

Az arcot, viseletet és tárgyat egyaránt átszínező nukleáris árnyalatok még művibbé és elidegenítettebbé teszik a poszt-apokaliptikus vízió atmoszféráját.

A fotómanipulációk egy másik csoportján Böndör Pál, Domonkos István, Juhász Erzsébet, Ottlik Géza és Pilinszky János portréjának riktó színei halványan, túlzások nélkül kerülnek fel az erőteljes gesztusok közé. Míg Ottlik Géza fotója a teljes műalkotás közegére kiterjed, addig Juhász Erzsébet alakja összepréselődik, csupán egy kulcslyuknyi nagyságú résen keresztül szemlélhetjük. Böndör Pál arcképét a sorozat többi darabjától gyöngyszemei, a kép-tárgy kisebb mérete, valamint ennek érmékkel díszített kerete határolja el.

A *Híd* 2013/6. és a 2014/5. számában már nem fotó-, hanem festménykorrekciókat látunk. A folyóirat korábbi, 2013-as kiadásában az „átiratok” a *Madridi séták (Goya és a Prado dicsérete)* című vers illusztrációanyagát szolgálják. A költemény és a hozzá fűzött képanyag kölcsönösen, verbálisan és vizuálisan is „újráfogalmazza” a madridi Museo del Prado „sötét- / szürke / oszlopai / között”¹⁰ felvonultatott alkotások jellemvonásait. A művész „goya / meztelen / majáját // égő / ciklámennel // még / meztelenebbé” teszi. „[R]affaello / bíborosát // feketével / és / cinóberrel”¹¹ hasítja ketté.

A későbbi lapszámban publikált *Barcelona New Line* műveken ugyanazon női test ismétlődik a ciklámén, a zöld és a narancs variánsaiban. A váll, a mell, a köldök és a csukló tájékára, ismét csak az „áldozatiság” stádiumát előtérbe helyezve, x-jelölések, égővörös stigmák rajzolódnak.

A képzőművész a *Néma angyalok* címűn és a *Proiectum Balcanicum* kísérőfiguráinak esetében, ahogyan arra az első elnevezéséből is következtetni lehet, angyalokat rajzol, akárcsak a *Megszólít az éjszaka*¹² című film szereplői. A fantazmákat időtlen „antik istenségeknek”, baljós éjjeli molylepkéknek vagy örökké nyugtalan lidérceknek is vélhetjük – hangzik el a mondat hasonlóképpen a filmben is. A szemtanúk látomásainak embert és rovat ötvöző lenyomatai vetülnek a papír és a vászon anyagára. Az arcon mélyfekete vagy vörösen izzó szemek vibrálnak. A testet szárnyyszerű lepel borítja, amely néha kifeszül, a lepkééhez hasonlatos ornamentika mutat-

¹⁰ Maurits Ferenc: Madridi séták (Goya és a Prado dicsérete). *Híd*, 2013. 6. 33.

¹¹ Maurits Ferenc: i. m. 26–30.

¹² Mark Pellington: *Megszólít az éjszaka* (The Mothman Prophecies). Dolby Digital, 2002.

kozik meg rajta, s a felröppenés előtti pillanatokban válik végleg rezdületlenné. A „vastag festékrétegek [...] elüszkösödött gerendái”¹³ között rejtőző éjjeli molylepkék, sötét anyagokból és valóságon túli, neon fényekből szövődnek. A test páraszerű, áttetsző matériája felfedi a szervek nélkül tántogó belső üregeket. Az életmű kezdetén álló megjelenítésekhez viszonyítva kiveszni látszik belőlük minden emberi vonás. Létük egyenértékű az enyészettel.

Nem véletlen, hogy részint a balkáni háború ihlette műalkotásokon tűnnek fel az árnyak, hiszen ezeket úgy hívogatja a katasztrófa színhelye, akárcsak a rovarokat a villogó lámpafény.

Dancsó Andrea fotója

Maurits Ferenc (2015)

¹³ Mikola Gyöngyi: Maurits szökésvonalai. In: *Proiectum Maurits*. Szerk. Kollár Árpád–Orcsik Roland. Univ Kiadó, Szeged, 2010. 142.

A Van Velde fivérek festészete, avagy a világ és a nadrág

Romhányi Török Gábor fordítása

A vevő: Isten hat nap alatt teremtette a világot, maga meg nem képes hat hónap alatt egy nadrágot összehozni nekem.

A szabó: De uram, nézze meg a világot és utána nézze meg a nadrágját!

A kezdet kezdetén beszéljünk másról, beszéljünk a régi, feledésbe merült kételyekről, vagy azokról a kételyekről, amelyekből jóvátehetetlen döntés lett, ezt viszont fő műnek, mázsolmányoknak és értékes műalkotásnak nevezték el.

Természetesen műkedvelői kételyekről van szó, mégpedig a festők által megálmódott műkedvelő kételyeiről, aki bizonytalankodva érkezik a tárlatra, bizonytalankodva távozik, sőt zavaros fejjel mindattól, amit látni vélt. Micsoda röhej, ha összehasonlítjuk a művész szakértelmét a műkedvelő veritékező szorongásával, akit filléres ikonográfiánk valósággal tele-tömött dátumokkal, korszakokkal, iskolákkal, különféle befolyásokkal, és aki már elég okosnak képzei magát ahhoz, hogy meg tudja különböztetni a fedőfestéket a vízfestéktől, sőt időnként azt meri hinni, hogy tudja, mit szeret, átgondolva kissé az összefüggéseket. Mert a szerencsétlen műkedvelő azt képzei, hogy semmi sem idegen tőle, ami a festészethez tartozik.

Az igazi műkritikáról ne beszéljünk. A legjobbak, Fromentin, Grohmann, Mc Greevy és Sauerlandt Amielből táplálkoznak. E vakolókánállal végzett méhkaparásokból. De mi egyebek is lehetnének? Hogyan tudnák idézni a képeket? Voltaképpen miről van szó, amikor Grohmann kimutatja Kandinszkijnál a mongol grafika hatásait, amikor Mc Greevy Yeatsset, nagyon helyesen, Watteau-val rokonítja? Mit is hallunk, amikor Sauerlandt finoman és valljuk meg, szűkszavúan az ismeretlen, nagy festőről szól, akit Ballmernak hívnak? *Das geht mich nicht an (ebhez semmi kö-*

zöm), mondogatta Ballmer, aki szörnyen szenvedett Herr Heidegger írásaitól. És még finoman fejezte ki magát.

Vagy amikor általános esztétikát írunk, mint Lessing? Ez ám az elbűvölő játék.

Vagy amikor anekdotázunk, mint Vasari és a Harper Magazine?

Vagy amikor elméleti katalógust szerkesztünk, mint Smith?

Vagy amikor nyíltan kellemetlen és zűrzavaros fecsegésbe kezdünk? Esetünkben éppen ez történik.

A szavakkal önmagunkról beszélünk csupán. Még a lexikográfusok is kitárulkoznak. Önmagunkról árulkodunk, akár a gyónásban.

Nem tudnánk szeméremértést máson elkövetni, csak ezeken a majdnem mindig szeretettel, sőt néha nagy műgonddal festett vásznon, amelyek szintén nem egyebek vallomásnál? Úgy tetszik, nem. A szép és ritka dolgok kedvelőinek berkeiben a természet ellenére való közösülés roppant előkelő dolognak számít. Hajoljunk meg az ínycsókás jó ízlés előtt.

A kép befejezetten, vadonatújan, ott áll előttünk, érthetetlenül. Mivel egyszerűen kép csupán, a vonalak és színek életét éli csak, s kizárólag alkotójának tárulkozott ki. Képzeld el a helyzetét! Alig várja, hogy kikerüljön a műteremből. Várja a szemeket, a szemeket várja, amelyek az évszázadok folyamán, hiszen a kép a jövő számára készült, elkoptatják tekintetükkel, megfeketítik az élő tekintet erejével, az egyetlen életével, ami számít, és ez a tollatlan kétlábúak élete. E várakozásban megy tönkre. Nem baj. Majd összetoldozzák-foldozzák. Nemi szervét elrejtik, keblét meg kidomborítják. A fenekéből erőteljes combot csinálnak, amint ezt Giorgone Vénuszával tették Drezdában. A kép megismeri a pincét és a padlást. Ütött-kopott kacat meg mindenféle szir-szar között bukkannak rá, mint Lurcat-ra Dublinban. Ha a szóban forgó kép öt méter magas és huszonöt méter hosszú, akkor paradicsomtermelő melegházban helyezik el, miután salétromsavval gondoskodtak róla, hogy megőrizze színeit, amint ezt Mantegna Cézár diadalával tették a Hampton Court-on. Mindahányszor a németeknek nincs rá idejük, hogy magukkal cipeljék, a kép teljesen elgombásodik valami elhagyott garázsban. Ha Judith Leyser, akkor Halsnak tulajdonítják. Ha Giorgone és még túl korai lenne Tizianónak tulajdonítani, akkor kijelentik, hogy Dosso Dossi festette (Hanover). Berenson úr majd megmagyarázza. Mély átéléssel és örömteli hangon.

Ez a magyarázata, hogy a képek miért keltenek jobb benyomást a múzeumban mint magánszemélyeknél.

Ez a magyarázata a ténynek, hogy Balzac Ismeretlen remekműve miért olyan közkedvelt olvasmány. Az emberek ítélete elől elrejtett mű végül is iszonyatos kínok között szenved ki. A vegytiszta alkotásként fölfogott mű, amelynek funkciója véget ér a keletkezéssel, a semmire ítéltetett.

Egyetlenegy (felvilágosult) műkedvelő megmenthetné. Egyetlenegy ilyen úriember, akinek a bizonytalankodó lelkessedéstől beesett az arca, a képtárban való folytonos ácsorgástól jókora lúdtalpra tett szert, ujjai elkop-
tak az ötfrankos katalógusokon, aki előbb távolról szemléli a képet, majd közletről, és aki különösen bonyolult és vitatott esetekben hüvelykujjával tapintja ki a festékréteg vastagságát. Mert nem arról a torz és megvetendő, rút háziállatról van szó, amely úgy turkál a műtermekben, akár egy tapír a hangyabolyban, hanem az ártalmatlan, hóbortos csodabogárról, aki úgy szaladgál a tárlatokra és a múzeumokba, mint más a moziba, sőt a templomoktól sem riad vissza, abban a reményben – és most tessék jól megfogózkodni –, hogy némi örömet szerez magának. Nem akar ám okulni, a disznó, sem pedig javulni. Csak a saját örömére gondol.

Ő igazolja a festészet létét mint közügyet.

Neki ajánlom a következő sorokat, már csak azért is, hogy még jobban elbutítsam.

Csak a saját örömeivel törődik. Pedig a lehetetlent is elkövezték, hogy elvegyék tőle ezt az örömet. A lehetetlent is elkövezték annak érdekében, hogy a modern festészet tekintélyes része tabu legyen a műkedvelőnek.

A lehetetlent is elkövezték, hogy megakadályozzák őt a választásban, az állásfoglalásban, az *a priori* befogadásában, az a priori elutasításában, megakadályozzák abban, hogy megszűnjön szemlélni, megszűnjön létezni egy olyan tárggyal szemben, amelyet egyszerűen csak szeretni kellett volna, vagy pocséknak találni, anélkül, hogy tudta volna, miért.

Így szóltak hozzá:

„Ne foglalkozzon az absztrakt művészettel! Tehetségtelen csalók bandája találta ki az egészet. Nem is tudnának mást csinálni. Nem tudnak rajzolni. Márpedig Ingres megmondta, hogy a rajztól függ a művészet becsülete. Nem tudnak festeni. Márpedig Delacroix megmondta, hogy a színen áll vagy bukik a művészet becsülete. Ne foglalkozzon hát az absztrakt művészettel. Ilyesmit a gyerek is tudna csinálni.”

Miért érdekelné a műkedvelőt, hogy ezek a művészek csalók, ha egyszer örömet szereznek neki? Mit törődik vele, hogy nem tudnak rajzolni? Cimabue tudott rajzolni? Egyáltalán mit jelent, hogy tud rajzolni valaki? Mit érdeklí a műkedvelőt, hogy ilyen képeket még a gyerek is tud csinálni? Hát akkor csak csináljon! Csodálatos lesz. Ki akadályozná meg benne? Tán a szülei. Vagy nincs rá idejük?

Így szóltak a műkedvelőhöz:

„Ne vesztegesse idejét a realistákkal, szürrealistákkal, kubistákkal, a vadakkal, a megszelídítettekkel, az impresszionistákkal, az expresszionistákkal stb. stb.” És minden egyes alkalommal világosan meg is magyaráz-

ták, miért ne. Kis híján a szájába rágták, hogy egyáltalán rá se hederítsen a Cézanne előtti festészet nyomorúságos évszázadaira.

Így szóltak hozzá:

„Az ezyiesi barlangoktól a Galerie de France-ig húzódó vonalon található mindaz, ami jó a festészetben, amivel foglalkozni érdemes, ami istenigazából csodálatra méltó.”

De azt nem mondták meg, hogy ezt a vonalat Isten húzta-e meg, vagy csak úgy kanyarog magától, mint a nyálcsík a csiga után. Nem mutatják meg neki, hogy egy bizonyos kép mi módon foglal helyet ezen az egyenesen. Láthatatlan egyenes. Véletlenül nem sík az egyenesük?

Így szóltak a műkedvelőhöz:

„A közvetlen kifejezést csak annak van joga maga mögött hagyni, aki képes erre. A formát nélkülöző festészet a tehetségtelenek menedéke.”

Még hogy jog! Mióta nincs a művésznek mindenhez joga? Vagyis hát semmihez sincs. Hamarosan még talán a kiállításról, sőt a munkáról is eltiltják, ha nem tud igazolni ennyi meg ennyi éves akadémiai tagságot.

Hasonló marhabogés köszöntötte 150 évvel ezelőtt a szabadverset és a hangskálát.

Így szóltak a műkedvelőhöz:

„Picasso, az már döfi! Őt bízást tanulmányozhatja.”

Túlsorduló jóindulattal ezt mondták neki:

„A festészetben tárgy lehet minden, még a lelkiállapotok, az álmok és a rémlátások is, feltéve, ha bemutatásuk plasztikus eszközökkel történik.”

Netán itt ismét az a gépezet lépne működésbe, amelyik azt lenne hivatva eldönteni, hogy valamely kép rajta van-e az előbbieken említett egyenesen?

Mindenképpen hasznos, sőt érdekes volna tudni, mit értenek plasztikus eszközökön. Márpedig ezt nem tudja meg soha senki. Csupán a beavatottak képesek kiszimatolni.

De tegyük fel, hogy egyszer s mindenkorra birtokába jutunk meghatározásuknak, s ekként minden jöttment senkiházi így kiálthat fel a szóban forgó kép előtt: „Ez már igen! Ezt a képet plasztikus eszközökkel festették!” S mindjárt kijelenti azt is, hogy csak az ilyen eszközöket használó festészet ér valamit. Ez esetben viszont, mit mondjunk a művészről, aki nem ezeket az eszközöket használja?

Mindez a gyakorlati esztétika súlyos és megválaszolatlan kérdéseit veti föl, mégpedig az ilyen, olyan és amolyan giccsfestők, valamint a tudatosan giccses alkotó festők kérdéseit, viszonyaik kérdését a választóvonalhoz és általában a szándékos alkotói selejt legitimitásához, vagyis már bocsánat a szóért, célszerűségéhez.

Így szóltak a műkedvelőhöz:

„Dalí giccsfestő. Nem is tudna mást csinálni, mint amit csinál.”

Erre mondják, hogy semmit sem bíznak a véletlenre: előbb csak fojto-
gatják az áldozatukat, utána ki is belezik.

Pillanatnyilag virágkorukat élik az effajta halmazati ítéletek. A bírák-
ról sokat elmondanak.

A fentiekben idézett kijelentést modellnek tekinteném. Rövid, világos,
kiegyensúlyozott (előbb az állítás, majd a tagadás), nyalkán transzcenden-
tális, angolszászok is könnyen kiejthetik és cáfolhatatlant. Vagyis hát már
legkésőbb tizenöt éves korban hozzá kell látni a cáfolatához.

Tíz vaskos kötetnyi émélyítő elemzés sem volna sok az otromba és
rosszindulatú félreértés kifejtésére, amely már olyan régóta mérgezi a vi-
szonyt eszmei szinten a festők között és a műkedvelők között.

Mert ha nem Dalí, akkor valaki más, és ha nem giccsfestő, akkor va-
lami más.

Vegyünk szemügyre néhány kérdést, amelyek olyankor vetődnek föl,
amikor elfogadjuk, hogy a giccsfestő szónak van értelme, Dalí pedig tuda-
tosan vagy öntudatlanul, ennek alkonyát szemlélteti.

Miért ne lenne ő giccsfestő, ha tudatosan éppen ez akar lenni?

Nem képzelhető el a giccsfestő és a nem-giccsfestő egy személyben, az
előbbi az utóbbi szolgálatában? Ha vers létezne, a Princes d'Élide prózá-
ja éppen olyan szép volna? Claude tájképei valóban semmit sem köszön-
hetnek a díszítésnek?

Honnan tudhatnánk, hogy Dalí képtelen mást csinálni? Tán jegyző-
könyvet írt alá erről? Emellett szól a tény, hogy nem is csinált mást soha?
És miért ne festene giccset, akár gyerekkora óta, ha éppen erre szottyant
kedve?

És miért ne alkothatna valami egészen csodálatosat giccsfestő gyanánt,
ha már egyszer csak ehhez ért? Mert a csodálatos giccsfestmény *contradictio
in adjecto*? Csak volt.

És így tovább.

Kiemeltünk néhány részletet mindabból, amit a műkevelőnek mondtak.

Sohasem mondták neki a következőt:

„Festészet nem létezik. Csak festmények vannak. Ezek pedig nem jók
és nem is rosszak, mert nem sült kolbászról van szó. Mindössze annyit
mondhatunk róluk, hogy e képek több-kevesebb veszteséggel abszurd és
titokzatos energiákat fordítanak a fantáziakép (*image*) nyelvére, s többé-
vésbé zűrzavaros, belső feszültségeknek felelnek meg. A szemlélő nem ha-
tározhatja meg e megfelelés mértékét, mivel nincs e feszültséget megélő

ember bőrében. E feszültségről többnyire fogalma sincs. Ez egyébként lényegtelen együtttható. Mert veszteség és nyereség a művészet ökonómiájában számít, ahol a némaság a szavak világossága, és minden jelenlét hiány. Az ember mindössze annyit tudhat meg egy képről, hogy mennyire szereti (meg esetleg miért, ha ez ugyan érdeklí egyáltalán). De valószínűleg ezt sem tudja meg soha, hacsak meg nem süketül s nem felejt el olvasni. És eljön majd az idő, amikor a Louvre-ban tett látogatásainak, mert akkor már csak a Louvre-t látogatja, csupán az időtartamát őrzi emlékezetében: „Három percig szemléltem Pater professzor mosolyát.”

Néhány részletet említettünk mindabból, amit sosem mondtak a műkedvelőknek. Nyilván ebben sincs több igazság, mint a többiben. De ez megváltoztatná a műkedvelőt.

Abraham és Gerardus van Velde festészete (mivel nem létezik) csak kevéssé ismert Párizsban, azaz csak kevéssé ismert. Pedig már húsz, illetőleg tizenhat éve alkotnak.

A. van Velde festészete különösen kevéssé ismert. Képei úgyszólván sohasem kerültek ki a műteremből, ha csak az Indépendants-nál az évenkénti fejjel lefelé való megszellőztetést nem számítjuk. E hosszú bezártságból ma olyan frissen szabadulnak ki, mintha születésük óta állandóan csodálták, megtűrték és pocskondiázták volna őket.

Még a legszerényebb kiállítóterem sem fogadta Párizsban sem az egyik, sem a másik festő vásznait.

Londonban viszont volt G. van Veldének egy érdekes kiállítása, a Galerie Guggenheim Jeune-ben. Különös találkozás. Sok vászna maradt Angliában.

Elsősorban Párizsban és környékén dolgoztak. Bár A. van Velde Korzikán időzött (1929–31), valamint Mallorcán (1932–36).

Majdnem elfelejtettem a legfontosabbat! A. van Velde Hágában született, 1895 októberében. Ez volt a köd pillanata. G. van Velde pedig Leyden mellett, 1897 áprilisában. A tulipánok évadán.

A következő sorok csupán a saját érzelmeimből származó nyelvi torzítások, sőt nyelvi gyilkosságok lesznek, amelyek csak rám tartoznak, tudom. Ha jól meggondolom, nem is egy érzelmi valóság eltorzításáról van szó, mint inkább ennek nevetséges agyi lenyomata torzításáról. Mert csak arra kell gondolnom, hogy A. van Velde és G. van Velde képei mennyi örömet szereztek, szereznek nekem, és már érzem is, hogy megszámlálhatatlan buborékban szertepáráll.

Tehát kettős gyilkosság.

Ami a formát illeti, ez mindenképpen apodiktikus kijelentések sora lesz. Ez az egyetlen módja annak, hogy ne önmagunkról beszéljünk.

Semmiképpen nem szabad összekevernünk e két művet. Két teljességgel különböző dologról, különféle dolgok sorsáról van szó. Egyre távolodnak egymástól. És a jövőben is egyre távolodni fognak. Mint két ember, aki a chatilloni kapun kilépve, az utat nem ismervén, bizonytalan léptekkel és meg-megállva, tart a rue Champ-de-l'Allouette, illetve az Ile des Cygnes felé.

A kapcsolatokat viszont világosan látnunk kell. Két, egyazon láthatár felé tartó ember csak hasonlít egymásra, hiszen annyit feküdtek, üldögéltek, utaztak együtt.

Beszéljünk az idősebbről. Kettejük közül az ő eredetiségét sokkal könnyebb megragadni. G. van Velde festészete roppant szófukar, védekezőnek érezhető kisugárzásával hat, és van benne valami, amit a csillagászok (ha nem tévedek) nagy szökési sebességnek neveznek. A. van Velde festészete viszont mintha a holdbéli űrben dermedt volna meg. Légüres tér.

Ez túlzás.

Különösen G. van Velde mostanában délről hozott képeire gondolok, valamint A. van Velde 1940–41-ben Párizsban festett képeire (azóta nem csinált semmit). Tíz évvel ezelőtt a különbség még kevésbé érződött. De most már teljességgel nyilvánvaló.

E szereposztás igazán váratlan. Hiszen minden a fordítottjára utalt. És őszintén attól tartok, hogy olyan kijelentéseket engedünk meg magunknak, amelyek valóban összekeverik őket, a minden koherenciára igényt tartó elme szempontjából.

Miből származik az a benyomás, hogy a tárgy az űrben foglal helyet? Létmódjából? Mintha azt mondanánk, hogy a kék benyomása az égtől származik. Bővítsük vizsgálódásaink körét.

Abraham van Veldénél olyan kizárólagos és furcsa módon festői észlelési erőfeszítéssel van dolgunk, hogy mi, akiknek a gondolkodása dadog csupán, csak ügyel-bajjal fogjuk föl az ő észlelését, mintegy bizonyos szintaktikai körbe zárva, vagyis az időbe helyezve.

(A szó szoros értelmében zárójelben említem a különös érzést, amelyet e képek keltenek a jóhiszemű szemlélőben. Tanúja voltam többször magam is. Még azt a nézőt is megfosztják a nyelvhasználat képességétől, aki egyébként nagyon hajlamos a képek kommentálására. Nem a lelki meg rázkódtatás csöndje ez, az ékesszóló cáfolatokból ítélve, amelyek egy idő után mégis csörgedeznek. Olyasféle csönd inkább, mint amelyet, magunk sem tudjuk miért, egy néma ember jelenlétében parancsolunk magunkra.)

A tisztán vizuális észlelést megírni annyit tesz, hogy értelmetlen mondatot írunk. Magától értetődik. Mert mindahányszor azt akarjuk, hogy a szavak mintegy túlmutassanak önmagukon, valahányszor azt akarjuk,

hogy valami mást fejtszenek ki, ne csupán önmagukat, mindig olyan módon állnak össze, hogy kölcsönösen kioltják egymást. Kétségkívül ez teszi olyan elbűvölővé az életet.

De egyáltalán nem öntudatra ébredésről van szó, hanem vízióra ébredésről, vagyis egész röviden, látásmódról. Egész röviden!

Vízióra ébred a festő abban az egyetlen térben, amely időnként megmutatkozik, amelyet nem mindig kell félreismerni, amely hűséges híveinek néha feltárja mindazt, ami nem látszat csupán: a belső világban.

Az idő alkotója az időtől védve, az idő műhelyében kitépi a befejezett, megváltoztathatatlan tért és testeket az időből (aki napját azért töltötte a Sacré Coeurben, hogy ne lássa ezt az építményt?), ennyit ér Barbizon és Pérouse ege.

Mindez bizonyos értelemben célbaérést jelent. A madarak lehullottak, Manto hallgat, Tiréziász nem tud semmit.

Tudatlanság, csend, mozdulatlan kétség: ez hát a rejtély megoldása. A végső megoldás.

Már akinek.

Mire törekedtek az ábrázoló művészetek öröktől fogva? Ábrázolva akarták megállítani az időt.

Mennyi szárnyalás, mozgás, áramlás és irány! Mennyi zuhanás és emelkedés! Micsoda füst! Megtaláltuk még az isteni Potter birkáinak vizeletsugarát is, ami példaértékűen az órák múlásának szimbóluma.

Mindezért nem lehetünk eléggé hálásak soha.

De talán volt idő, amikor a tárgy visszavonult itt-ott, az úgymond látható világból.

A „realista” mindig is csodálatba ejtett minket, a tárgyak zuhatagában verítékezve, a felhők ellen mennydörögve. De most már ne akarjon túljárni az eszünkön az objektivitásról meg a látott dolgokról szóló meséivel! Mindazon dolgok között, amelyeket senki nem látott soha, bizonyára az ő zuhatagai a leghatalmasabbak. És ha létezik hely, ahol legjobb nem emlegetni az objektivitást, akkor ez minden bizonnyal éppen az ő szalmakalapja alatt van.

A. van Velde festészete tehát mindenekelőtt a felfüggesztett tárgy festészete, vagy legszívesebben azt mondanám, a holt tárgy, az ideálisan holt tárgy festészete, ha e kifejezéshez nem társulnának helytelen képzetek. Vagyis hát a nála látott tárgy már nem felfüggesztettként van ábrázolva, hanem olyannak, amilyen, vagyis valósággal dermedtnek. Maga a tárgy ez, amelyet a látási igény, a látás igénye szigetel el. A mozdulatlan tárgy az úrben: végre előttünk van a látható dolog, a tiszta tárgy. Mást nem látok.

E termék monopóliuma a koponyaacsontokon belül van.

Itt szenderedik el néha az idő, mint az elektromos fogyasztásmérő számlálókereke, ha már az utolsó villanykörtét is eloltották.

És végre látni kezdünk a sötétben. A sötétben, amely már nem tart semmiféle hajnaltól. A sötétben, amely üres ég, mozdulatlan föld hajnala, dele, estéje és éjszakája. A szellemet megvilágosító sötétben.

A festő itt már nyugodtan hunyoríthat.

Messze járunk a festészet híres-neves tárgyalkotó „jogától”. E merész művelet a szabadban végezhető el.

Ugyancsak messze a szürreális tivornyától.

A festészet nagy iskolái, tárgyainak kritikája, eszközeinek kritikája, céljainak kritikája, kritikájának kritikája alkotói viszonyaitól és amelyeknek még csak sienai nagyszerűségénél tartunk.

Volt egyszer egy ember, akit úgy hívtak, hogy a nagy Thomas...

A. van Velde eredetiségét ne keressük sehol másutt, csak ebben a rendkívüli objektivitásban, mert minden egyéb ezzel kapcsolatos, nem következmény vagy okozat gyanánt, hanem abban az értelemben, hogy ugyanaz a tárgy inspirálta. Mindarról beszélek, ami esztelen, ártatlan, értelmezhetetlen és csiszolatlan e festészetben.

Az egyediről lehetetlen elméletet írni. Az elméletileg megfogalmazható festészetnek minden vonása szintézis, minden hangütését ezer más közül választotta ki, s végül az entiméma gyötrelmei közepette fejezi be életét. Az egyedi tiszavirág-életű természet. A varrógép a műtőasztalon. A szemből és profilból egyidejűleg látott alak. A hölgy, aki a hátán hordja a keblét, bár ez nem biztos. A maga módján alkotja meg mesterműveit.

Lehetetlen más ismeretlent keresni, végül látni, mint amelynek mindenütt központja van, körvonalai viszont nincsenek; megsemmisíteni sem tudja semminemű szubsztancia; sem a megsemmisítésére irányuló cél. Mert pontosan arról van szó, hogy ne lássuk ezt a csodálatos és félelmetes tárgyat, visszatérjünk az időbe, a vakságba, unatkozni a mindörökre halott hús örvénylésében, borzongva a rezgőnyárfák alatt. Tehát rámutatunk az egyedüli lehetséges módon.

Lehetetlen rendet teremteni az elementárisban.

Rámutatunk vagy nem mutatunk rá.

Az előfeltevések festészete látta el eszközökkel e festészetet. Befolyása nem terjed tovább. A. van Velde gyökeresen megváltoztatta ezeket az eszközöket. Most már rájuk sem ismerünk. Átformálta őket a saját munkájához, amelyben nincsenek előfeltevések.

Braque-nak vannak olyan képei, amelyek a műben alkalmazott eszközökről való plasztikus elmélkedésre hasonlítanak. Ebből származik a hipotézis különös benyomása. A véglegest mindig holnapra halasztja. Úgy

gondolom, ez a megjegyzés érvényes mindannak nagy (és nem csupán kis) részére, amit manapság élő, modern festészetnek neveznek.

A. van Veldénél nincs semmi ilyesmi. Ő kijelent. Még azt sem. Megállapít. Eszközei egy tükör sajátosságait mutatják; csak funkciójukhoz képest léteznek. Még annyira sem érdeklik, hogy kételkedjenek bennük. Csak az érdekli, amit tükröznek.

Valami alapvető dologgal találjuk magunkat szemben itt, ami lehetővé tenné, hogy felfogjuk, voltaképpen minek a jegyében is létezik Cézanne óta olyan festészet, amelynek nincsenek előzményei (bármennyire is igyekezett volna csatlakozni valamihez), A. van Velde festészete pedig mi módon szakad el ettől.

A művészet imádja az ugrásokat.

A rendíthetetlen bizalomról G. van Velde festészetére áttérni annyit tesz, mint áttérni a Hauemeau emberről a Delft látképére.

Nehéz áttérés ez.

Mit mondhatnánk ezekről az állandóan elmozduló síkokról, e rezgő körvonalakról, e mintegy ködből kivágott testekről, e megdönthetetlen egyensúlyról, amely mégis megdől és megint helyreáll a tekintet hatására? Hogyan beszéljünk a lélegző, ziháló színekről? E zsvajgó mozdulatlan-ságról? E súlytalan, erőtlen világról, amely nem vet árnyékot?

Itt állandóan mozog, elúszik, menekül, visszatér, szétesik, összeáll minden. Szakadatlanul megszűnik minden. Mintha molekulák lázadásának volnánk tanúi valamely kő belsejében, egymilliomod másodperccel a szétesése előtt.

Ilyen az irodalom.

Jobb lenne, ha nem tennénk ki magunkat e kétfajta látásmódnak s ugyanakkor a festésnek szintén. Legalábbis kezdetben.

Fogalmazzunk elnagyoltabban. Majdcsak nevetségesek leszünk! A. van Velde a kiterjedést festi.

G. van Velde az egymásutániságot.

A. van Veldének mozdulatlanra kell tennie a kiterjedést, mielőtt meglátná, sőt ábrázolná, elfordul a természetes kiterjedéstől, amely bűgőcsigaként forog a napfény korbácsütései alatt. Idealizálja a kiterjedést, belső értelmet teremt belőle. És pontosan a kiterjedést idealizálva tudta megalkotni ilyen objektivitással, ilyen példátlan pontossággal. Ez az ő leleménye. És mindezt a tisztánlátás feszültséggel teli vágyának köszönheti.

G. van Velde pedig teljességgel kifelé fordul a fényben fürdő dolgok zűrzavara felől az idő felé. Mert az időt csak azokban a dolgokban veszszük észre, amelyeken a festő munkál, amelyeket elrejt szem elől. Teljes-

séggel átadva magát a külvilágnak kimutatva a makrokozmosz borzongását az idő érintésének hatására, amely mindabban valósul meg, valósítja meg az embert, ha úgy tetszik, ami igazán rendíthetetlen, a bizonyosságban, hogy nincs jelen idő, sem pedig pihenés. A folyó ábrázolásával találkozunk itt, amelybe Hérakleitosz szerény számításai szerint, kétszer senki sem lép bele.

G. van Velde festészete igazán furcsa *memento mori*. Ezt csak úgy futólag jegyzem meg.

Ennek semmi köze a stopperóra festészethez, amely két percet engedélyezvén a tavirózsának naponta a zsoldárköltő örökkévalóságából, már azt hiszi, megállította a föld forgását, nem is szólva a kisebb bolygók zavarba ejtő rángatásáról. G. van Veldénél az idő galoppozik, és a festő az ellentétes irányba vágató Faustként a rajt-vágta hevületével sarkantyúzza.

– Ilyenek vagyunk – mondják ezek a vásznak, és hozzáteszik: – Még szerencse.

Mindezzel együtt nyugodt és roppant finom festészet ez. Én aztán egy kukkot sem értek belőle. Nem csap nagy zajt. A. van Velde festészete nagyon jellegzetes zajt csap, a távolban becsapódó ajtó hosszasan visszhangozza egyre elhalóbb zaját.

E két életmű mintha cáfolná egymást, ám voltaképpen inkább csatlakoznak egymáshoz a dilemma szívében, ami nem egyéb a képzőművészek nagy kérdésénél: Hogyan ábrázoljuk a változást?

A maguk módján kölcsönösen megtagadták egymást.

Nem zenészek, nem irodalmárok és nem is fodrászok. A festő számára a tárgy lehetetlen. Egyébként a modern festészet éppen ezen lehetetlenség ábrázolásából teremtette meg önmaga legjobb részét.

De őbennük nincs meg az a képesség, hogy a kilátástalan, plasztikus helyzetből plasztikusan megteremtsék önmaguk legjobb részét.

Mivel alapjában véve nem érdekli őket a festészet. Viszont igenis érdekli őket az ember sorsa. Erre még visszatérünk.

De mi ábrázolható marad nekik, ha lemondanak a változás ábrázolásáról? Van még valami a változáson túl, ami ábrázolható?

Egyiknek megmarad az engedékeny, megváltozott tárgy, a másiknak a zsarnoki tárgy, a változás előidézője. E két dolog, egyik a hóhér, másik az áldozat, végső soron ábrázolható, megalkotandó. Ezek még nem tárgyak. Majd elérkeznek azok is. Úgy istenigazából.

Két alapvetően különböző álláspontról van szó, amelyek mindig is nagy örömet okoztak a lélektannak, miután sebtében egymás ellentétének kiáltották ki őket. Gyökerük egyazon élményben található. Ez már igazán elbűvölő. Vagy nem?

Ezen különbség elemzése, ha nem is magyaráz meg semmit, talán segít e két életmű helyzetét meghatározni egymáshoz képest. Rávilágít majd a stílusuk közötti eltérésre, arra az eltérésre, amelynek mély értelmébe be kell hatolnunk, ha el akarjuk kerülni a szembeállítás felszínességét. Ezt nem győzzük eléggé hangsúlyozni. A kategorikus nemtörődömségnek ez a fajtája az idősebbnél a belső vízió parancsoló szükségszerűségévé lép elő, míg a fiatalabbnál jóvátehetetlen hibák forrása. Mert az utóbbinak nem csupán az önmaga horgonyaitól elvágott egyedüli tárggyal van dolga, amely horgonyok pedig mindazzal összekötötték, ami bizonyos mintát mutatott a „veszteséglistából”, és amelynek szanálása pontosan az ő mesterségbeli tudását és aprólékos pizmogását követeli, hanem végtelenül bonyolultabb tárggyal. Őszintén szólva nem is annyira tárggyal, mint inkább folyamattal, még hozzá olyan pontosan fölfogott folyamattal, hogy az már hallucinációszerűen, szinte önkívületileg kristályosodik ki. Mindig az összetettel kerül szembe. Ám ez már nem természetes összetettség a művész gyászos, hétköznapi színeváltozásaiiba zsúfolva, hanem ugyanazok az elemek maradnak a színen. A. van Velde az áthatolhatatlan tömbbel szemben állva e tömb szétrobbantását választotta, hogy ekképp szabadítsa föl mindazt, amire szükség van. A másik számára e megoldás eleve kizárt.

A két dolognak együtt kellene maradnia. Mert az egymásutániség csak egymást követő állapotokkal ábrázolható, olyan sebes sodrást erőszakolva rájuk, hogy végül összemosódjanak, mintegy mozdulatlaná dermedve az egymásutániség képében. A külső dolgok elemi láthatatlanságát arra kényszeríti, hogy maga ez a láthatatlanság legyen a tárgy, nem csupán a határ egyszerű tudata, hanem látható és megmutatható tárgy, amely nem csupán a fejben létezik (a festőknek nincs fejük, helyette vászon olvasandó vagy gyomor, ahol csak fejet próbálnék erőszakolni rájuk), hanem a vászonon. Ez már igazán ördögien bonyolult munka, amely rugalmas és roppant módon kifinomult mesterségbeli tudást kíván, olyan mesterségbeli tudást, amely inkább sugalmaz, semmint állítana, s csak annyiban pozitív, amennyiben egyé válik az egyetlen pozitív, a nagy pozitív tűnékeny és esetleges evidenciájával, az őt hordozó időével.

Létezik-e szakmai mesterfogás e szemet megcsaló mázsolmányok mögött? Körző nélkül ki tudnák húzni a szívárványt? Ki tudnák domborítani, mondjuk, egy megbokrosodott ló tomporát az esőben? Sohasem kérdeztem meg tőlük.

A Van Velde testvérek festészetének vannak egyéb titkai is, amelyeket könnyű lenne az elhangzottak útján tehetetlenségnek beállítani. De nem szándékozom mindent elveszíteni.

Tudom jól, hogy az efféle okfejtés nagyon könnyen önkényesnek és sematikusnak tűnhet, mint azok a fantáziaképek, amelyek megszülettek és tápláltak, a képek képei. Valószínűleg nem lenne lehetetlen szerényebb, meggyőzőbb, korlátozottabb és árnyaltabb színekben feltüntetni őket. De nem ez a lényeg.

Egész idő alatt egyetlen pillanatig sem volt szó arról, hogy ezek a festők mit festenek általában, vagy éppen őszierintük, sem arról, amit festeni szeretnének, hanem kizárólag és csakis arról, hogy szerintem mit festenek.

Ezt hangsúlyozottan ismétlem, nehogy még intellektuális lókotóknak nézzék őket. Márpedig ennél kevésbé intellektuális festészetet alig lehet elképzelni.

Különösen A. van Veldének nem volna szabad még vagy tíz évig észrevennie, mit festett. Ugye, ez érthető? Onnan tudja, hogy jó dolgot művel, ahonnan a hal érzi a tengerben a neki megfelelő mélységet, anélkül, hogy további okokra volna szüksége.

Ez mintha G. van Velde szempontjából szintén igaz lenne, bizonyos megszorításokkal (már megint), hiszen támadási irányra annyira más.

Cervantes festője jut róluk eszembe, aki arra a kérdésre, hogy „mit fest?”, így válaszolt: „Ami az ecsetemből előjön.”

Végezetül pedig beszéljünk másról, beszéljünk az „emberiről”.

Ezt a szót, amely talán még jelent is valamit, a nagy mézszárlások idejére tartogatják. A pestis, a lisszaboni földrengés meg egy jókora vallásháborús vérfürdő kell hozzá, hogy az emberi lények azon kezdjenek tűnődni, hogy voltaképpen azért mégis szeretni kellene egymást s békén hagyni a szomszédot a bús francba.

Ezt a szót manapság különleges hevülettel vágják ki. Mintha robbanó golyók süvitenének.

E kifejezés jégesőként zuhog a művészet területére. Igazán kár. Mert a művészetnek hatása kifejtéséhez nincs szüksége kataklizmára.

A károk máris tekintélyesek.

Azzal, hogy „ez nem emberi”, elmondtunk mindent. Ha nem emberi, akkor a szemébe vele.

A végén még a vágóhídtól is azt várják, hogy emberi legyen.

Semmi az egész, majdcsak megszokjuk.

De az aztán igazán iszonytató, hogy már maga a művész is rákezdte.

Ügyeljünk a következőkre:

A költőre, aki így szól: Nem vagyok ember, hanem költő csupán. Gyorsan írassunk vele néhány szeretetre rímelő verset, aztán menjen fizetett szabadságra iziben.

52 A zenészre, aki azt mondja: Csöndesebben trombitálok. Úgy emberibb.

A festőre, akitől ezt halljuk: Minden ember felebarát. Nocsak, te kis rohadék.

A filozófusra, aki odanyilatkozik, hogy: Prótagorasznak igaza volt.

Mindezek az emberek képesek ötven év alatt elpusztítani a költészetet, a zenét, festészetet és a gondolkodást.

Ám semmiképp se tiltakozunk!

Akarod elviselhetővé tenni, ami van? Pocskondiázd, ócsárold, ahol éred!

Foglalkoztat a tér? Szüntessük meg, de tüstént!

Az idő zaklat föl tán? Tekintsük meg nem történtnek!

Hát a szépség? A megbékélt ember.

És a jóság? Elfojtani.

No és az igazság? Kacskaringós lófingok sűrű egymásutánja.

E zsbivásárban mi lesz e magányos festészettel, a magányos ember magányával, aki eltakarja az arcát, s magányában kinyújtja kezét?

Mi lesz a festészettel, amelynek egyetlen négyzetcentiméterében is több az igaz emberség, mint a többiek egész menetelésében a birkanyáj szentséges boldogsága felé?

Megkövezik majd, azt hiszem.

Az életnek mindig megvan a maga feltétele. Meg az ára. Ez annak a baja, aki különbséget tesz a kettő között.

Végül tán azzal is beérik, hogy csak kifütyülik e két festőt.

Erre még mindenképpen visszatérünk.

Mert még éppen hogy csak fecsegni kezdenek a Van Velde fivérekről.

Én vagyok e sorban az első.

Megtiszteltetés számomra.

„A kakasok között ültem”

Klájó Adriánnal Lábadi Lénárd beszélget

Egy pályakezdő képzőművész esetében az egyéni alakulástörténetére vonatkozóan kulcsfontosságú lehet, hogy a munkássága kezdetén milyen hatások érték. A te esetében kik voltak azok a hozzáértő személyek, akik megismertették a képzőművészet alapjaival? Egyáltalán milyen impulzusok értek korábban?

– Alkotói pályámnak a kezdeti szakaszát emelném ki, amikor Németh Anna topolyai keramikusművésznőhöz kerültem. Nála készültem fel az újvidéki Bogdan Šput Formatervezői Középiskolába. Ő volt az, aki teljesen lecsupaszított. Minden addigi sallangot, ami a fiatalságomból és a tapasztalatlanságomból kifolyólag tévesen alakult ki bennem a művészetről, elvetette, és visszarántott az alapokhoz. Megtanított arra, hogy mi a rajz, mi számít műelemnek, hogyan kell látni, szemlélni a dolgokat. Ezekkel a meghatározásokkal voltaképpen a képzőművészet alapvető értékeire hívta fel a figyelmem.

Viszont ha a gyermekkoromra emlékezem vissza, akkor abban a periódusban a falu atmoszférája volt a legnagyobb hatással rám, merthogy Gunarason és Kutaspusztán nőttem fel. Kamaszkoromban nem igazán kedveltem ezt a környezetet, sőt megtagadtam, de később már értékékként tekintettem rá. A mai napig is szívesen veszem elő a vidék témáját, amely kitörölhetetlenül belém ivódott. A tágas terek és a falusi házak udvarai nemcsak a képzőművészeti alkotásaim helyszínei, hanem a gyermek- és a fiatal felnőttkoromé is. A korai emlékfoszlányok és jelenetek ciklikusan tűnnek fel a művészeti programomban. Jellemző momentumok, terek és színek kerülnek elő.

Néhány éve az egyik ismerősöm azt mondta nekem, hogy a falu a legideálisabb terep egy művésznak az alkotáshoz, és egyáltalán ahhoz, hogy felnőjön. Ez egy érintetlen, ösztönös és elemi környezet, ahol nincs zavaró tényező. Tisztábban lehet érzékelni a teret, mint egy urbánus közegben.

54 Itt jobban lát az ember befelé. Nyugodtabb.

Ha már szóba kerültek az udvarok, akkor fontosnak tartom megemlíteni, hogy az első újvidéki kiállításomnak is ez a tematika volt az alapköve, amely a Forum épületében, a Híd-találkozó keretein belül valósult meg. A tárlat címét is ebből az egyetlen szóból hoztam létre.

Ha már az első egyéni kiállításodnál tartunk, akkor ezzel kapcsolatban arra lennék kíváncsi, hogy milyen szempontok mentén épült fel a tárlat? Láthattunk objekteteket, installációkat, kisérajzokat és grafikákat egyaránt, amelyeken az udvar témáját, ennek megjelenítési módjait jártad körül.

– Az udvarábrázolások egy tradícióhoz kapcsolódtak. Itt Ács József alkotásaira gondolok, aki munkássága kezdeti szakaszában alkotott ilyen térábrázolásokat, vagy a naiv Nagypáti Kukac Péter műveire, aki specifikusan ezzel a témával foglalkozott, de a szélesebb körű művészettörténetben is találkozhatunk efféle megjelenítésekkel.

Végül is, ha jobban belegondolok, nem tudatosan alakítottam ki a munkáim és más művészek munkái közötti kapcsolatrendszer, hanem később figyeltem fel a párhuzamokra. A gyermekkoromból kiindulva teljesen intuitív módon, magától adódott a téma. És ha valami nagyon jól ismert egy képzőművész számára, akkor azzal remekül tud kísérletezni.

Eltérő megközelítési módokat dolgozhattam ki, volt rá időm, hiszen a nyarat a szülőfalumban töltöttem, ami nem egy mozgalmas település. A mozdulatlanág ellenére viszont ott volt a tér, amit boncolgathattam, elmerülhettem benne. Lehetőségem volt minden részletét megfigyelni. Az orrunk előtt lebegő színezetlen, csupasz valóság tanulmányozása volt a témája az első önálló kiállításomnak. Sokféleképpen hozzá lehet állni ehhez a tematikához, én is erre törekedtem a tárlat anyagában. A valóságostól szerettem volna eljutni egy imaginárius helyig, egy belső térig.

Kis munkákról volt szó, rajzokról, illetve kombinált technikával készült alkotásokról. Alapvető probléma volt a számomra, hogyan mutassam be önmagam, aki jelen helyzetben még nagyon is variábilis. Igyekeztem felmutatni különböző változataimat, a kreativitásom szerteágazóságát. Többek között egy objektet is elhelyeztem a kiállítás anyagában, egy éjjeliszekrényt, amelyet körbekollázsoltam. Ennek a motívumait leginkább a baromfiudvarok élőlényei képezték. Megtekinthető volt még egy nagyobb formátumú kollázs, kisebb tárgyak, amelyeket az éjjeliszekrényben találtam. Különböző installációkat vittem, ilyen volt például az agyagtáblába vésett kukoricaföld-részlet is. Azt a lehetőséget szerettem volna szemléltetni, amelyben az udvar témakörét tágítani tudom.

Milyen jellegűek voltak a Híd-találkozó előtti tárlatok? A korábbi kiállítások esetében hogyan jelent meg, ha egyáltalán megjelent, a falu és a vidék él-

ményvilága? Azért teszem fel így a kérdést, mert említetted, hogy alkotói periódusaidban ihletforrásként funkcionál a falu közege.

– A legtöbb alkalommal eltérő műveket láthatott a közönségem. Tisztaban vagyok azzal, hogy gyorsan változnak bennem a hangulatok és a hatások. Azt szerettem volna bizonyítani, hogy egy fiatal képzőművész változó és változatos, sok folyamat zajlik benne.

Legelőször Topolyán, a Paletta Festőkör jóvoltából, 2012-ben jelenhettek meg munkáim. Ez idő tájt a formanyelvem még éretlen és kiforratlan volt. Később több alkalommal a Topolyai Városi Múzeumban adódott lehetőség a kiállításra. Olyan jellegű tárlatok voltak ezek, amelyek a Topolyáról és a környékéről származó fiatalokat gyűjtötték egybe, s ha jól emlékszem, a bemutatkozások is hasonló címet viseltek. Programszerűen alkottunk. Kitaláltunk egy kerettörténetet, és e köré szerveződtek a munkák. A plakátokat én terveztem.

Padlás volt a címe annak a kollektív kiállításnak is, amely az előzőhöz hasonlóan szerveződött, és a fiatal alkotóegyéniségeknek kínált kiváló lehetőséget a bemutatkozásra. Gyűjtőfogalomként kívánt szerepelni az elnevezés. A padlást az emberi elméhez hasonlítottuk. A régi, a belső és az elzárt tárgyakat, emlékeket szerettük volna felszínre hozni és bemutatni. A kiállítást multimédiálisra terveztük. A grafikák, rajzok és festmények mellett egy díszletrészetet is sikerült összeállítanunk.

Itt kipróbáltam magam a divattervezés terén is. A second handben összeválogatott ruhadarabokból állítottam össze a kollekción. Sikerült létrehoznom egy divatperformance-ot. Egyszeri látványruhák voltak ezek, s nem a mindennapi viseletre alkalmas darabok. Bepiszkolt arcú, kalácshajjú, kissé maszkulin, titkárszerű figurákat alkottam meg.

A *Padlásnak Folyosó* címmel folytatása is volt. Ekkor már kiváltunk a Palettából, önálló csoportként működtünk, körülbelül tizenötén, s ez példa nélküli volt az előző évek törekvéseihez képest. Sorozatot terveztünk, mindegyik megállót a Topolyai Múzeumban szerettünk volna összehozni. A *Folyosó* címűt, az előző kiállításához hasonlóan, divatbemutató nyitotta meg, amelynek már összetettebb volt a története, és jóval megformáltabb és progresszívebb lett. Hirtelen jött az ötlet, a kivitelezéshez három nap állt a rendelkezésemre. Kávészákokból készítettem a ruhákat. A kollekción alapját a népviselet alsószoknyái és ingblúzai képezték. A törekeny alsó rétegre kerültek rá, bőrrel és szegecsekkel kiegészítve, a nehéz és durva anyagok. A lányok a kezükben batyukkal, a kócolt hajjukba tűzött száraz virágokkal vonultak végig a múzeum folyosóján.

Számos helyen megfordultam, de talán a tavalyi év volt a legjelentősebb számomra. Tavasztól télig több városban nyílt lehetőségem kiállítá-

ni. A Podolszki-emléknapra és a Weöres Sándor-évfordulóra önarcképeket vittem.

Zentán *Művészet és műemlékvédelem* címen futott a program. Feltérképeztük a környezetet, és megpróbáltuk áttranszformálni, művészi közegbe ágyazni a város azon épületeit és köztereit, amelyek kiemelten fontosak a műemlékvédelem szempontjából.

Ősszel egymás után következtek a lehetőségek: az Őszi Tárlat Szabadkán, a VMTDK és a Kollázs Biennále Újvidéken, ahol én voltam a legfiatalabb kiállító.

Mindezek után következett az első önálló a Forumban. Az egyéni kiállításokat a pályám kezdetén még nem erőltetném, nagyon jó, hogy megtörtént, de egyelőre úgy érzem, hogy csoportba tömörülve többet tudunk mondani. A közelmúltban ezt jól példázta az adai bemutatkozásunk is. Összefogtunk néhány kollégámmal, és *Fiatal képzőművészek kiállítása* címen szerveztünk tárlatot. Kik vagyunk, mit csinálunk, melyek azok a pontok, ahol találkozunk: ezt szerettük volna az emberek tudomására hozni.

Hogy zárszóként a második kérdésre is válaszoljak: pályafutásom kezdetén a kakasmotívumot vettem elő, ezt boncolgattam. Banális dolog, nincs benne túl sok mondanivaló, viszont szükségem volt egy motívumra, amivel kísérletezhettem. A kezdetekben erről a figuráról lehetett felismerni engem.

Esetemben a falu és az udvar zárt közegének az ábrázolása a vajdasági életérzés megjelenítését segíti elő. A barnás, szürkés, poros árnyalat szinte mindig visszaköszön a munkáimban, mindenhol ott van.

Beszélgetésünk kezdete előtt körülbelül negyven önarcképet mutattál, és említetted, hogy a Podolszki-emléknapra és a Weöres Sándor születésének századik évfordulója alkalmából rendezett kiállításra is ilyen típusú képeket vittél. Nálad a folytonos önarcképköltés identitásválság vagy önvizsgálat?

– Az egyik TAKT-on Sinkovics Ede mondta nekem, hogy minél több ilyen munkát készítek el, mert az önarcképköltés folyamata a tükörbenézés és az önismeret-vizsgálat sajátos formája. Kiváló gyakorlat, s egyfajta párbeszéd önmagammal.

Kiss Endre hatalmas témája szintén az önarckép. A szorongásait és a félelmeit próbálja feloldani ezzel a művelettel, ami rám is jellemző. Esetemben az önarcképek a belső arcaim jelenítik meg. Vannak olyan jellemvonások, amelyek képletszerűen ismétlődnek a munkákon, de ezt az alapot az újabb és újabb ingerek alakítják. Sohasem egy konkrét érzelmet szeretnék viszontlátni, hanem a létezésem lenyomatait, a külső és a belső benyomásaim ötvözetét. A valódi arcom és az önarcképek által realizált belső képek között ellentét feszül. Általában akkor kezdek el ilyen típusú mun-

kákon dolgozni, ha elakadok valahol, vagy ha nem tudok megoldani bizonyos problémákat. Olyannak jelenítem meg az arcom, amilyenek azt látni szeretném. Variációkat készítek önmagamra. Ha hosszabb ideig nem nézek tükörbe, akkor megfeledkezem arról, hogyan is nézek ki valójában, gyakran emlékezetből alkotom meg a képmásomat. Az ábrázatom nyers agyagként kezelem, amelyet szabadon formázhatok, de ezt akár papírdarabokra téphetem szét, vagy vonalakra, foltokra redukálhatom.

Ebben a témában vannak olyan művészek, akik felé nagy érdeklődéssel fordulok. A személyes ihletőim Francis Bacon, Vincent van Gogh, továbbá Oscar Kokoschka és Milan Konjović. Persze rengeteg nevet sorolhatnék még fel. Azért emeltem ki a fenti alkotókat, mert az ecsetkezelésemet több esetben hasonlították az övékéhez. Bacon esetében az ember és a tér kapcsolata, az önmagához való viszonyulása hangsúlyozódik. Az ő nyugtalanságát tudtam rokonítani a saját nyugtalanságommal.

Jelenleg az emberközpontúság érdekel. Amint azt már nagy vonalokban felvázoltam, az első önálló kiállításom inkább térkutatás volt, de ezt most hosszabb időre elcsomagoltam. Ha visszagondolok, a két pólus, a tér és az ember, a VMTDK képanyagában eggyéolvadt. Ide – különböző munkák mellett – egy nagyobb méretű vegyes technikával készült kép vittem, amely udvarábrázolás volt, de a kerítés egyik ágát az önarcképem helyettesítette.

Mikor találkoztál először Ács József munkásságával? Képzőművészeti programod kapcsán az ő neve szinte megkerülhetetlen.

– Ács József munkásságával és életművével Zentán találkoztam először, egy fiataloknak rendezett táborban, ahol filmeket láthattunk róla, művészettörténészek mutatták be őt. Olyan emberekkel kerültünk közvetlen kapcsolatba, akik személyesen ismerték a művészt, valamint a családtagjaival.

Mindez nyáron történt, majd ősszel következett a topolyai Origo Open Fest. Ekkor kezdett igazán érdekelni Ács József művészete. Úgy gondoltam, hogy érdemes lenne a munkáival foglalkozni. Aktuális volt a téma, ugyanis az alkotó tavaly lett volna százéves. Több ember dolgozott a centenáriumon, Zentán és Topolyán, muzeológusok és művészettörténészek egyaránt. Ebbe szerettem volna bekapcsolódni én is. Szerintem ha valami aktuális, azt meg kell ragadni, tovább kell gondolni, követni kell valamiféle képzőművészeti trendeket.

A fesztivál keretein belül a festményeire készítettem homagge-okat, installációk formájában. Az általa ábrázoltakat tárgyiasítottam, kiemeltem a térbe. A kétdimenzionális képeiből akartam megformálni valamit, a tapintható motívumoknak szubjektív értelmezést adni. Ekkoriban Ács Jó-

zsef képzőművészeti munkásságának az első és az utolsó szakaszát kedveltem a leginkább, ösztönzőleg hatottak rám. Az installációkhoz a fésűs korszakából merítettem. Különböző típusú fésűket és seprűket vörösre festettem, és ezeket állítottam ki. Szerettem volna megjeleníteni azokat a tárgyakat, amelyekkel Ács festett.

Az egyik installációm, a vajdasági képzőművész festményének a mintájára, a *Félkörös kompozíció* címet viselte. Egy ekevasból állt, amit földdel szórtam körbe, s ebből a padlóra is jutott bőven. A földre az ekevassal vonalakat húztam.

Izgalmasnak találtam még az autóábrázolásait is. Magával ragadott az, hogy mennyire imádta a mozgást és a sebességet.

A vajdasági képzőművészeti életet úgyszólván a nyári alkotótáborok alakítják. Te mióta vagy aktív résztvevője a művésztelepek életének?

– Alkotónapokon először a topolyai Paletta keretein belül vettem részt. Később a KMV kapcsán kerültem el a TAKT-ig, ami nagy áttörés volt a számomra. Itt pár éve bevezették a portfólióval való jelentkezést. Bizonyos mennyiségű munkát kell elküldeni, és ezek alapján döntenek el a szervezők, hogy felveszik-e az alkotót, vagy sem. Színvonalas táborot igyekeznek létrehozni, minőségi alkotókkal.

Itt éreztem először úgy, hogy szélesedik az utam, tágul a látóköröm. Rengeteg neves képzőművészt ismerhettem meg, köztük Kiss Endrét, Sinkovics Edét és Ricz Gézát.

A legutóbbi TAKT-on egy baromfiól bizonyult a legmegfelelőbb helynek számomra az alkotáshoz. A kakasok között ültem, és az engem körülvevő kerítések, fadarabokat, léceket rajzoltam meg. Még a TAKT-on belül is sikerült izolálnom magam.

Az első alkalom után annyira magával ragadott a tábor, hogy immár több éve részt veszek rajta. Fantasztikus közegnek tartom, olyan találkozási, kommunikációs pontnak, amely a Vajdaságban jelenleg nélkülözhetetlen. Úgy érzem, hogy ez a hely fűz minket össze, és fontos a kapcsolat-építés szempontjából is.

A táborok legtöbbször tematikusak, minden évben meghatározott témára kell megalkotni a munkáinkat. Jó látni, hogy ugyanazt a dolgot különböző emberek eltérő szemléletmóddal dolgozzák fel. A temerini táborban rengeteget tanulhatunk egymástól, egymásról és magunkról.

A 9+1 moravicai nemzetközi művésztelep több évtizedes múlttal bír, akárcsak a TAKT is. Meghívásos alapon működik. Nagyon jó ott a hangulat, és szabadon alkothatunk, ami fantasztikus érzés.

Legutóbb a zentai műemlékvédelmi táborban vettem részt, amely a Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium közreműködésével valósult meg.

Kiváló érintkezési pont volt más művészekkel, de még gyerekcipőben jár, második éve szervezik.

A beszélgetés alatt többször rámutattál arra, hogy rendkívül fontosnak tartod a kortársaiddal való együttműködést. Az eddigiek során kik voltak azok a fiatal képzőművészek, akikkel a leggyakrabban kiállítottál?

– Az akadémia tanulóival, valamint a művésztelepeken megismert barátaimmal, alkotótársaimmal tudtam az eddigiek folyamán a legsikeresebben együttműködni. A TAKT volt az első olyan hely, ahol számos ismerősre tehettem szert. Amikor első alkalommal vettem részt a táborban, a giccs volt a téma, s erre Sütő Annával közösen fotósorozatot készítettünk. A képanyag a *Kutaspusztai elsőáldozás* címet viselte. Egy elsőáldozás momentumait jelenítettük meg, picit karikatúraszerűen. Pont a fotózás közben érkezett a tanyára egy fiatal házaspár, a menyasszony és a vőlegény. A jelenet a giccset csak növelte ezzel. Közös képek is készültek a párral.

Szenti Lillával és Vass Szabolccsal az Ács-évfordulóra szerveztünk hommage-t *Refresh* címmel, a topolyai Juhász Erzsébet Könyvtár padlásterében. Velük azelőtt a Podolszki-emléknap és a Paletta Festőkör keretein belül is együttműködtem már. Eddigi pályafutásom során a leggyakrabban velük állítottam ki.

Beszéltél emberekről, hatásokról, helyszínekről és emlékekről, amelyek mind hozzájárultak ahhoz, hogy a képzőművészeti nyelvezeted megformálódjon. Az egyéni tapasztalataid alapján milyen kép alakult ki benned a vajdasági fiatal képzőművészek jelenlegi helyzetéről, megnyilvánulási lehetőségeiről?

– Nem könnyű a vajdasági magyar fiatal képzőművészek jelenlegi helyzetéről beszélni, igen érzékeny téma ez számomra. Semmi valóságalapja sincs annak az állításnak, mely szerint nincs kiállítási lehetőség a közvetlen környezetünkben. Ezt csupán azért említem, mert nálunk az emberek többsége hajlamos azt a nézetet kialakítani magában, hogy itt úgyse lehet sehol kiállítani, nálunk nincs semmi. Szerintem keresni kell az alkalmat. Ha egy alkotó kellő munkát fektet a művészetébe, akkor feltalálja magát. Az eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy mindig vannak történések, és kialakulófélben vannak bizonyos törekvések. Jelen kell lenni a vajdasági képzőművészeti élet meghatározó eseményein. A művésztelepekre és az alkotótáborokra gondolok, amelyek eddig minden egyes alkalommal kiváló lehetőségnek bizonyultak arra, hogy szakmai kapcsolatokat alakítsak ki, folytonosan bővítssem az ismeretségi körömet, tapasztalatokat szerezzek. Ott kell lenni az élvonalban, vagy törekedni kell arra, hogy oda kerüljünk, és akkor lesz megnyilvánulási lehetőség. Kell, hogy legyen.

Szélesebb körökben, országos vagy éppen európai szinten az, hogy mi itt mit csinálunk, vagy milyen értékkel bír az, amit csinálunk, számos kérdést von maga után. Jelenleg mi egy kicsit még egymásnak alkotunk. Nem nagyon kerülnek ki a dolgok a köreinkből. Európa számára sem vagyunk valami izgalmasak, mert még mindig a múlthoz kötnek bennünket. Mások számára viszont éppen a háborús tematika, valamint a háborús trauma képzőművészetben való megjelenítése miatt vagyunk vonzóak és érdekesek.

Nemrégiben olvastam egy cikket, amely arra világít rá, hogy a galériáknak meghatározó szerepük van abban, hogy kik azok a képzőművészek, akik az élvonalba kerülhetnek. Ezek az intézmények rendkívüli módon manipulálhatják a folyamatokat.

Az eddigiek során arra is felfigyeltem, hogy a szerb ajkú alkotóművészekkel nem igazán tudunk kooperálni. Mi magyarok a Vajdaságban főleg a saját köreinkben mozgunk, és ezért is mondtam azt, hogy magunknak alkotunk. Legtöbben ismerjük egymást, de ez egy viszonylag szűk kör.

Nem az anyagi szükségletek megteremtése miatt gyakoroljuk a képzőművészetet, az alkotásvágy motivál bennünket.

Világvége előtt: Jó estét!

Az újvidéki Asocijacija Apsolutno csoport tematikus kiállításstrilógiája
az újvidéki Vajdasági Modern Művészetek Múzeumában,
2015 januárjában-februárjában

Szívből utálok a politikát akár csak érintőlegesen is említeni. Még ha valami mélységesen tetszik vagy nem tetszik, akkor is. Az 1993 és 2005 közt fennálló és alkotó újvidéki (és ebben szinte kuriózum) konceptualista csoport munkáit elemezgetve, értelmezési tartományait feszegetve azonban legalább minimálisan, de rá vagyok kényszerülve.

E csoport tagjainak zöme ígéretes szobrászkarrierjét sutba vágva hirtelen átevezett a konceptualizmus, még hozzá a politikai olvasatú, akkoriban zömmel durván provokáló konceptualizmus bizonytalan vizeire.

A múzeumban munkáik csak egy része lett kiállítva, noha a többi, immár egy-két évtizednyi vagy majd egy-két évtizednyi távolság nem tette többi alkotásukat sem dokumentumérték és korrajz, létérzés, látélet, kommentár stb. szempontjából érdektelenné. De maradjunk ezúttal a kiválasztott-kiállított munkáknál és azok három tematikus csoportba válogatásánál.

Első benyomás: a múzeum bejáratában mindhárom tárlatvariáns kiállítási ideje alatt szünet nélkül, nagy kivetítőn tekinthette meg a látogató a folyamatosan ismétlődő, vagyis mintegy a teljes káosz tömkeleg-zavara felé haladó, majd ismét követhető, a legkülönfélébb nyelveken (magyarul is) hallható-látható tv-híradó kezdetét, a Jó estét! mondatot, és az ezzel a kép/hanganyaggal digitálisan eljátszogató, ismétlődő, részleteiben megtörő s ezzel új minőséget létrehozó, artistikus káosz-bőségéből fokozatosan zűrzavarba, majd egymást kioltó, teljes elfedésébe hajló, 1996-ban létrejött *Jó estét!* című video art munkát, utána jelezve: az évszám csalóka, valójában 0004-et írunk, a világvége előtti visszaszámlálásra figyelmeztetnek bennünket, mintegy mellékesen.

62 (Hogy anno a számítógépek által vezérelt világunkban két utóbbi nulla okozta problémákat milyen hullakomolyan vették, elég visszaemlékezni

az akkori tévéhíradók, újságcikkek komoly zavarokat jósoló prognózisaira, s e sorok írója személyesen ismer olyan emberpéldányt, aki csak 2000 után akarta elkészíteni a diplomamunkáját, mert „mi lesz, ha...” [persze, hogy ez mennyire tartozik az emberi pszichopatológia és mennyire az akkori általános hisztériakeltés körébe, nem az én dolgom eldönteni]. Tény, hogy bő 47 évem alatt már előtte is, utána is túléltem helyes kis „apokalipsziseket”.)

Mindenesetre a *Jó estét!* című videoalkotás, humoros felhangjai ellenére is, akkoriban hordozott valami baljóslatút.

Aki még emlékszik a 90-es évekre kies tájainkon, annak főlöszleges bármit is részleteznem.

Maradjunk annyiban: az Apsolutno folyamatosan visszazámlált, 2000 után pedig a 0001, 0002 stb. módon előrszámlált, esetleg azt jelezve – kába gondolat –, hogy a világvége talán csak egy folyamat, valami útközbeni mellékes, amit talán észre sem veszünk.

Természetesen sok egyéb olvasat is lehetséges.

Már maga a tárlattrió egyszéges gyűjtőcíme: *Abszolút most* is egész se-regnyi nyugtalanító gondolatfutamat vált ki abban az érdeklődőben, aki hajlandó akár csak egy kicsit is elgondolkodni rajta. Eljátszogatás Újvidék nevének tükörfordításával és e tükörfordítás fokozásával, esetleg az orwelli „kétértelem” játékaként ránézve a naptárra ismét visszarepít bennünket egy ne-adj-isten korba, vagy épp egy sikongva várt, netán paralel, egymás melletti, egymást teljesen kizáró, békésen megférő idők, történelmek, történelemvariánsok szimbiózisára utal, sőt, akár arra, hogy mindaz, amivel foglalkozik, akár meg sem történt, talán mindez csak egy sosemvolt korszakba merülés fantáziajátéka, beleértve a talán teljesen fiktív mát is, és még folytathatnám a játékot...

Maradjunk a szilárd – esetleg csak annak tűnő, valójában teljesen virtuális – talajon.

Arról sem megfeledkezve, hogy a tárlat megálmodói nem spéci szerbiai, nem is exjugoszláv, hanem kelet-európai kontextusba helyezik az Asocijacija Apsolutno műveinek értelmezését, gondolati struktúráik felfejtését, legfeljebb annyit hozzátéve, hogy „errefelé volt az elmúlt húsz-egynéhány év a legdrasztikusabb, leglemeztelenítettebb”.

A tárlat-triumvirátus első része a *Halál* címet viseli.

Itt két videoalkotás fogad bennünket. Az első, az *Abszolút halott* címet viselő, két, az embargó miatt soha teljesen el nem készült, de már rozsdás, részben kilyukadt óceánjáró „felfedezésére” invitáló rövidfilm. Két halvaszületett óceánjáró a Dunán ringva, tökéletesen célt és értelmet veszítve, amint a csoport tagjai rövid, kamerával kísért körút után kifeszítik a „Ne

közelíts! Abszolút halott!” feliratot, olyan sárga műanyag csíkokra nyomtatva, amilyeneket Újvidéken az épülő objektumok, a romos, de (még?) lebontatlan épületek (a nemkívánatos éjszakai látogatók elriasztása miatt), esetleg a kisebb vagy nagyobb büntények, közlekedési szerencsétlenségek helyszínein szokás látni.

E mű mellett az „*a.trophy*” címet viselő, szintúgy állandóan ismétlődő filmecke, amely az – akkor is, most is Horvátországhoz, de egy bizonytalan korszakban – talán – Szerbiához tartozó, és néhai szerbiai-jugoszláv pénzekből a Kopácsi-réten 1981-ben forgatott *Az utolsó oázis* című természetfilm egy egészen rövid szegmentumát ismétli a végtelenségig: azt a pillanatot, amikor a szarvas önként megválnak ékességétől, az agancsától. Ez a pillanat a szarvas számára azt szimbolizálja, hogy immár átlépett abba a korba, amikor már öregszik, tekintélyvesztését is jelenti a többi szarvas között, ugyanakkor – éppen ez a gesztus menti-mentheti meg az életét, ugyanis maga a puszta agancs, halott szarvas koponya nélkül – nem trófea többé, vagyis ezt az állatot már sosem fogják sportból, a trófeájáért lelőni.

Az atrófia ugyanakkor egy bizonyos szerv elhalását vagy izomsorvadást jelent, akár a kort, akár mondjuk a mozgáshiányt okolva (a szabadabb képzettársításokat ezúttal meghagyom másoknak).

Ne felejtjük el, e természetvédelmi régió környékén nagyon véres harcok folytak. És úgy mellékesen: a kelet-európai politikusok, köztük Josip Broz Tito is szenvedélyes vadász volt. Ugyanakkor éppen ezt a pillanatot lefilmezni rendkívül ritka alkalom. És hogy mi minden történt a film elkészítése és a szerb–horvát háború lezárása közt akár a védett szarvasállománnyal, akár az egész Kopácsi-réttel, arról kérdezzenek meg valaki mást, hozzáértőbbet.

Amúgy mellékesen a *Trófea-Atrófia* című mű éppen a kosovói háború idején készült. De maradjunk inkább a komplett kelet-európai kontextusnál. A mába pillantva az ilyen olvasat is elég érdekes.

A második kiállítászelet a *Konfúzió* nevet kapta. Az első mű is hasonló című: *A konfúzió szemiotikája* címet viseli. Itt olyan, a nem is oly régi létből ellesett mikrojelzés-fotósorozat fogad bennünket – melynek csak egy részével foglalkozom –, ahol a fejekben, de az országos intézményrendszerben való teljes káosz képe tárul elénk. Vegyük példának az autók rendszámabláit, megspékelve az országhoz tartozást jelző matricákkal.

Akad itt minden: mivel a rendszámablákról kies tájainkon sokáig nem távolították el az apró vörös csillagot, és – noha presztízs-, gazdasági és egyéb okokból még egy ideig mifelénk megtartották a Jugoszlávia elnevezést, ami igen komikus volt az „államalkotó” nemzeti identitás (termé-

szetesen csak az államilag támogatott nemzeti identitásvariáció, aminek ecsetelésére nem térnek ki, és amit sok „államalkotó” is csípőből elutasított) erőltetésével a média zömén keresztül (tisztelet a kivételeknek, pl. az Aszocijacija Apsolutno tagjait is beleértve) és a néhai ex-Jugoszlávia, valamint Tito elnök máig létező kultuszáig, nem beszélve tömérdek apró magán-konfúzióig egyetlen emberen belül is, s mindez nagyjából kollektív... A rendszámablák magánmegoldásai változatosak: sok helyütt szimplán kivágták az immár anakronisztikus vörös csillagot, van, ahol szerb címert applikáltak a helyére. Hogy még érdekesebb legyen a dolog, a lefényképezett rendszám-tábla montenegrói, és az akkor már Podgoricává visszaváltoztatott, de a rendszám-táblán még Titogradként szereplő fővárosuk szerepel... Van, ahol szívet biggyesztettek a pentagramma helyére, s az országmatrica is, hol YU, hol SER, esetleg V, Vajdaságra utalva (Vajdaság Állam?), de van olyan is, ahol Szerbia mint az EU tagállama van a fantáziadús öntapadóba álmódva (gyárilag, hogy hol, ne kérdezzék).

Mint mondtam már, ez csak egy morzsányi abból a káoszából, ami minden szinten nyakon zúdított bennünket. Hogy mi kavargott és mi kavargog máig a fejekben (amit eufemisztikusan tranzícióra való konstans adaptációnak neveznek), az a mélypszichológia birodalma.

Igaz, van olyasmi a katalógusban, hogy pl. Németország újraegyesülése után a néhai NSZK lakosai csak kevés változást vettek észre, míg a volt NDK polgárainak – és ezt egész Kelet-Európára ki lehet vetíteni – „újja kellett alkotniuk önmagukat”.

Ennek újabb bizonyítéka a *Le Quattro Stagioni* című alkotás, ami tulajdonképp a négy csoporttag négy fotójával az év négy évszakában, XIX. századi ruhákban, korhű biciklivel pózolván egy érdekes helyen, Zombor pravoszláv temetőjében, ahová a II. világháborúban helyi szinten elhunyt – partizánokat vagy szovjet vöröskatonákat temettek, ne kérdezzenek – de emlékművel megspékelve helyezték őket örök nyugalomra. Vagyis a XIX. század jövőbe vetett hite által „csillogó tekintettel”, akkori kerékpárral, ott, ahol koegzisztál a pravoszláv kereszt és a vörös csillag, „egy sajátos, helyi találmánnyal, a korhű kerékpár egy kukoricacsővel a bicikli hátsó küllői között, mintegy elősegítvén a gyorsabb haladást”, vagyis újabb ideológiai-identitásbeli kakofónia, a szemlélővel való ironikus összekacsintással. (Később, modifikálva, ez az alkotás még visszatér.)

A Balkánon címre hallgató videoart egy fekete-tengeri helyszín felvétele, nyugaton, ezúttal az USA-ban már nem kompatibilis technológiával átjátszva, majd ismét – ezúttal más formátumban – videomunkává visszavarázsolva... A nem kompatibilis műszaki szabványok csak egyet eredményezhettek: havazó képernyőt, vagyis értéktelen, kivehetetlen, dekódol-

hatatlan és használhatatlan tartalmat/végterméket. Itt érdemes elgondolkodni (többek közt) a kulturális, mentalitásbéli stb. kódok Kelet és Nyugat közti, gyakran áthatolhatatlan különbségeire, ami – olykor, mint sugallja a mű – a legelemibb kommunikációra való képtelenséget is eredményezheti. Mellékesen e sorok írójában felmerült, mi az, hogy Kelet, és mi az, hogy Nyugat, netán Észak/Dél, nem is annyira távol... a gondolati játék tovább is utaztatható, olykor talán hasonló eredménnyel.

A harmadik, végső szakaszának a custosok a *Kiárusítás* (személy szerint felmerült bennem a végkiárusítás szóösszetétel is, de aztán elhessegettem magamtól) fantázianevet adták. Hisz tulajdonképpen – ezt sugallja a tárlat utolsó harmada – minden, de minden eladó (és talán eladható).

Az Apsolutno formáció egyik ilyen tárgyú munkája az EU külső határatkelőinek, valójában határainak ellátása és fotódokumentálása egy-egy „Human”, és alatta az adott ország nyelvén az „ember” szóval. Hogy pontosan ki található az EU-n belül és kívül, jórészt determinál(hat)ja az illető sorsát. Természetesen erősen kétlem, hogy a csoport tagjai az EU-ra mint kizárólagos mézesbödönre gondol(hat)tak, de hogy pl. valaki Skandináviában, a Benelux államokban stb., vagyis a „hagyományos” nyugaton, az EU keleti részén, netán Európa maradékán születik és él (hadd ne térjek ki még délebbre, keletebbre, mert beleborzongok)... nos, az már akár egy tábla csokoládé vagy egy dezodor vásárlásakor determinál. Mindhárom régió ugyanazt a terméket egyre drágábban és magától értetődően egyre rosszabb minőségben veheti meg. Eleve úgy gyártják. A, B, C régió és változat. De hagyjuk ezeket a mocsaras vizeket.

Következő kiállított munkájuk egy interaktív számítógépes játék, amivel a nyugat-európai „vásárló” – már ha van rá gusztusa – még születése előtt mintegy „megvehet” egy még meg sem született kelet-európai művészt, annak személyiség-esszenciáját – ha netán időközben meg nem hal – szabadon gusztálva, ez kell-e éppen neki, esetleg valaki, aki egy hangyányira különbözik. (E sorok írója természetesen elhatárolódik bármiféle Nyugat-ellenes, vagy éppen bárki ellenes megnyilvánulástól, vagy akár annak gondolatától. Mindenki számára van hely.)

Végül a már említett, *Le Quattro Stagioni* című mű új, reciklált változatban. Ugyanis minden, még a konfúz, kaotikus múlt, az összes hozzá és nem hozzá kapcsolatos emlékekkel együtt is – ha másképp nem – újracsomagolva eladható. Ugyanazok a már elemzett képek a korszerű számítógépes eljárásoknak hála, gobelinekre lettek átprintelve, melyeket aztán professzionális gobelinhímzők be is fejeztek. Mind a négy kép egyszerre elegánsnak és ódonnak ható, de valójában olcsó, aranyozott tucatkeretekbe lett foglalva, nem kell rá törekedni, hogy valóban méregdrága legyen maga a

keret is..., hisz valaki így is megveszi őket. Ha rájuk mosolyog a szerencse, akár igen komoly összegért.

És végül, egy egészen lényegtelen apróság, amely áthidal múzeumot és személyes valóságot: a katalógusban az első, nyugati – abszolút profi – művészettörténész azon háborog, hogy Jekatyerinburgban járva „Hajat vásárolok!” feliratú plakátokra bukkan. Hiszem, hogy elborzadt, és joggal. A katalógusban egy ilyen orosz, illetve szerb plakátocska is szerepel. Jómagam tegnap, cigarettavásárláskor, a házamtól maximum ötvenméternyire egy ugyanilyen plakátra lettem figyelmes.

És csak mosolyogtam, mert akkor, mint védekezési mechanizmus, ez ugrott be.

Hiába, ha a három résztárlat-címet, a *Halált*, a *Konfúziót* és a *Kiárúsítást* mint összevont létállapotot bizonyos fokig egymásba is csúsztathatom, legfeljebb hülyén mosolyoghatok. Mert – tetszik ez valakiknek vagy sem, de – állítólag az Abszolút Most komplex birodalmában, megspékelve a *Halál* vicсорával, melyet talán észre sem veszünk a *Konfúziótól* – valóban minden, de minden eladó, miközben azon kevés környékbélire, akiket még észreveszünk – és viszont – műmosollyal rávigyorgunk: Jó estét!

„Jó vers és rossz vers”

Adalékok Szilágyi Domokos neoavantgardizmusához
újvidéki publikációi kapcsán

A 80. évfordulóját ünneplő *Híd* folyóirat rommagyar kapcsolatait áttekintő előadásában Bányai Éva megemlíti két „fontos” Szilágyi Domokos-vers jelenlétét a lapban, megjelenését Méliusz József személyes közreműködésével magyarázva: „Szilágyi Domokos a jelzett időszakban Bukarestben élt, vélhetően a Méliusszal kötött barátságának köszönhető, az ő javaslatára kerültek a versei a *Híd*-ba”¹, s általánosabb összefüggésben is odajut, hogy a „vizsgált időszak első periódusát a Méliusz–*Korunk*-vonal dominálja”².

A két valóban fontos vers, a *Haláltánc-szvit* 1968 januárjában, majd a *Hogyan írjunk verset* 1968 szeptemberében jelent meg a folyóiratban, s hamarosan bekerültek a *Búcsú a trópusoktól* (1969) című kötetbe.

A *Búcsú a trópusoktól* mindössze hat versével Szilágyi Domokos meghatározó kötete lett, életművének minden recenzense, értékelője kiemelkedő teljesítményként, költészeti csúcsként tartja számon.³ A további négy

¹ BÁNYAI ÉVA, *Hídverő struktúrák. Határokon átívelő pillérek – rommagyar anyagok a Hídban 1989-ig = Mozgalom, kultúraformálás, irodalmi gondolkodás. Tanulmányok a Híd történetéből*, szerk. FARAGÓ Kornélia, Újvidék, Forum Könyvkiadó, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014. 185–193, 188.

² Uo. 193.

³ Az *Újraolvasott Pezsgő-díjasok* című tanulmánykötet könyvbemutatóján „Kántor Lajos hozzászólásából kiderült, az első »pezsgőzés« 1971-ben volt, Páskándi Géza kapta az első Pezsgő-díjat, *Az eb olykor emeli lábát* című kötetéért. – Az egész térségben páratlan volt, és az is maradt ez a kezdeményezés. Az »alapítás legfőbb indítéka az volt, hogy a kritikusok véleménye szerint az ezt megelőző évben nagy igazságtalanság történt, ugyanis nem Szilágyi Domokos kitűnő, mindmáig legjelentősebb kötete, a *Búcsú a trópusoktól* kapta az Írószövetség az évi költészeti díját, hanem Bodor Pál. Ezen kellőképpen felháborodtunk, és Láng Gusztáv ötlete nyomán »létrehoztuk« a Pezsgő-díjat”. <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,ParticleScreen.vm/id/77809>; letöltés: 2014. 05. 30.

vers is megjelent folyóiratokban, azt követően állt össze kötetté. A *Napforduló* szintén Újvidéken, az *Új Symposion* 1968. 42. számában jelent meg, a *Próféta*, a *Kényszerleszállás* és az *Ez a nyár az Utunkban* került publikálásra az 1968-as év folyamán.

Bár első olvasatra is kézenfekvő a Méliusz-kapcsolat meghatározó volta, érdemes ezt a tényt végigboncolni, s a Szilágyi-életmű felől is megvizsgálni, hiszen feltűnő s jelentésszerű ez a koncentrált megjelenés az újvidéki fórumokban. Itt most leginkább a filológiai apparátust hívom segítségül, hogy a Méliusz József–Szilágyi Domokos-kapcsolat plasztikusabbá váljon, mindeközben utalva arra a szempontra, hogy a textuális tér, melyben a három vers napvilágot látott, nem vonatkoztatható el egy új, a neoavantgárd paradigma formálódásától sem.

A „magyar neoavantgárd irodalom jelentős része a határokon kívül keletkezett: a szomszédos országokban – elsősorban Jugoszláviában –, Franciaországban és más európai országokban, valamint a tengeren túl, az Egyesült Államokban és Kanadában. Hozzáteszem: ugyanabban a korban, azonos időhatárok között, magyarul.”⁴ Az „elsősorban Jugoszláviában” a vajdasági *Új Symposiont* jelenti, mely „egy magyar nyelvű avantgárd centrum az újvidéki magyar egyetem oktatóinak, az egykori Kassák körös Sinkó Ervinnek és a fiatal Bori Imrének a támogatásával”.⁵

A szócikk tömörségű meghatározást összeolvasva Schein Gábor Szilágyi Domokos költészetének helyet kereső meglátásaival – „[s]ajátos oldalhajtása a magyar neoavantgárd irodalomnak Szilágyi Domokos költészete. Távol minden olyan központtól, ahol a neoavantgárd mozgalomszerűen, egy folyóirat köré csoportosulva jelenhetett meg”⁶ –, kiemelve a *neoavantgárd* minősítést akár igazolásként, a magányosságot oldandó gesztusként is értékelhetjük ezt a határon átívelő kapcsolatot.

Vegyük sorra a dokumentumok alapján, hogyan jutottak el a versek a *Hídhoz* és az *Új Symposionhoz*.

Szinte semmilyen dokumentum, levél nem segíti Szilágyi Domokos újvidéki nexusainak rekonstruálását, s tanulmány, emlékezés sem könnyíti annak kibogozását. Nagyon halvány nyomok alapján lehet csak tudni, hogy volt kapcsolat az újvidéki symposionisták és Szilágyi között.

⁴ DERÉKY Pál, *A magyar neoavantgárd irodalom: Jelentéstelenítés, szabadság, levegő (lélegzet) = Né/ma?: Tanulmányok a magyar neoavantgárd köréből*, szerk. DERÉKY Pál, MÜLLNER András. Budapest, Ráció Kiadó, 2004. 11–38, 11.

⁵ G. KOMORÓCZY Emőke, *A párizsi Magyar Műhely szerepe a kassáki örökség ébren tartásában s a hazai ifjabb nemzedékek experimentális művészetének kibontakozásában*. Magyar Műhely, 161(2012). 40–53, 46.

⁶ SCHEIN Gábor, *A közelmúlt irodalma. Szilágyi Domokos = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor. Budapest, Akadémiai, 2010. 1009–1010, 1009.

Szilágyi egy levélben érdeklődik Méliusztól: „Még egyszer a Híd-rén: Lehozta-e az U. Symposion a Napforduló-mat? – Mert erről nem tudok semmit” (Vargyas [1968. augusztus 6.]).¹²

Itt már kiolvasható, hogy Méliusz közvetített Szilágyi és a symposionisták között, a vers meg is jelenik. Méliusz mindenképpen fontosnak tarthatja ezt a kapcsolatot¹³, Szilágyiban saját törekvéseinek értőjét és követőjét látja.¹⁴ Ekkoriban talán a legerősebb a Méliusz-hatás, a hosszúversek, az avantgárd, a keresések korszaka ez Szilágyi számára.

Minden fellelhető adat tehát 1968 utáni. Az 1967-es utazásról nem tudunk semmit, pedig igen beszédes az egybeesés: Szilágyi ekkor radikálisan új, tipográfiaileg is merészebb verseket ír, mint előtte vagy utána bármikor. Az *Ez a nyár* és a *Haláltánc-szvit* mutatja a legerőteljesebben a tipografikus képversek¹⁵, az avantgárd vizuális hatását művein, érintkezve az *Új Symposion* neoavantgárd törekvéseivel, a történeti avantgárd hagyományával való folytonosság megteremtésének igényével.¹⁶

Méliusz József Bácski György révén eleveníti fel kapcsolatát Sinkó Ervinnel¹⁷, aki a Méliusz-hagyatékban olvasható levelezésből rekonstruálha-

¹² *Visszavont remény: Szilágyi Domokos levelei Méliusz Józsefhez*, szerk. ÁGOSTON Vilmos. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1990. 102.

¹³ „Szilágyi Domokossal néma barátok voltunk, Méliusz már korán, még Bukarestben összeismertetett bennünket. Milyen boldog volt, sosem felejttem, ahogyan a Zsolnay-kályha előtt pipázó szép, ezüst fejét, amikor egymás mellé ültethetett bennünket. Mintha azt mondta volna ez a mosoly, én megtettem, amit meg kellett tennem, a többi már a ti dolgotok...” – TOLNAI Ottó, *i. m.*

¹⁴ „[I]tt áll előttr Szilágyi Domokos, az immár kész költő, Lászlóffyval, az elmaradhatatlan szövetségessel – két egyenrangú fél az idősebbek mellett. Ketten: egy arcvonalzakazon, melynek aligha van itt kihez csatlakoznia költészetünk közel két évtizedes formai eszményeit illetően. Alighanem hozzájuk csatlakoznak majd a kiutat kereső idősebbek közül. A magam részéről nyilvánosan bejelentem: csatlakozom hozzájuk. S ezzel egészen úgy érzem magam, mintha tulajdon ifjúkorommal kötnék szövetséget, Ifjúkorommal, amikor nem voltam társtalan, de egy remek közösségbe tartoztam: a *Korunk* költőihez.” – MÉLIUSZ József, *Az örökség ébredése = Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete*, szerk. PÉCSI Györgyi. Budapest, Nap Kiadó, 2005. 47–51, 48.

¹⁵ SZ. MOLNÁR Szilvia, *A képversértés története: a történeti avantgárd*. Iskolakultúra, 2002/11. 46–60, 52.

¹⁶ Lásd BÁNYAI János, *Diszkontinuitás és versbeszéd (Az Új Symposion homályos útja az avantgárdtól a neoavantgárd és a posztmodern felé)*. Hungarológiai Közlemények, 2001/4. 27–35.

¹⁷ „Méliusz elkérte a címét – írni akar Magának. Úgy tudom, most Pestre utazott.” (BÁCSKI–SINKÓ, Bukarest, 1957. május 4.; PIM V. 5583/66/1 mell 1/6); „De különösen köszönöm a hírt, hogy Méliusz és Franyó emlékeznek rám – üdvözölje őket, kérem, az én és feleségem nevében melegen.” (SINKÓ–BÁCSKI, dn.; PIM 5583/66/1 mell 2/2.)

tóan próbálja Sinkó romániai publikálását szervezni, s magyarul megjelent regényeit, írásait az erdélyi értelmiség számára eljuttatni. A szellemi termékek cseréje a folyóiratok kölcsönös küldözgetésével történik – ha nem is érkezik meg minden küldemény –, valamint fordításokkal, vajdasági, jugoszláviai szerzők ismertetésével, melyben Bácski nagy szerepet vállal, kiemelendő például annak a Krležának a „magyarítása” és propagálása¹⁸, aki még a Szilágyi–Méliusz-levelezésben is tettenérhetően¹⁹, de pl. a *Horace Cockery Múzeumban* esszéisztikus vallomásban megfogalmazva óriási hatást tett Méliuszra.²⁰

Méliusz az 1968-as elkésett utazását megelőzően már tervezte-szervezte újvidéki, zágrábi látogatását²¹, hiszen Sinkó Ervinnel szeretett volna találkozni, aki azonban 1967-ben meghalt, a várva várt viszontlátás elmaradt.²² Hagyatékában öt hosszú, tartalmas, Sinkó Ervinhez írott levél olvasható. 1936-os találkozásuk fontos, s utólag egyre jelentősebb lett Méliusz József számára, aki Sinkó Ervin *Tizennégy nap*, majd *Optimisták* című regényének olvasásáról, katartikus élményéről számol be. A személyes és irodalmi vonatkozású levelekben Méliusz mesél a vajdasági, újvidéki irodalom felfedezéséről, a kapcsolatfelvétel nehézségéről. Kiolvasható a levelekből Gaál Gábor óriási hatása és ezzel egyértelműen a régi *Korunk* irodalmának jelentősége Méliusz számára. Az irodalomtörténeti munka, a *Korunk* régi számainak újraolvasása – ekkor születik meg a *Korunk költé-*

¹⁸ „Szeretném hinni, hogy a Híd két száma is, amiben magyarul közölték Krleža tanulmányom, megjött magukhoz s nagyon örülnék, ha lehetne folytatni a Romániában való publikálást.” (SINKÓ–BÁCSKI, dn.; PIM V. 5583/66/1 mell 2/8.)

¹⁹ „Mióta ideadtad volt a Krleža-könyvet...” (Vargyas, [1968. augusztus 6.] Hiroshima napja) Visszavont, 103.

²⁰ „Amikor egy későbbi találkozásunkon azt mondtam Krležának, hogy a Zászlók első monumentális köteteinek elolvasása után, minden udvarlás nélkül csak azt mondtam, hogy ő, Krleža az egyik legnagyobb e századi magyar regényíró, szélesen, elégedetten elmosolyodott. Mintha csak azzal a tudattal, hogy ezzel nem mondtam semmi újat.” – MÉLIUSZ József, *A Horace Cockery Múzeum. Horace Cockery darabokra tört elégiája*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988. 92–93., lásd még a teljesség igénye nélkül: uo. 87–94, 132, 144, 190, 334–335.

²¹ „Levelében említi, hogy hozzánk is szívesen ellátogatna. Természetesen örömmel üdvöznénk nálunk, azonban az idei szerkesztői csere-látogatások programja teljes egészében realizálódott s így a közeljövőben sajnos erre nem lesz lehetőség. Abban az esetben ha a bukaresti Szépirodalmi Kiadóval kiépülne egy komolyabb munkatárs-csere, talán módjában lesz a Kiadónak Önt is bekapcsolni a cserébe.” (Novi Sad, 1966. szeptember 19.; PIM V. 5583/553/1.) – írja Farkas Nándor, a Novi Sad szerkesztője Méliusz levelére írott válaszában.

²² „Jugoszláviai utamra már korábban készülődtem, tulajdonképpen Sinkóval kellett volna itt Jugoszláviában találkoznom.” – MÉLIUSZ József, *Meghaladni önmagunkat*, uo.

szete (1967) antológia – Méliusz irodalmi irányultságát, elkötelezettségét, az avantgárd hagyomány felelevenítésére tett kísérleteit mutatja. A levelezésből kiderül az Új *Symposion*²³ és annak szellemiségét üdvözlő, megértő és valamiképp annak munkájába való bekapcsolódni akarás gesztusa. Nem tűnik tehát túlzónak az a következtetés, hogy Méliusz József révén Szilágyi nagyon erős avantgárd (Méliusz Kassák-köszöntő cikke a *Korunkban*) és neoavantgárd (*Híd* és *Új Symposion*) ihletést kapott. Ennek a hatásnak kevéske dokumentuma olvasható ki kettejük levelezéséből.

Méliusz József továbbra is építi a kapcsolatot, közvetít Szilágyi és a *Híd* között, ahogy erre megint csak párszor pár sor utal a levelekben. A *Hogyan írjunk verset* készülődik ekkortájt: „[K]ezdjük a választ a lényeggel. [...] Továbbá: miért nem kap a Híd verseket? Kap. Most verselek” (Vargyas, [1968. augusztus 6.]), illetve „Írtam 1 ½ verset, az 1-et elküldtem Szilágyi Pistának²⁴, a ½-et körmölöm a Híd-nak. Istenátka hosszú mind.” (Vargyas, 1968. aug. 10.; *Visszavont*, 106.) „Remélem, a Híd-verset megkaptad?” (Batiz, 68. aug. 17.)²⁵

A *Hogyan írjunk verset* 1968 augusztusában – elmondható – a *Hídnak* készült, de a *Haláltánc-szvit*nek voltak előzményei, két levélrészlet is idézi publikálásának, illetve a cenzúra működésének körülményeit: „Kántorral megegyeztem, hogy adja vissza a szvitemet, de ekkor belépett Gáll Ernő, és aszongya: – Mit hozott, uram? – mondok én: Éppen viszek, uram. – Aszongya: – Mit? – Mondok, eztet. Na, hogy ő elolvassa. Na, elolvasta, és aszongya muszáj megpróbálni. Hát ebben maradtunk, hogy muszáj megpróbálni, de ez, úgy hiszem, mit sem változtat a leányzó fekvésén” (Vargyas, 967. dec. 26.)²⁶

„Nagyon kérek, a Haláltánc-szvitet küldd vissza. Ezt most nem a legújabb keletű haraxom-rád játék: P. Zsiga tanúsíthatja, hogy megírtam neki, semmiképp se hagyja Nálad a verset. S azt is csak amiatt, mert biztosan tudom, hogy a cenzúra visszadobja. Erre semmi szükségem, a Korunknál már bevágódtam ilyen tekintetben. Kötetben, remélem, megjelenhetik. Majd” (67. dec. 11.)²⁷

Szilágyi Domokos és Méliusz József kapcsolata a kiadott levelezésköteten túl nem témája a Szilágyi-recepciónak. Pedig csábító a fennmaradt és kiadott anyag filológiai forrásként. Tudhatjuk, hogy Szilágyi az *Öregem*

²³ „Kapom az izgalmas Symposiont is. Micsoda frissesség [!], izgalom és jó izgatottság!” (MÉLIUSZ–SINKÓ, 1966. 12. 29.; PIM V.5583/51/4.)

²⁴ A Szilágyi Pista ekkor az Utunkat jelentette, a vers valószínűsíthetően a *Proféta*.

²⁵ *Visszavont*, 102. és 110.

²⁶ *Visszavont*, 91.

²⁷ KÁNTOR Lajos, *Ki vagy Te, Szilágyi Domokos?* Budapest, Balassi Kiadó, 1996. 24.

megszólításban rejlő szemantikai tartalommal is érzékeltetve, bizalmas, szellemi atyai viszonyban volt Méliusszal, verseit személyesen és levélben is majd mindig eljuttatta hozzá véleményét kérve.²⁸ Méliusz 1967-es *Aréna* kötete és a maga által is a hatvanas évek közepére datált magára találása²⁹ párhuzamosan zajlik Szilágyi saját hangjának, költészetének kialakulásával. 1967-es az *Emeletek vagy a Láz enciklopédiája* és 1969-es a *Garabonciás* és a *Búcsú a trópusoktól*. A levelezésben lappangó, de jól kitapintható motívum az útkeresés, amelyben Méliusz – a reflektált válaszlevelek alapján – az avantgárd, a szabadvers felé tereli Szilágyit.

„[H]a kimegyek, olyan hosszú verset írok, hogy Méliusz elsárgul az irigységtől” (Mvhely, 1966. II. 21.).³⁰

„Annyit mondogattad rám az avantgardistát, hogy végén csakugyan az leszek” (Bukarest, 1969. nov. 6.).³¹

A szabadversről Szilágyi éppen a Méliusz-kötetek kapcsán fejt ki véleményét. *A Beszélgetés a rakparton ürügyén* címmel lektori véleményben foglal állást: „Egyetlen figyelemre méltó és értő cikk foglalkozott a *Beszélgetés a rakparton*-nal (az *Utunk*-ban); szerzője Lászlóffy Aladár. Rokonszenves erőfeszítéssel igyekszik körültagogatni s olvasóival is megsejtetni a szabadverselés titkait. Szabad- és kötött vers szembeállítását – bizonyára Lászlóffy szerint is – nevetséges dolog; mert hát csak két kategória létezik: jó vers és rossz vers. A jó vers adekvát formában fejez ki valóságunkkal adekvát mondanivalót. A rossz vers – hát az rossz vers. Még jó, ha csak ártalmatlan tehetségtelenség szülötte; sokkalta nagyobb baj, ha ingó-recsegő ideológiai tapasztalaton áll. [...] *A Beszélgetés a rakparton* legjobb darabjai meggyőzhetik a szabadverstől – vagy Méliusztól – idegenkedőket, hogy nincs igazuk. [...] A vers tulajdonképpen előbeszéd. [...] Méliusz versei élő hangot kívánnak.”³²

A szabadversről Méliusz József a *Horace Cockery Múzeumban*, az elégiák fordításához szükséges saját hang megtalálása során írt vallomásszerűen. Az elődöket, hatásokat felsorakoztató miniesszé konklúziója a lélegzetvétel által tagolt vers, a mondandó vers mint a szabadvers ritmikái alap-

²⁸ 1961 áprilisában ajánlja Hervay Gizellának: „Elvihetnéd Méliusznak is az Ulyssesst, egy-két okos szót ő is mondhatna a köteted dolgában, mutathatnál neki is dolgozat. Ha akarod.” (SZILÁGYI–HERVAY, Bélyegzőn: 61. 4. 29.; PIM V. 4707/109/49.)

²⁹ Lásd pl. MÉLIUSZ, *Horace Cockery Múzeum*, 325.

³⁰ *Visszavont*, 77.

³¹ *Visszavont*, 115.

³² *Visszavont*, 163. – Érdekes megjegyzés ehhez, mint levelében írja, hogy szeretné felvenni magnószalagra a *Jakob létrája*, az *Énekelj, fekete Orfeuszom*, az *Elégia* és *A párttitkár és az óceán* verseket (Bukarest, 62. május 12., *Visszavont*, 27.).

ja. Ennek a whitmanni–ginsbergi hangnak a megtalálása volt a 60-as évek második fele, s ebben volt tanúja és szellemi partnere „Domi”.³³ Erre a kölcsönösségre újabb filológiai adat: „Méliusz kedves, most újra üres vagyok, mert ismét írtam egy verset. Mondanom sem kell, hogy az alapötlet a *Jákob lajtorjájá*-ból lopódott szemérmetlenül. Tehát: láncreakció. Most megint Te vagy soron. (N. B. Ha így folytatjuk, mindketten éhen veszünk.)” (Bukarest, 1962. május).³⁴

A *Beszélgetés a rakparton* 1963-ban jelent meg, az 1962-es levél jelzi, hogy Méliusz is megmutatta verseit Szilágyinak, aki már a *Beszélgetés a rakparton* kötet készültekor megfogalmazza véleményét a versekről, biztatja Méliuszt, javasolja, a *Jákob létráját* „TEDD BE A KÖTETBE!”, s személyes érveléssel zárja a stilisztikai elemzését: „Egyszóval szeretem ezt a versedet.”³⁵

„A Jákob létrája igen jól jött” – szól a vallomás. Feltehetően – s itt most kényszerűen eltekintünk egy megírandó tanulmánytól, mely a versben felidézett két költő, József Attila és Walt Whitmann hatását vizsgálná – a következő levélrészletben megfogalmazottak miatt (is) lehetett olyan fontos és poétikailag érdekes Szilágyi számára a vers: „Ugyanaz a csodálatos – és szerfölött súlyos – játékosság, amellyel átváltasz realitásból fantaszti-kumba, hogy realisabb lehess (à la A párttitkár és az óceán, Elégia). [...] Az átvitel alapgondolatról kép-gondolatra legutoljára Balassinak sikerült ilyen fölényes-könnyedén, magától értetődően és modernül (nem túlzás). És ez a költői magatartás-kérdés is.” (Bukarest, 62. május 12.)³⁶

Utal rá más szövegösszefüggésben: „Veled máskülönben is rokon [Balogh Józsefről beszél], valóság és fantasztikus jelképi erejű keverésében, szabadversben; s nekem már régóta meggyőződés, hogy az ilyfajta szimbolikáé – nem szimbolizmus! – a jövő” (Bukarest, 1963. július).³⁷

³³ „A Méliusz-költészet pályáiván a második szakasz vége (1961–1962) egybeesik egy, a Romániában születő magyar lírát megújító új nemzedék képviselőinek (Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella) jelentkezésével, akik már a szabadvers választásával amaz időszak sematikus költői gyakorlatával való szakítást demonstrálták, de ezen túlmutatva a romániai líra nyugatos meg népi stílusvonulata mellett az avantgárdot erősítették. Ebben a törekvésükben az elődök közül mindenekelőtt Méliusz lírájához kapcsolódhattak és kapcsolódtak. Sőt, Szilágyi Domokost bensőséges emberi-baráti kapcsolat is fűzte Méliuszhoz, aki viszont nem a tanítványt, hanem a partnert látta a fiatal költőben.” – BORCSA János, *Méliusz József*. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2001. 131.

³⁴ *Visszavont*, 31. A vers *Jákob létrája* címmel jelent meg.

³⁵ Mindkét idézet Bukarest, 62. május 12., *Visszavont*, 27.

³⁶ *Visszavont*, 25.

³⁷ *Visszavont*, 67.

Így folytatja a kötethez írt lektori jelentésben: „Ami Méliusz verseiben még megragad: valóságának és álomszerű jelképeségnek finom keverése, a legföldhözköttettebb mondanivaló szolgálatában. Ez megcsillan már a ragyogóra sikerült *Annával Bacoviánál* című versben is, hogy aztán még természetesebben jelenjék meg az *Ocskó Teréz-elégiában* vagy a *Jákob lajtorjájá*-ban. A múlt század orrbaverő allegóriáinak befellegzett: ma már a jelképpé növekvő kép a legnaturalistább részletrajzokból tevődik össze, észrevétlenül, s az ember csak utólag döbben rá, hogy az egész sokkal többet jelent mint a részek összességét.”³⁸

Másról is vall Szilágyi a *Beszélgetés a rakparton* kapcsán: „Ez az ízgyévig szocialista költő olyan hömpölygő, magukkal sodró sorokban-mondatokban fogalmaz, mint a reformáció s a hitviták gyűlölködő tudorai, kik istenük – illetve igazuk vagy vélt igazuk – védelmében nem rösteltek jó néhány latrot és agebet és beste kurafit egymás fejébe vagdosni. A biblikus zengésű, őrzöngésig szenvedélyes Fekete Orfeusz vers legkitűnőbb példa erre. A nemes veretű – de nem ósdi – hang a modern gondolat párhuzama mesteri – és észrevehetően tudatos, de élvezhetően ösztönös – szerkesztői érzékre vall. E klasszicizálás is izgalmas és komoly játék, magam is sokat foglalkoztam vele: mai mondanivaló, érzés- és látásmód kifejezése enyhén archaizáló eszközökkel, s a kettő ellentéte döbbenetes hatást tud kiváltani.”³⁹

Ez az explicit sajátjának is vallott szerkesztésmód – a szavak szintjén is⁴⁰ – éppen ez idő tájt jelentkezik kötetekben.

Méliusz József nem ír név szerint Sinkó Ervinnek Szilágyi Domokosról, de minden bizonnyal rá is gondol, mikor így vall bukaresti magányáról: „Én itt a magyar irodalomban eléggé magányos vagyok, talán csak legutóbb vonzódtak körém, mellém a fiatalok, akik támaszukat érzik bennem egy elakademizálódott, önmagát ismétlő, konzervatív nemzedék, nemzedéktársaim ellen, kikben áttételesen dolgozik tovább a két évtized előtti »népies« és »Babits–Szabó Lőrinc« vonal. Én foggal körömmel harcoltam a *Korunk* hagyomány felébredésért s ez most meg is gördült, s bízom benne, szélesedve, haladva el fogja foglalni helyét.”⁴¹

³⁸ *Visszavont*, 165.

³⁹ *Visszavont*, 164–165.

⁴⁰ Érdekes részlet a *Beszélgetés a rakparton* kiemelt szóhasználata kapcsán Szilágyi *A szobor* című Bágyuj Elemér novellájából: „Micsoda? Te rongyzsák, te nyálköpülő ebszülte templonszögleti komédiás! Hogy a pokolbeli fekete ördög akassza a szemfogát a horgasinadba! Kurafi latrok fattya, te merészeled becsmérelni az én szemem fénye lányomat?” – *Előre*, 1968. szept. 15. 3.

Vegyük fel e „harcos” kijelentés mentén az avantgárdról/neoavantgárdról való beszédünk fonalát. Az elméleti fejtegetések abban megegyezni látszanak, hogy a magyar irodalomtörténetben – már a *Nyugattól* datálhatóan – méltánytalanul szorult háttérbe az avantgárd poétikai újításainak kanonizálása. Ennek heves megfogalmazását olvashatjuk Nagy Pál *A Magyar Műhely 50 éve* című esszéjében: „[A] konzervatív magyar kritika, irodalomtörténet célt ért: sikeresen okkludálta, eltitkolta, titkosította a magyar irodalmi avantgárd fontos értékeit. [...] a magyar irodalomtörténészek nem értik az avantgárdot. Most azt állítom: nagy részük nem is ismeri, tehát nem ismerheti el a magyar avantgárd teljesítményét.”⁴²

Ennek az idegenkedésnek vagyunk tanúi az első Forrás-nemzedék jelentkezésekor is, mikor „vádkiált hangzott el kezdetben az »avantgárd« megjelölés, mint ami a korszakban nem hordozhatott pozitív értékjelentést”⁴³ – írja a kezdetekről Balázs Imre József *Az avantgárd hatástörténete és a Forrás-nemzedékek* című írásában, de Bányai János is hasonlóan fogalmaz az *Új Symposion* történetét végigkövető írásában: „A modern és az avantgárd a hatvanas években a vajdasági magyar irodalomban, de a párizsi *Magyar Műhely* körét kivéve a teljes magyar irodalomban, szitokszónak számított, az ideológiai, sőt politikai megbélyegzés jól megfizethető változatának.”⁴⁴ Megtévésztesztő tehát ez a fogalomhasználat az induló Forrás-nemzedéket figyelő kritikusok részéről, az avantgárd hagyományhoz való társítás ebben a kontextusban még nem a szerzők intenciója szerint, hanem a hivatalos kultúrpolitika idegenkedésének, elutasításának, az érthetőség és referencialitás elvárásait nem teljesítő szövegekhez való viszonynak a szinonimája.

Elgondolkodtató, hogy a szabadverseket a nehezen emészthető kritika az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején induló fiatal költők esetében – leginkább Lászlóffy Aladár kapcsán – poétikai formajegyek alapján az avantgárd megjelenésének értékeli, s ezzel elutasítja. Míg a *Magyar Műhely* vagy a neoavantgárd egyéb fórumai, művészei tovább érlelik a szubverzív gesztust művészetükben, Lászlóffyék, az első Forrás-nemzedék a kialakult, kialakítható keretek közt próbálja új/régi hangját elfogadtatni, az intézményesült irodalom világának szereplői – szerkesztők, szerzők, fordítók, kritikusok – lesznek. Szilágyi is ebben a játéktérben mozog. Azokat a legendáriumba illő viselkedési stratégiákat, melyekkel Szisz megpróbált

⁴² NAGY Pál, *A Magyar Műhely 50 éve*. Magyar Műhely, 161(2012). 3–17, 15 és 16.

⁴³ BALÁZS Imre József, *Az avantgárd hatástörténete és a Forrás-nemzedékek: Ötvenéves a Forrás könyvsorozat*, https://www.academia.edu/4573731/Az_avantgard_hatastortenet_és_a_Forrás_nemzedékek:_Ötvenéves_a_Forrás_könyvsorozat, letöltés: 2014. 05. 07.

⁴⁴ BÁNYAI János, *i. m.*, 28.

kívül maradni, távolságot tartani, akár performance-nak, neoavantgárd akciónak is tételezhetnénk, ha bármi jele lenne annak, hogy ezt ő annak akarta láttatni. Intencionáltság hiányában (akár a koncepció tervezettsége, akár az esemény utólagos dokumentáltsága) nem engedi meg műalkotásként értelmezni. Példa lehet – éppen Tolnai Ottó kevés tényszerűséget tartalmazó visszaemlékezésének is egyik maradandó motívuma – a hallgatás – „Szilágyi Domokossal néma barátok voltunk” [...] „némasága jobban visszhangzik bennem, mint sok más szövegelések...”⁴⁵ –, amit hajlamosak voltunk valamiféle lázadásként értelmezni, a Hervay Gizella által is sugallt Szilágyi-képbe írni: „Pusztá létével tiltakozás mindenfajta emberellenes, népellenes hatalmi manipuláció ellen.”⁴⁶ Mindezt ma már még kevésbé tudhatjuk be a lázadás neoavantgárd gesztusának, „hiszen kegyetlenül kétértelmű ez a hallgatás: nem tudni, hogy a hallgatás mikor a rezisztencia egyik formája és mikor kényszerű, akár kegyetlen szerep.”⁴⁷

Ha a *Búcsú a trópusoktól* kötet darabjait és a köré rajzolható kapcsolatokot tekintem, akkor könnyen értékelhetjük avantgárdnak, történeti megjelenését tekintve neoavantgárdnak Szilágyi hangját.

Ám az avantgárd meghatározásának – mondhatnám ars poeticájának – csupán formai, morfológiai jegyekkel nem jutunk a közelébe. Az avantgárd lényegileg hordoz valami szubverzív elemet, provokál és megkérdőjelez. Kappanyos András három csoportba sorolja az avantgárd normasértés célját: „1. a művészi tevékenységet teljesen függetleníteni a valóságtól, 2. a művészet lehetőségeit közvetlenül a társadalmi valóság megváltoztatására fordítani, 3. aláásni a művészet intézményrendszerét, hogy végül a művészet és valóság közötti különbség is megszűnjék.”⁴⁸ „[A]z avantgárd az, ami másoknak nem tetszik bennünk. A magatartásforma”⁴⁹ – összegzi frappánsan a fentieket Papp Tibor a *Magyar Műhely* történetét felidézve.

A Balázs Imre József által javasolt kettős periodizálás korábbi, poétikai neoavantgárdra és az 1968 utáni radikálisabb neoavantgárdra⁵⁰ történeti-

⁴⁵ TOLNAI OTTÓ, *i. m.*

⁴⁶ HERVAY GIZELLA, *Szilágyi Domokos kényszerleszállásai = Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete*, szerk. PÉCSI Györgyi. Budapest, Nap Kiadó, 2005. 93–100, 97.

⁴⁷ T. SZABÓ Levente, *A hallgatás alakzatai: öt kérdés = Magány és árnyék: Egy Szilágyi Domokos nevű ember a Szekuritáté hálójában*, 49–59, 50.

⁴⁸ KAPPANYOS András, *Tánc az élen*. Budapest, Balassi Kiadó, 2008. 30.

⁴⁹ PAPP Tibor, *A Magyar Műhely és az avantgárd*. Magyar Műhely, 151(2009). 2–7, 2.

⁵⁰ „Felmerülhet tehát egy poétikai, a nyilvánosság korlátait fokozatosan és részlegesen áttörő neoavantgárd létezésének hipotézise a hatvanas évek romániai és jugoszláv közegében (és ezzel nagyjából egy időben az 1962-es alapítású párizsi *Magyar Műhely* körül) és egy másik, hosszabb ideig az undergroundban létező, 1968 utáni, politikailag és életformákat tekintve radikálisabb neoavantgárd működése (és ennek a változatnak lennének paradigmaticus képviselői Erdély Miklós vagy Hajas Tibor).” – BALÁZS Imre József, *i. m.*

leg igazolható, de az előbbi esetében a poétikai formajegyek révén öröklődött – és itt utalunk megint Méliusz szerepére – „tulajdonított” lázadás kérdéses, hogy neoavantgárdnak tekinthető-e. Szilágyi Méliuszhoz intézett sorai kellően illusztratívak: „Ha – állításod szerint – Aladár meg én forradalmat csináltunk, mit szóljon az ember olyan helyzethez, melyben *ennyi* is forradalom, te jó szagú isten. Nem is igaz az egész. Forradalmat csinálni a Romanovok ellen, az igen, de Hajdú Győző ellen? H. Gy. még az ellenségeit is kompromittálja, egye meg a fene.”⁵¹ A kolozsvári Echinox kör – akik majd a 70-es évek elején tudatosan keresik a *Magyar Műhellyel* a kapcsolatot – már intencionált kísérletezései nyitják az új korszakot Erdélyben. Ahogy Balázs is utal rá, az avantgárd „menet közben nyerte el valódi jelentését és mélységét”.⁵²

Szisz kevés számú (csipkelődő) kijelentését az avantgárdról az Arany János esszéjében olvashatjuk: „[A]z izmusok virágzásának – vagy inkább burjánzásának – idején a nyugati kartársak literszám izzadtak, hogy legyen minden napnak az ő ficama”, majd kicsit később: „az avantgardisták jó része amiatt hajhászott formai újdonságokat, mert nem volt mit mondania”.⁵³ Felidéződik bennem Erdély Miklós Kondor Béláról emlékező vallomása, ahol a képzőművész barát hozzáállását így jellemzi: „Érdekes, hogy borzasztó avantgárdellenes volt. Mindent hülyeségnek tartott” vagy „az avantgárdnak rengeteg olyan utópisztikus programja van, ami a művészetben nincs meg. Ez is, mindjárt az étellel kapcsolatban, maga az életformálás, a direkt életformálási ambíció. Ez a Kondor számára teljesen légből kapott, dinka ügy volt.”⁵⁴ Továbbiakban így beszél Kondorról:

„Rájöttem, éreztem, hogy bár amit csinál, az egyáltalán nem avantgárd tartalmú, de a jelenség, a gesztus, amit a pillanatnyi művészetpolitikával szemben tesz, az a legravaszabb, mert egy irányt egyszerűen meghosszabbított visszafelé. [...] A Kondor meg a mesterembernek a biztonságát követelte meg a művésztől. Ő folyton azt hangsúlyozta, hogy ez mesterség, amit ugyanúgy meg kell tanulni, mint bármi mást, és a mesterségbeli tudáson keresztül kell a dolgokat kifejezni” – s ezzel ellentétben tesz kijelentéseket az avantgárdról: „Az avantgárd működésben mindig van egy immanens faktor, ami a művészet demokratizálódására vonatkozik. Tehát hogy a mesterségbeli tudás ne legyen követelmény, hogy csak az em-

⁵¹ Bukarest, 1969. nov. 6.; *Visszavont*, 115.

⁵² BALÁZS Imre József, *i. m.*

⁵³ SZILÁGYI Domokos, *Kortársunk Arany János = Élnem adjatok*. Bukarest, Kriterion, 1990. 308–399, 358.

⁵⁴ Ez és a további idézetek Erdélytől: ERDÉLY Miklós, *Kondor Béla, a korszak és az avantgárd*, <http://www.artpool.hu/Erdely/Kondor.html>, letöltés: 2014. 04. 20.

ber, abszolút pusztán, nyilatkozzon meg benne. [...] És van egy ilyen utópisztikus ígéret az egész társadalmi fejlődésben, hogy a művészi tevékenység az nem valami elkülönített terület, tehát a művészeknek nincs külön rezervátumuk, ahol működjenek.”

Ez a művészi szerep, szereplehetőségek értelmezése felől adódó párhuzam rámutat arra, hogy léteznek az avantgárdnak csupán bizonyos – bár látványos – rétegeit aktiváló szövegek, melyek éppen ahhoz való viszonyukban lépnek működésbe. Elgondolkodtató, hogy Szilágyi hosszúversei (nagykompozíciói) egy-egy alkotó „zűrzavaros modorában”⁵⁵ tündökölve formálódnak. A *Menekültek* Hervay Gizella csupaszított, hétköznapi retorikáját kölcsönzi, a *Magasan* Méliusz József avantgárd örökségének hosszúverseivel versenyez, a *Himnusz a holnaphoz* brechti drámák programosságát idézik, a *Hegyek, fák, füvek* Juhász Ferenc „biológiai skáláját” zengi, a *Bartók Amerikában* a Bartók-versek sorát (műfaját) szaporítja, a *Búcsú a trópusoktól* versei a neoavantgárd formai jegyeit kölcsönzi, a *Tengerparti lakodalom* Nagy László *Menyasszonyára* reflektál.

Pécsi Györgyi így összegzi: „Az avantgárd vers hagyományos formai, technikai eszközeit tehát nem a hagyományok tagadására (miként a klasszikus avantgárd tette), hanem »a nyelvi örökség alkotó megőrzésére«, a hagyományok revitalizációjára használja”⁵⁶ vagy Pomogáts Béla: „A jövőt birtokolni vágyó szenvedély azonban csupán ellentmondásos érzés lehetett. A tragikus élmények újra meg újra beárnyékkolták az ódákat és himnuszokat. Szilágyi Domokos költészetében mindinkább korunk alapvető élménye s ennek nyomán korszerűbb poétikája hatott: a küzdelmes szintézis igénye, amely egymásnak feszülő erőkből próbál rendet teremteni.”⁵⁷ Szilágyi Domokos ironikus, távolságtartó, a „mesterségbeli tudás” felől nézve pragmatikus (már idézett) kijelentése megakasztja a stíluskorszakok, paradigmák felől közelítő olvasót: „mert hát csak két kategória létezik: jó vers és rossz vers”.⁵⁸

Az *Új Symposion*ban Szisz nem publikált további verseket, a *Híd*ban feltehetően az 1971-es hivatalos jugoszláviai utazással összefüggésben

⁵⁵ Székely János korai kritikája Szilágyi Domokosról, melyről Hervay Gizellának szóló levelében számol be: „ismét rád ragadt valakinek a zűrzavaros modora”. (Kvár, 1959. szept. 30.; PIM V. 4707/109/9.)

⁵⁶ Pécsi Györgyi, *Kísérlet a világ rendszerbe foglalására: Emeletek vagy a láz enciklopédiája*. Forrás, 2006/12. 77–87, 84.

⁵⁷ POMOGÁTS Béla, *Folklorizáció és avantgárd Szilágyi Domokos és nemzedéke költészetében*. Látó, 2002/1., <http://lato.adatbank.transindex.ro/?cid=423>; letöltés: 2014. 05. 20.

megjelenő *Tücsök meg a hangyán*⁵⁹ kívül más nem olvasható. Még felfejtésre vár, miért szakadt meg az irodalmi kapcsolat, de árulkodó, s provokatív kiindulópontként álljon itt Fekete Elvira konklúziója egy 1969-es kritikában: „Avantgardizmusa csak tettetett tartalmi újítás, csak tettetett szembeállítás a klasszikus verselés kifejezőivel. Költészetének formabontó időszakát csak a 69-ben megjelent *Búcsú a trópusoktól* című kötete jelenti.”⁶⁰

⁵⁹ *Tücsök meg a hangyán* megjelenése mindenképp érdekes, hiszen ennek a versnek, melyet Szilágyi Domokos 1960-ban írt – a PIM-ben őrzött Hervay-levelek tanúsága szerint –, de csak az 1972-es *Sajtóértekezlet* kötetben jelent meg, külön története van.

⁶⁰ FEKETE Elvira, *Szilágyi Domokos versei*. Új Symposium, 56(1969). 24–25, 25.

Balkán pallóhíd

Esszék a „jugoszláv Atlantisz” irodalmáról

Gállos Orsolya fordítása

*Nektek, Mija és Pavel Debeljak,
az első Jugoszlávia gyermekeinek,
akik nagyszülők a posztjugoszláv
Szlovéniában lettetek.*

Köszönet

A Balkán pallóhidat egyedül írtam. Bár az írás magányos foglalatosság, írás közben nagyobb közösségtől való hálatelt függésben léteztem. Nehezen fejeztem volna be a könyvet Aleš Uhan, a megbízható Vit Tepeš számítógépes felkészültsége, Vit Tepeš poni expresse, Maša Vodusek segítségével és Mitja Čander szerkesztői türelme nélkül. Piranban Roža Kanduš asszony fogadott nyájasan a lakásba, ahol részben megírhattam ezt a könyvet. Teljes támaszra találtam feleségem és gyermekeim szeretetében, akik még mindig mosolyogva fogadják az elsüllyedt világba tett rögeszmés kirándulásaimat. Szerény viszonzásul, mert hajdan megtanítottam nekik pár zaftos bosnyák viccet, és elvittem őket a Ljubljana–Zágráb–Szarajevó–Mostar–Korčula–Dubrovnik–Belgrád-vonalon „az emlékek és az elvtársiasság útjára”.

Komiža na Visu, 2010. augusztus

Prológus

Miért írok egy elsüllyedt ország irodalmáról és íróiról? Először is mert ebben az országban éltem le az életem javát. Másodszer mert ez volt boldog gyermekkorom színtere. Harmadszor, mert gondolkodásra készítet a mai Európa felépítéséről. Negyedszer, mert a szlovén „belépés Európába” csak a „Balkánról való távozás” árnyoldalát jelenti. Ötödször, mert olyan világban élek, amely nem érdekel, kötődve elveszett dolgokhoz, amelyek az otthonomat jelentik.

Jugoszlávia és Európa

Magam mentségére írom tehát ezt a prologust, mint bohém polgár és hivatásos olvasó: régi ljubljana munkásnegyed, a Zelena jama és bizonyos balkáni, európai meg amerikai városok között élek, amelyekhez családi, baráti és hivatásbéli szálakkal kötődöm. 1961 katolikus karácsonyán születtem Ljubljában (Szlovénia, akkor Jugoszlávia), két vidéki fiatal egy-szobás lakásában, akik erdők ölelte belső-szlovéniai falujukból a második világháború után jöttek el kenyeret keresni a szlovén fővárosba.

Itt töltöttem a szocialista nyomortól függetlenül gyönyörű gyermekkoromat és ifjúságomat, itt jártam sportgimnáziumba, itt diplomáztam 1985 májusában a Ljubljana Egyetem Bölcsészkarán összehasonlító irodalomtudományból és filozófiából, itt borotváltam le a diákévekben növesztett szakállt és bajuszt, majd mentem első ízben Amerikába, hogy át-esse az „átmenet szertartásán” az Atlantitól a Cendes-óceáni partokig, Greyhound-buszon, a *Transcontinental* Interstate 80 országútján.

1988 augusztusában jugoszláv útlevéllel posztgraduális képzésre utaztam Amerikába, a Maxwell School of Citizenship and Public Affairsre. A New York állambeli Syracuse Universityn doktoráltam New Yorkban. Öt évvel később szlovén útlevéllel jöttem haza szülővárosomba, de már nem ugyanabba a hazába. Az amerikai tapasztalat annyira megváltoztatta az életemet, mint amennyire Jugoszlávia erőszakos eltűnése.

Feleségemet egy brooklyni művészbulin ismertem meg az Irwin művészcsoport kiállítás megnyitóját után. Az egyik Irwin-tag, Andrej Savski általános iskolai barátom volt, nagy partit rendeztek. Ott ismertem meg Ericát. 1993 októberében házasodtunk össze. Bankszakemberből lett műfordító és író, Erica Johnson Debeljak. A posztjugoszláv Szlovéniában szerzett tapasztalatait összegezte *Forbidden Bread: A Memoir* című könyvében (North Atlantic Books, Berkeley, 2009), amely *Tiltott kenyér: Emlékek* címmel jelent meg a ljubljana Modrijan Kiadónál, Andrej Skubic fordításában. Három gyerekünk van: a 15 éves Klara, a 13 éves Simon és a 11 éves Lukas. Egy évet töltöttünk bérelt lakásokban Budapesten, San Franciscóban és Chicagóban: ötévente egy idegen városban. Otthonunk, állandó lakóhelyünk a ljubljana Zelena jamában, Moste városrészben, a Zvezna utcában található.

Fontos egyáltalán az utcanév?

Fontos. A mi negyedünkben az utcák ilyen neveket viselnek: Proletarska, Partizanska, Prvomajska, Tovarniška és Družbena, azaz Proletár, Partizán, Május elseje, Gyár és Társadalom utca. A név itt valóban jelez valamit, *nomen est omen*. Az államhatárok és a politikai rend változá-

sa ellenére az utcák itt megőrizték a második világháború után kapott nevüket.

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szövetségének (SFRJ) története beleíródott állandó lakhelyembe. Részemről semmi dilemma. Az új szlovén állam hivatalnokai dilemmáztak, akik – a „kitöröltek kivéve” – valamennyi állampolgárnak 1991 után kiállították az új iratokat, az új születési anyakönyvi kivonatot is beleértve. A születési országnak csak apró nyomai vannak: Jugoszláviát a bürokraták az én irataimon szégyenlős három ponttal hallgatták el.

Én nem szégyellem, hogy Jugoszláviában születtem, és Jugoszláviában nőttem fel. Itt sajátítottam el a különböző kultúrák és nyelvek, vallási hagyományok meg a politikai és társadalmi eszmék koncentrikus köreit.

Jugoszlávia politikai közösség volt, amely a köztársaságok/államok nemzetek feletti szövetségeként alakult. A szlovénok negyedszázada élnek önálló államban és tíz éve az Európai Unióban. Az EU ugyancsak politikai közösség, amit államok nemzetek feletti szövetségeként alapítottak. Mindkét formációt a demokratikus deficit jellemzi. Az EU-tagállamok persze kapitalizmusban működnek, míg a SFRJ tagjai a szocializmusban. A „személyi kultuszt” sem ismerjük az EU-ban. (Hogy is hívják az Európa Bizottság vagy az unió elnökét? Ráadásul a kapitalizmus maga az embernek ember által való kizsákmányolása. A szocializmus az ellenkezője volt.)

A Jugoszláviában született és felnőtt néhány kiváltságos generáció tagja vagyok. Kiváltságosak voltunk legalábbis a multikulturalitás szempontjából, amit persze iskolai programok súlykoltak – nem kevésbé a személyes élmények. Így tartottuk tágabb hazánknak a Triglavtól a Vardarig, a Dunától az Alpokig és az adriai partoktól a Pannon-síkiig terjedő egész térséget. Jugoszláviában az ember megőrizhette identitását, miközben belenőtt a „szűkebb” (köztársasági, nemzeti) és „tágabb” (szövetségi, nemzetek feletti) haza kultúrájába is.

Nem vagyok róla meggyőződve, hogy a független szlovén államban és az EU-ban szocializálódó ifjabb állampolgártársaim már kialakítottak hasonló kapcsolatokat az egyesült és szabad Európával, a szlovénok mai „tágabb” hazájával.

Nincs ebben semmi különös: a „különbözőség az egységben” ma annyira megfoghatatlan Európában, mint a „testvériség-egység” volt a szövetségi Jugoszláviában. Mindkét ideológia esetében olyan képernyőről van szó, amelyre a népek és egyének saját óhajait és várakozásait vetítjük ki. Ilyen szempontból az „európaiság” mint közös történet, amely több akar lenni alkotórészeinek összességénél, ellenállhatatlanul emlékeztet a „jugoszlávográ”.

Sőt: a szövetségi Jugoszlávia bizonyos kritikus sűrítésben kicsinyített EU-nak tűnhetett.

Micsoda ízléstelenség!, ráncolja erre homlokát a nyájas olvasó. Gondolja végig inkább még egyszer! Tegyük zárójelbe a Tito-rezsim politikai természetét, és vegyük szemügyre kulturális alkotóelemeit: vessük össze a jugoszláv és az európai szövetséget! Meg fogunk lepődni a számos párhuzamon.

Mindkettőben az ábrahámi vallások dominálnak (a judaizmus, a kereszténység és az iszlám), jelen vannak a különböző nemzetek és kisebbségi közösségek vagy „nemzetiségek”; a különböző (és szövetségi szinten elvileg egyenrangú) nyelvek; a különböző írásmódok; az antik Róma és a középkori bizánci császárság öröksége; a nyugati kereszténység racionalitása és az ortodox kereszténység misztikus teológiája; a reneszánsz, a humanizmus és a felvilágosodás. De a moszlim közösségeket tekintve is nyilvánvalóak a párhuzamok. Jugoszlávia csaknem minden köztársaságában, nemcsak Bosznia-Hercegovinában, volt történelmileg tartós a muzulmán közösség. Dicstelen kivételt képez Szlovénia, ahová a muzulmánok munkát keresve érkeztek az 1960-as években. Zsidó embertársaikat a mai szlovénok elei elűzték még a középkorban. Szlovénia a vallási és nemzetiségi szempontból legegységesebb köztársaság kétes tekintélyét „élvezte” a szövetségi Jugoszláviában.

A Balkán ott van mindenütt, ahol egykor sűrűn és folyamatosan éltek az Ottomán Birodalom alattvalói. Ily módon Jugoszlávia, akárcsak az EU, balkáni kultúrákat foglal magába, vagyis azokat a kultúrákat, amelyekben felismerhető a szultáni birodalomból örökölt mindennapi szokások lenyomata. A balkáni „rhythm and blues” szekció (Románia és Bulgária) 2007. január 1-jén csatlakozott az európai zenekarhoz. Többé nem Görögország az egyedüli ortodox keresztény többségű európai ország. Ilyen az EU két újabb tagja, melyek közül Bulgária számottevő őslakos muzulmán közösséggel is rendelkezik.

A kettős állampolgárság az a jogi-politikai keret, amelyben az egyén számára a nemzetek és államok viszonyait rendezik az EU keretében. A kettős állampolgárság lehetővé teszi az egyén számára a kapcsolat fejlesztését a nemzetállammal, egyszersmind Európával. Ez a gyakorlat strukturálisan teljes mértékben összevethető a szövetségi Jugoszlávia gyakorlatával, amelyben polgárai voltunk az állandó lakóhelyünket magába foglaló köztársaságnak, és ugyanakkor állampolgárai a szövetségi államnak is.

A kettős állampolgárság gondolatát a titói Jugoszlávia a „népek börtönétől” vette át, ahogy kritikusai az Osztrák–Magyar Monarchiát nevez-

ték, miután az összeomlott, és 1918-ban létrejött a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, amit 1929-ben átkereszteltek Jugoszláviának.

Josip Broz Tito, a dörzsölt kommunista aktivista, a karizmatikus gerillavezér és nagy formátumú populistá államférfi állította, hogy Jugoszlávia a tisztító semmiből született, vagyis a fasiszta és nacionalista megszállók feletti győzelemből, 1945 májusában. E térségek teljes múltját leírták, mint a „rohadt burzsoá kultúrát” annak hordozóival együtt, a háború hivatalos vége után bírósági tárgyalás nélkül legyilkoltak tömegével.

Tito ugyanakkor ihletet merített a stílus és politika Habsburgok által kialakított tárházából. A jugoszláv diktátor itt talált ösztönzést hochstapler tempóihoz, a pompához és a ceremóniákhoz, valamint ahhoz, hogyan kell bánni a szemben álló vallási és nemzeti közösségekkel, biztosítva egyúttal, hogy viszonylag békésen élhessenek az egységes politikai hatalom alatt.

A gyengeségből kellett erényt kovácsolnia. Csak a módszerről szóló elméletek különböztek. Mi legyen a tartalma az összekötő ideológiának, hogy meghaladja, de ne szüntesse meg a köztársaságok különböző vallási, nyelvi és nemzeti kultúráit? Melyek a megfelelő és megengedhető intézkedések a cél érdekében?

Egy szemléletes példa: a tekintélyes szerb író, Dobrica Ćosić (1921–2014), 1986-ban a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia, Slobodan Milošević nacionalista politikájának ideológiai alapot adó *Memorandum*ának szerzője 1961-ben vitába keveredett Dušan Pirjevec-Ahac (1921–1977) szlovén értelmiségivel. A vita beszédes történelmi környezetben zajlott: abban az évben kapta meg az irodalmi Nobel-díjat Ivo Andrić (1892–1975) író, aki horvát neveltetésű, boszniai katolikus származású és jugoszláv tudatú volt.

A mint vezető kritikai gondolkodó és közkedvelt irodalomprofesszor Pirjevec adta Edvard Kocbek mellett a legfontosabb ihletet a *Nova revija* folyóiratnak, a szlovén antikommunista nacionalizmus legfőbb fórumának megindításához, a nyolcvanas években. A vitában a nemzetnek a tulajdon kulturális és politikai függetlenséghez való jogát – vagyis a nacionalizmust képviselte. Ćosić a köztársaságok eltörléséért szállt síkra, az „integráns jugoszlávizmust” védelmezve. Pirjevec ezen álláspont határozott kritikáját fogalmazta meg, de nem ő volt az egyetlen, aki a nacionalizmust állította a szerinte szerb unitarizmust megtestesítő jugoszláv integralizmussal szemben.

A zágrábi tömegmozgalmak és a belgrádi – kisebb mértékben ljubljanai – újbaloldal tiltakozásai megmutatták a jugoszláv projekt határait. A jutalmazás és büntetés Habsburg taktikája csak rövid távon volt gyümölcsöző. A Habsburgok repressziót és koncessziót vetettek be a nacionalista

törekvések ellen. Tito hasonlóképpen járt el. A reformokra érzékeny kommunistákat eltávolította a köztársaságok éléről, az 1974-es alkotmánnyal meggyengítette a szövetségi intézményeket. Észrevehetően erősödött a Jugoszláv Néphadsereg, a JNH súlya, a politikai rendszert és a nemzeti egységet illetően a köztársaságok nagyobb önállóságot kaptak.

Mint ismeretes, ez a politika hosszú távon kudarcot vallott.

Tito halála után, 1980-ban a vezető politikusok – a *Tito után is Tito!* együgyű jelszavával a képzelőerő hiányáról tettek tanúbizonyságot. A „jugoszláv” összekötő eszméjét kezdték kiszorítani a militáns nacionalista politikák. Különösen a szerbeké. Miután Slobodan Milošević, a jugoszláv katasztrófa építészé hozzálatott a „minden szerbet egy országba” egyesítő sovinszta programjához, az egyes köztársaságok elitjeinek nem sok választásuk maradt. Az önálló állam nacionalista követelését velem együtt sok szlovén találta a sok rossz közül a legjobb megoldásnak.

A nyolcvanas évek második felében a szlovén politikusokat és az egyszerű embereket is a nacionalizmus hatotta át. Jugoszláviát nem akartuk mindenáron elhagyni. A közös létezés különböző módozataira számos javaslat született: laza föderáció, aszimmetrikus konföderáció, svájci kantonrendszer, brit „nemzetközösség”. Valamennyi javaslat Milošević szemétkosarába került. Csak az összes tárgyalás konok elutasítása után fordult szembe a szlovén többségi vélemény a „Szerbia folytatása más eszközökkel” terve ellen, ahogyan Milošević a Tito utáni Jugoszláviát megfogalmazta 1989-ben, a rigómezei csata 600. évfordulója alkalmával tartott, nagy feltűnést keltő beszédében.

A gazemberek végső menedéke

Az „európaiság” az Európa különböző népei közti szolidaritás és egység ideológiájaként meg akarja haladni az egyes nacionalizmusokat. Ez nemes cél. A szabad és egyesült Európát illetően azonban optimizmusomat aláássa az értelem pesszimizmusa. Attól tartok, hogy hosszú távon Európa sem lesz sikeres, ha nem talál módot a legerősebb tagországok túlhatalmának megfékezésére.

Ilyen szerepet játszott Jugoszláviában a legnépesebb (szerb) nemzet. A mai EU-ban ezt a szerepet játssza az „első és másodlagos sebességű politikát” megfogalmazó *KernEurópa* gondolata. Ez az elmélet a gazdasági szükségyszerűség álarcában tartja a régi határt a fejlett nyugati rész és a fejletlen kelet között. E szempontból a „Nyugat-Balkán” országai (jugoszláv utódállamok, mínusz Szlovénia, plusz Albánia) nyilván benne vannak a pácban.

A nacionalizmus azért olyan sikeres, mert ez az egyetlen nagy történet, amely honosította a történelmet. Az ilyen történet természetes adottságnak tünteti fel a valójában társadalmi folyamatokat. A dolog kitapinthatóvá vált a Romanovok, Habsburgok és ottománok birodalmainak összeomlásakor.

1918 után Európa térképe teljesen megváltozott. Olyan országok jelentek meg, amelyek első ízben jutottak önálló államisághoz (Jugoszlávia, Csehszlovákia), vagy megváltozott határok között újították meg azt (pl. Magyarország, Lengyelország). A többségi nemzet ideológiája állami ideológia lett. Az újonnan felrajzolt határok közé kerülő nemzeti közösségeket „nemzeti kisebbség”-nek nevezték. Ezeket a nacionalizmus választás elé állította: vagy hasonultok a többségi nemzethez, vagy eltűntök.

Az elemzők a második Jugoszlávia legprofetikusabb könyvének tartják Danilo Kiš *Anatómiai lecke* című esszéjét (1978), amelyben Kiš már az 1970-es években pontosan rámutatott a nacionalista ideológiák lényegére, vagyis jóval előbb, mint hogy a nacionalizmus brutálisan szétszaggatta volna Jugoszláviát.

„Félelem és irigység. Meggyőződés, elkötelezettség, amelyhez nem kell sok igyekezet. Nemcsak, hogy a pokol a másik (természetesen a nemzeti kulcs szerint), hanem: idegen tőlem minden, ami nem az enyém (szerb, horvát, francia...). A nacionalizmus a banalitás ideológiája. A nacionalizmus totalitárius ideológia. A nacionalizmus emellett, nem csupán etimológiai jelentése szerint, az utolsó ideológia és demagógia, amely a néphez fordul. A nacionalista »anyámaszszony katonája«, aki nem akarja beismerni a maga gyávaságát.”¹

Valóban: a nacionalizmus a gazemberek utolsó menedékeként a posztimperialista harcban már alig több, mint a népirtás igazolása. Riga és Rijeka, Lvov és Ljubljana, Vilnius és Varsó, Zágráb és Prága az első világháború előtt számos etnikai és vallási közösség otthona volt. A 20. század végére lakosságuk etnikai összetétele sokkal egyszínűbb lett: a sokféleség hajdani terei kénytelenek voltak behódolni a nemzeti egységesítésnek.

Az európai népeknél három dolog közös: a kereszténység felvétele, a szervezett erőszak alkalmazása és a nacionalizmus.

A művelt elit Európa különböző pontjain a 18. század végén és a 19. század elején ugyanazt a modellt kezdte alkalmazni az egyén közösségbe sorolásához: a nemzeti hovatartozást vették alapul. A 18. században még nem beszélhetünk modern értelemben vett nemzetekről. Csak a nemzet hozott létre olyan közösséget, amit már nem a közös uralkodó kapcsolt egybe, sem a vallási, területi vagy osztály-hovatartozás. Hogy a nemzet

léte nem függ a dinasztikus, a gazdasági vagy a hadi változásoktól, példázza a szlovénok számára nyilvánvaló tény: a 20. században a legidősebb szlovénok négy ízben váltottak útlevelet anélkül, hogy egyszer is átlépték volna otthonuk küszöbét.

Hogy a „hercegségek Európájából” átléphessünk a „nemzetek Európájába”, alaposan át kellett gyúrni az emberek mentalitását és elképzeléseinek kereteit. Meg kellett őket győzni arról, hogy jól ismert és érzékletes helyi identitásuk mellett van egy másik, nemzeti identitásuk is.

A nemzet nem volt mindig olyan „magától értetődő” fogalom, mint ahogy ma látszik. A tengermelléki halász és a stájer szőlősgazda között annyi volt közös, mint ma a porosz junker és a bajor állattartó között: vagyis kevés!

Az európai ember a hivatásához vagy a hitvallásához való tartozásból merítette identitása anyagát.

Városban vagy vidéken, nagyon gyakran, a „szemtől szembe” kapcsolatok alapján. E szempontból a nemzeti identitás absztrakt dolog. Pontosan ezt az identitást vették a kulturális, gazdasági és politikai elitek az egyes régiókban a közös érdekek fokozatos kialakításának alapjául.

A szlovén, a német és más nemzeti identitások megszületéséhez szükség volt a közös származásról szóló alaposan átgondolt történetre, valamint eszközökre a nemzedékről nemzedékre való átörökítéshez. Az elitek – különösen, ha sikerült eljutniuk a nemzetállamig – segítséget kaptak ehhez a kötelező iskoláztatással, katonáskodással, a tömegkommunikációval meg a szépirodalommal.

Az almanachok, kalendáriumok, statisztikai kimutatások, újságok, folyóiratok, kézikönyvek a 19. században kibontakozó iparosodással és modernizációval mind nagyobb mennyiségben jutottak el az emberekhez. Fokozatosan kiszorították a békaperspektívát.

A közvetlen emberi kapcsolatokban gyökerező „alulról” bontakozó egyéni identitáskép eltűnőben volt városon és falun egyaránt. A madártávlat jutott érvényre, vagyis az egyéni identitás képzete „felülről”, miáltal az emberek fokozatosan megtanulták, hogy „voltaképp” a nemzetnek nevezett tágabb közösség tagjai.

Egyszerűen, de nem falsul fogalmazva, a nemzetről szóló történetnek először az emberek fejében kell meglennie, mielőtt remélhetnék, hogy megtartó erő lesz a harctéren vagy a focipályán is.

Miért vonzó a nacionalizmus? Mert egyszerűen és nagyszerűen formába önthető. Érzelmi visszhangot ver, hiszen a honfíui éberségre való felhívás felemeli az egyént. A nemzeti ideál így válik a nemzet eszméjévé. A nemzet metafizikai eszmévé válik, amit minden, az erkölcsi szempontból legkifogásolhatóbb módon is alkalmazni kell.

Azonban nem árt a pontosság. Ha nem mi nyerünk, akkor a nacionalizmus összes formáját megvetően szemétre vethetjük. A nacionalizmusnak ugyanis három különböző jelentése van.

A nacionalizmus először is népi mozgalom, amely a saját közösségi identitását igyekszik érvényre juttatni. Másodsorú törekvés a politikai szuverenitásra, vagyis az állam megteremtésére. Harmadik jellemzője az etnikai sovinizmus. A „németség”, a „szlovénság” metafizikai eszméjének nevében itt a versenytárs vagy az ellenfél ellenséggé, tehát olyasvalakivé változik, akit megfosztottak emberi mivoltától. Amikor egy nemzet tagjai magasabb rendűnek tartják magukat, a nacionalizmus etnikai sovinizmussá változik, és változatlan marad.

Karl Schurtz, a 19. századi német forradalmár, aki kivándorolt Amerikába, és harcolt a polgárháborúban, majd amerikai politikus lett, fején találta a szöveget ünnepélyes kijelentésével: *my country, right or wrong* (az én országom, ha igaza van, ha nem). Első pillantásra ez maga a nacionalista elvakultság. Schurtz mondását egészében kell nézni. Csak a következő, többnyire elhallgatott mondat teszi helyükre a dolgokat: *when right, keep it in right, when wrong, to set it right* (ha igaza van, meg kell abban tartani, ha rossz útra tért, jóra kell téríteni). A teljes mondás értelme tehát a hazához való kritikus viszonyt szorgalmazza.

Mivel a nacionalizmus felvette a hacot a nemesi-egyházi struktúrákkal, kezdetben liberális és felszabadító jellege volt. Mégsem maradt versenytárs nélkül. A kommunizmus, amely a „népek tavaszával egy időben bocsátotta ki kiáltványát 1848-ban, úgyszintén szolidaritásra szólított fel. De programját nem a (térben korlátozott) nemzetbe, hanem a (világot felölelő) társadalmi osztályba lokalizálta. Jelszava ilyen szolidaritásra hív: *Világ proletárjai, egyesüljétek!*

Otthon és Nagyvilág

A két versengő történettől eltér a kozmopolitizmus eszméje. A kozmopolita a közös tapasztalat, a nyelvek és tradíciók számos, egymást keresztező és egymásnak ellentmondó rétegeiből meríti tapasztalatait. A kozmopolita identitás instabil, a kíváncsiság a hajtóereje, ugyanakkor az együttérzés és a beleélés képessége. Valakit igazán megérteni annyit jelent, hogy képviseljük őt, belebújunk a bőrébe.

A kozmopolita összekapcsolja az „otthon” és a „nagyvilág” fogalmát, az egész összeegyeztethetetlen két felét. A kozmopolita csempész, aki az idegenből egyre-másra hazai földre lép, terjeszti az egyik, miközben megkérdőjelezi a másik értékeit. A kozmopolita tudja, hogy ma már nem érvényes az „otthon és nagyvilág” dichotómiája, amit a *belle époque* éltetett. Az

első világháború után felváltotta ezt az erőszakos kizárólagosság, az „otthon vagy nagyvilág” jelszava. A mai kozmopolita identitás, amely a mozgékonyaságon és az alkalmazkodáson alapul, abból a ma érvényes jelszóból indul ki, hogy „az otthon a nagyvilág”.

A kozmopolita elfogadja a másságot anélkül, hogy lemondana a kulturális tradícióról, amelybe született, és amelyben elsődlegesen megtanulta a létezés mikéntjét. Ilyenfajta kozmopolitizmussal találkozunk olyan művészek életében és alkotóművészetében, mint Rainer Maria Rilke, James Joyce, Samuel Beckett és Paul Celan.

Olvastam és csodáltam őket. De csak Danilo Kišnél, a *par excellence* jugoszláv írónál találtam döntő ösztönzést a kozmopolita tartáshoz. A „jugoszláv Atlantisz” szerzőinél találtam hasonló kihívásokat és örömeket a sokhangúságban. Olyan könyveket kerestem, amelyekben az én a másik, és ahol a történetek a „tegnapi világ” visszhangját kergetik, hogy azzal esetleg látnokian meghaladják az „élő jelent”.

A *Balkán pallóhidán* válogatott élő és holt írókról írok, baráti levelezésben állok történeteikkel és verseikkel, megvilágítom a történelmi keretet, elmerülök hőseik álmaiban, ugyanakkor tolmácsolom azt a stílust, amellyel minden művész tanúsítja a nehéz választást a (közösségi) nemzet vagy az (egyéni) szabadság között. „*A hagyományt nem lehet megörökölni, s ha szükségünk van rá, akkor (uraim), nagy igyekezettel magunknak kell megszereznünk*”² – írta René Char francia költő. Ebben a könyvben a jugoszláv örökség egy kis részét próbáltam meg elsajátítani. E különleges, elsüllyedt és titokzatos civilizáció képét mutatta fel Zdenko Lešić már címében az antológiának, amit 1995-ben jelentetett meg a budapesti Central European University Press *Children of Atlantis: Voices from the former Yugoslavia* címen. Jobb későn, mint soha, én is megszólalok e tárgyban. Könyveket lapozva, életrajzok felvázolásával próbáltam áthidalni palómmal a szakadékot, amely ma választja ketté az európai Szlovénia és Jugoszlávia balkáni örökösének élménykereteit. Metternich osztrák kancellár 1841-ben, az európai uralkodók konzervatív kongresszusán leszögezte, hogy Európa a bécsi Landstrassén végződik, az ettől délre eső területen barbárok élnek. Vigaszul a történelem iróniája szolgálhat számunkra: a kancellár ezt a szalonjában jelentette ki, csak egyutcányira a mai buszpályaudvartól, ahová tömegével érkeznek utasok valamennyi balkáni országból.

Jugoszláviát a Balkán sűrítmenyeként éltem meg. Mint kultúrák és vallások történelmi és jelenkori konglomerátumaként rögződött az európai

² Radics Viktória fordítása.

köztudatba a 19. század elején, miután a görögök és néhány más balkáni nép kiharcolta az önálló államiságot, hozzáláttak a közös tapasztalat honosításához. A *balkáni* hibriditás, az átmenetek és a keveredő kultúrák öröksége a 20. században már csak Jugoszláviában őrződött meg. Innen ered a jelző könyvem címében. A *pallóhíd* azért kerül elő, mert a könyvet a folyók, szakadékok vagy szurdokok áthidalására szolgáló segédeszköznek szántam.

Atlanti híd a címe *Esszék az amerikai irodalomról* című kötetemnek, amit a ljubljanoi Aleph Kiadónál jelentettem meg (*Atlantski most*, 1989). Amerikai írók adta olvasmányélményeimet írtam meg. Azt képzeltem, hogy inkább kognitív, mint személyes és vallomásokos módon írt esszéimmal valamifajta hidat verek a szlovén és az amerikai irodalmi nyilvánosság között.

A *Balkán pallóhíd* a Balkánra akar vezetni, de el kell vinnie Amerikáig is: élnek ott néhányan az itt bemutatott írók közül. A könyv különböző irányokba hatol, többé nem áztat a híd szilárd struktúrájával. Túlságosan személyes és elfogult. Vígán hátat fordít a rendszerességnek, hibrid, akár az élet, amit élek, és bánatosan állapítja meg, hogy nem lehet irodalmi antológia. Ugyan már: azok sincsenek a könyvben, akiknek barátságom és alkotói értékrendem szerint itt kellene lenniük, de gyatra koncentrációm és a banális időzavar miatt kimaradtak.

A palló előnye a híddal szemben, hogy mozgatható, hogy mobilis. Az itt következő könyvben ilyen pallót rakok le hozzátok, írók a térből, amit makacsul közösnek akarok látni: Branko Ćepec és Delimir Rešicki, Semezdin Mehmedinović és Miljenko Jergović, Mihajlo Pantić és Vesna (Bjelogrlic) Goldsworthy, Dragan Velikić és Slavenka Drakulić, Milan Đorđević és Bojana Stojanović-Pantović, Senadin Musabegović és Igor Isakovski!

A könyvek olvasása és írása párbeszédet jelent a másik emberrel. Egyszersmind szembeszáll az idő célszerű kiaknázásának parancsával és a felejtés posztmodern követelésével is.

A világ nem mivelünk kezdődött. Nem tudom elfogadni az „örök jelenben” való létezést. Sokkal szívesebben fordulok meg a tengelyem körül – egy, két, hár’! Mondd, mire emlékszel, és megmondom, ki vagy!

Ki vagyok? Nagy család tagja, a „jugoszláv Atlantisz” gyermeke, aki darabonként rakja össze egy eltűnt civilizáció portréját: a zágrábi Trešnjevka sarkot Seattle-ben meg a szarajevói Mudrac büfé söntését Washington D. C.-ben, a zimonyi kávéházból való kávéscészét Calgaryban és a Ljubljana visszfényeit az amszterdami csatornák hídjai alatt, a Fruška gora lány lankáit Chicago fekete gettójában és a Šibenik lebukó nap fényét látja átsiklani az Eiffel-torony lábazatán, hogy aztán eltűnjön a tanúságtétel és a látomás között.

Ha át mered lépni a hasadékot, nyájas olvasó, és ha megléped ezt a saját felelősségedre, akkor tessék parancsolni – lépj rá az ingatag pallóra!

Jugoszlávia Délkelet-Európában feküdt a 40° 51' szélességi, valamint a 13° 23' és a 23° 2' keleti hosszúsági kör között. Északon Ausztriával és Magyarországgal volt határos, északkeleten Romániával, keleten Bulgáriával, délen Görögországgal és Albániával, nyugaton és délnyugaton pedig Olaszországgal. Területe 255 804 km², tengeri határa 2092 km, szárazföldi határa 2969 km volt. Földrajzi szempontból közép-európai, alpesi, pannon, Duna menti és balkáni ország volt. Politikailag hat köztársaság és Szerbia részeként két autonóm terület szövetsége alkotta. Az országban szlovén, horvát, szerb, boszniai muzulmán (bosnyák), crnagorai és macedón nép élt, továbbá nemzetiségek (albánok, magyarok, olaszok, romák, törökök, bolgárok, románok, oláhok, csehek, szlovákok, ruszinok). Az 1991-es népszámlálás hivatalos adatai szerint 23 528 230 lakosa volt.

Korai idők

1983-ban kapott béke Nobel-díjat Lech Wałęsa emberjogi harcos, a lengyel Szolidaritás mozgalom egyik alapítója. Johnny Stulić az Azra együttessel kiadta a *Kad fazani lete [Mikor a fácánok repülnek]* című albumát, én pedig rájöttem, hogy nem normális, aki időnként nem tombolja ki magát.

„A dolgok a helyükön vannak, a nyomkeresők ékbeverő erejével vannak oda-szögezve. Az emberek élnek a maguk életét, az én történetem érdektelen, annyi más dolog történik... Még mindig ugyanabba a nőbe vagyok szerelmes, talán egyre inkább, holnaptól fogva csak éjszaka taxizom, nem mondhatok egyebet.”

Ifjúkori barátom és íróársam, Boštjan Seliškar egy fiatalember gyötrődését írta meg *Taxisofőr* című rövidtörténetében. Ma, jóval bővebb olvasói tapasztalattal is az egyik legerőteljesebb történetnek tartom, amely minden alkalommal gyomorba vág.

Jó. Lehet, hogy azért rendít meg, mert az irodalmi víziót nem tudom elválasztani a szerző személyiségétől. Nem voltam egyedüli, aki azt hittem, hogy a szlovén irodalom az 1980-as években tehetséges és ígéretes alkotóját veszítette el Boštjan Seliškar halálával.

A Taxisofőr eredeti stílusát és fojtott fájdalját nemzedékem más írói is nagyra értékelték.

Ez a hatvanas években született nemzedék Tito halála után jelent meg a szlovén irodalmi életben, mint a „karizmatikus mentorok nélküli generáció”. Talán valóban nem voltak hazai karizmatikus mentoraink, ezért szabadon szívtuk az afgán hasist, ittuk a német sört, és olvastunk mindent:

szlovén neoavantgárdot és latin-amerikai mágikus realizmust, észak-amerikai metafikcionalistákat meg kelet-európai ellenzékieteket.

Leglelkesebben azonban Borgest faltuk.

Jorge Louis Borges (1899–1986) a 20. század második felében nagy hatást gyakorolt az európai és az amerikai irodalomra.

Danilo Kiš jugoszláv író (1935–1989) híres mondása szerint az irodalom Borges előtti és utáni korszakra tagolódik.

Ezzel az állítással lehet vitatkozni, de nem tagadhatjuk, hogy Borges fontos, ám szokatlan életművel rendelkezik. Egyetlen regényt sem írt, mellőzte azt a műfajt, amely a nemzeti eposzt váltotta fel a modern korban, és kiemelkedő szerepet játszott a nemzetről alkotott közös kép megformálásában. Borges puritánul nem izgalmas életét „csupán” titokzatos módon izgalmas rövid műfajokba: versekbe, esszébe, történetekbe desztillálta.

Írói példaképem, Danilo Kiš *Családi trilógiája* utolsó darabjában, a *Fővenyóra* (1972) című regényben így fogalmazta meg a különböző élmények csúcsművészetben kikristályosodó egyidejűségét: „*Mire való mindez, ami van és ami nincs (de lehetett volna), mire való mindez, ha a testtel, a szemmel, a herékkel együtt meghal a lélek is, [...] mint felismerés és mint lényeg.*”

Barátaimmal, Andrej Blatnikkal, Vlado Žabottal, Feri Lainščekkel és Milan Vincetićsel állandó lakóhelyet kerestünk a „fiatal nemzedék” irodalmának, és azt az akkor mind szabadabb szellemű Szlovén Szocialista Ifjúsági Szövetség (ZSMS) ernyője alatt véltük megtalálni.

A „puha kommunizmus” puha távozása után a (ZSMS) demokratikus erővé próbált átalakulni. Így találtak nála menedékre a környezetvédő, a szellemi, a béke-, a gay- és más alternatív társadalmi mozgalmak. A társadalmi áramlatok másként indultak, mint a politikai pártok, amelyek nem léteztek a hajdani szövetségi államban, míg a mozgalmakban az utazás fontosabb volt, mint a cél.

Ezek voltak az arany nyolcvanas évek: a civil társadalom az állammal szemben, a tömegkultúra az intézményesített hazugság ellenében, vastagbőrű punkok és kritikus hetilapok a néphatalommal való visszaélés ellenében. A társadalmi mozgalmak a szlovén állam megteremtése előtt nagyban hozzájárultak a szocializmusból a parlamentáris demokráciába és a kapitalista rendszerbe való elviselhető átmenethez.

A társadalmi mozgalmak között a Szlovén Irodalmi Ifjúság a ritka kivételt jelentette. Semmiféle politikai ambíciója nem volt. 1983-as megalakítása után sem kelt igazán életre, még kevésbé abban a mértékben, amit közelről megismerhettem Szerbiában és Horvátországban tett irodalmi utazásaim során. A fiatal írók ott a Fiatal Irodalom jegyében vígan nyom-

tatták az első köteteket, szerkesztették a folyóiratokat, osztották a díjakat, rendszeresen tartottak nyílt vitákat, és gazdag irodalmi életet éltek.

A Szlovén Irodalmi Ifjúságot egy folyóirat mentette meg a névtelenségben való teljes eltűnéstől. Kiš szellemében alapítottuk, az irodalom lényegét illető felismerést ápolta, és Borges nevével, amely az elveszett egész emléket őrzi.

A neves argentin vak *Aleph*nak nevezte a teret, ahonnan az ember a mindenséget teljes kiterjedésében beláthatja. Az élmény egyidejűsége, a képek gomolygása, az örökkévalóság sejtése: ezek vajon nem a valódi művészet ismérvei?

Az *Aleph* kiadó igazi unikum volt az 1980-as években. Enthuziaszták kicsiny, nonprofit társasága voltunk. Fogalmunk sem volt a nyilvánossággal való kommunikációról, a kereskedelmi módszerekről, viszont úgy éreztük, sokat tudunk az irodalmi küldetés és az írói hivatás erotikus szövetségéről. Abban az édes illúzióban ringattuk magunkat, hogy az irodalom nem más, mint ugródeszka a telivér esztétikai, etikai és egzisztenciális élményhez.

A kiadóalapítás nem kis eredmény volt a korabeli „szlovén ugaron”, ahol még mindig érződött az ólmos hetvenes évek politikai bénultsága. A nyolcvanas évek első felében, irodalmi nemzedékem formálódása idején, a folyóirat-alapítás külön cselekedetszámba ment.

Igaz, a legfontosabb intellektuális fórum, a *Nova revija* már létezett. Az idősebb nemzedék hozta létre, a korábbi irodalmi folyóiratok, mint a *Perspektive* és a *Problemi* egykori szerkesztői és szerzői, akik az antikommunizmusban és a nacionalizmusban találtak közös nevezőre.

Az 1960 körül született írógeneráció figyelemmel kísérte, de kevésbé következetesen kritizálta a folyóiratközléseket. A korlátozott irodalmi olvasóközönségben, amelyben akkor mozogtam, a kulturális havilapokban, almanachokban való megjelenéseket egy csendben elfogadott, de sehol le nem írt kódex szerint rangsorolták: a *Dialog*ban megjeleneni kevesebbet ért a *Sodobnost*nál, amelynek alacsonyabb volt a minősítése a *Problemin*ál, amit viszont alacsonyabban jegyezték, mint a *Nova reviját*.

A *Mlada pota*, a *Mladina* című hetilap irodalmi melléklete magas példányszámával és a névtelen írók iránti nyitottságával állam volt az államban. A szükséges „purgatóriumot” jelentette a kezdők számára, enélkül nem lehetett eljutni a rangosabb irodalmi lapokig. Az önálló kötet akkoriban nem hogy a kezdők, hanem a befutott költők számára is ritkán adatott meg.

Önálló kötethez két módon lehetett eljutni: magánkiadással vagy valamelyik hivatalos kiadónál. Amikor Boštjan Seliškar irodalmi hagyatékának kiadásával próbálkoztam, egyik út sem látszott járhatónak.

A magánkiadást már elvből elutasítottam – többé nem lett volna megfelelő. A szamizdat már elvesztette a kritikai avanturizmus izgalmát. Erre figyelmeztetett Tomaž Šalamun etikai és esztétikai szempontból hősies gesztusa *Póker* című verseskötete 1966-os megjelentetése idején és Dane Zajc a *Felperzselt fű* (1958) esetében. A magánkiadást ki-ki a maga provokatív módján dörgölte a hatalom orra alá, amely megtiltotta a hivatalos kiadónál való publikációt. Akkor persze egy kezünkön meg tudtuk számolni a szlovén könyvkiadókat: Szlovén Állami Kiadó, Ifjúsági Könyvkiadó és a Cankar Kiadó Ljubljánában, az Obzorja (Látóhatár) Mariborban és a Lipa (Hárs) Koperban.

Mielőtt Boštjan megjelentethette volna rövidprózáit és verseit a hivatalos folyóiratokban vagy a kéthetente megjelenő diáklapban, a *Tribunában*, csak a Ljubljana-Šentvid Gimnázium *Utrpi* (*Lüktetések*) című irodalmi lapjában közölte azokat. Ezeket a publikációkat inkább csak én ismertem. Szerkesztője voltam a lapnak, és jórészt ez hozott össze bennünket.

A szerkesztőségi politika csapdáival és örömeivel való találkozás tapasztalata annyira fontos volt, mint a költészet titkaihoz vezető közös útkeresés és a szómágia forrásához való közeledés. Életre kelt a lányokkal való sugdolózás közben az iskolai folyosókon és az egész napos kirándulások titkos kéjével az autóbuszok ülésein, majd időnként a költői formához vezető döcögős utat is végigbotladozta.

A közös versolvasások, a kedvenc költők versei, egymásnak felolvasott kezdő verseink, a közös várakozás a városközpontból Šentvidre vivő utolsó autóbuszra, a hosszú ivászatok a városszéli kocsmától a főváros főutcáján a Rio étteremig, a közös titkok és a szemérmes vallomások – a feledhetetlen barátság!

Természetünket illetően drámai módon különböztünk egymástól. Ő nehézkes járású, társaságban hallgató volt, én forrtam a szüntelen locsogástól és társasági energiától, mint egy kis petárda, amely rossz helyen robban. Többször végigjártuk autóstoppal a jugoszláv tengerpartot. 1983 kora tavaszán, melyről nem sejtettem, hogy az ő utolsó tavasza lesz, stoppal eljutottunk Velencébe, Firenzébe és Rómába.

Gyönyörű évek voltak, véget nem érő, hosszú beszélgetések, verseskötetek csereberéje – Olvastad már Kosovel *Konsait*? Ember, azt látnod kell! Őrületesen jó! – és így tovább a világ „boldog közepébe” vezető tudásról szóló vitákban.

Az irodalom iránti lelkesedés hajtott a közös kutatásokra (akkor még főként) a szlovén költői hagyomány területén, amelyben – tele diákos világfájdalommal – legmagasabbra Josip Murn-Aleksandrov lírai gyöngyszemeit helyeztük. Társasági hajlamaink különböző utakra vittek ben-

nünket. Boštjan a Ljubljanoi Bölcsészkaron sem alkalmazkodott. Nem volt emberkerülő, inkább rokonszenves magányos mackó volt. A felvételi vizsgán *numerus clausus*ba ütközött, ezért filozófia helyett szlavisztikára és összehasonlító irodalomtörténetre iratkozott. Nem a megfelelő kifejezés keresése és a meg nem élt élmények szentimentális fájdalma miatt volt magányos, hanem a kapcsolatépítés és az emberi kapcsolatok hálójába való bekapcsolódás tétovasága miatt.

Alaktalan és nyugtalan energiám, amellyel bizonyára a Saturnus jegyében születettek melankóliáját akartam ellensúlyozni, egyre újabb szélsőségek kipróbálására hajtott.

Harmadik gimnáziumban, a hetvenes évek végén felhagytam az *Utripi* szerkesztésével, és előbb félénken, majd merészen könyv- és színházi kritikákkal folytattam a *Radio Student* és a *Mladina* című hetilap számára. Itt a szerkesztőm a szellemes etnológus, Damjan Ovsec volt. Venó Taufer jóindulatú szerkesztői pártfogása mellett tanultam a szakmát a Ljubljanoi Rádiónál, ahol rendszeresen publikáltam kritikáimat az „irodalmi termés”-ről.

Seliškarral együtt érettségiztünk. Közös gimnáziumi éveinket megszakította bevonulása a Jugoszláv Néphadseregbe. Sportsérülésem és „katonai szolgálatra békeidőben alkalmatlan” státusom révén otthon maradtam. Mikor egy év múlva Boštjan letette az olajzöld egyenruhát, én már túl voltam az egyetemi gólya-időszakon.

Visszatérése után újból sokat voltunk együtt. A bölcsészkar diákok, szépreményű írók és kritikusok társaságában utazásainkat az éjszaka végére gyakran fejeztük be a ljubljanoi vasútállomáson, ahol éjfél után is árultak alkoholt. Az Union Kávéházba jártunk meg a Diákvárosban a FV diszkóba, vitatkoztunk és cigiztünk, sőt időnként énekeltünk is.

A nyolcvanas évek Ljubljánájában jó volt fiatalnak lenni. Boštjan nem így gondolta. Elszörnyedve és sokkolva a szavam is elállt a hírre, hogy 1983 márciusának végén, csak pár nappal egyik éjszakai csavargásunk után, garázsukban, a Šmarna gora lábánál megtette az utolsó lépést, amire már beszádes című versében is célzott:

Monoxid

(szinte magamnak emlékre)

Ki vagyok mi

Minek

kisördög a szélekről

szinte magam emlékére

követtem el

ezt az őrültséget
a semminek adtam lélegezni a gázt
nem számít
ki
a világot eszed
ha kell lelépsz

Amikor azok a tavaszi napok feltartóztathatatlanul hosszabbodni kezdtek, abbahagytam az írást. Feküdtem és a plafont bámultam. A plafon üres volt. Fehér. Alig tudtam magam rászánni az olvasásra. Többnyire nem is igyekeztem. Mikor a barátom öngyilkossága után összeszedtem magam, elsősorban az ő irodalmi hagyatékát olvastam.

Hagyaték, művészet a művészet célján innen. Ami az irodalmi hagyományban elfoglalható helyért próbál fennmaradni, az eltűnik. Ami el akar tűnni a teljes szabadság jegyében, az fennmarad. Nevek, valóban fontosak a nevek? Kafka, aki a tűzre szánta, amit írt; Beckett, a leszegényített nyelv félúton a csendig? Lautréamont, a névtelen eltűnés; Celan, aki a Szajnába vetette magát; Rimbaud, aki a pusztaságban szakított mindennel, ami ismerős. A szabadságnak ugyanabban a varázskörében, ahol már semmit sem veszíthetsz, és éppen azért olyan rettenetes, ott áll a költő is, akit az irodalom nem volt képes megmenteni, mert átlépte annak határait. Verseket és történeteket hagyott maga után, amelyekből a *Taxisofőrt* még sokáig fogják olvasni azután is, hogy a mai szlovén irodalom jó része már csak majdani palimpszesztek anyaga lesz.

A *Taxisofőrt* bevettem a Boštjan Seliškar irodalmi hagyatékát felölelő *Vakablakok* című kötetbe (1986) az Aleph kiadónál. Egy év múlva ugyanitt állítottam össze *A csend szótára*³ című kötetemet, amely tartalmazza az alábbi gyászdal is.

Boštjan Seliškarnak, megint

Amíg várakozom, olvasok. Élvezetből olvastam és olvasok ma is, nem tervszerűen, hanem mindent, ami a kezembe akad, regényeket és rövid történeteket, verseket és esszéket, használati utasításokat.

Az olvasás tulajdonképpen alámerülés: kaland az ismeretlenbe, a nem sejthetőbe, amikor lebukunk az élet sűrű szövetébe, az alakok elváltoznak, és lelkünkön átsobog az érzéki élmény kegyelme; ez a kaland, ahová csábít bennünket, megihlet és fenyeget különös szépségű titkával a történelem és az intim vallomás.

Mikor már fogytán a levegőnk, és vissza kell térnünk a hétköznapi életbe, akkor egy pillanatra, egy röpké másodpercre rájövünk, hogy tulaj-

don történetünket sem tudjuk telivér módon átélni, ha nem vagyunk ott-honosan a mások történetében. Mihelyt lehetséges, újból alámerülünk. Így erősödik az olvasók, írók és könyvek hatalmas, titkos és megváltóan őrült társasága!

Irány délkelet

2009-ben a Nobel-békedíjat Barack Obama kapta, az USA elnöke, Szlovénia és Szerbia válogatottjai részt vettek a Dél-afrikai Köztársaságban rendezett foci vb-n, én meg szilárdan elhatároztam, hogy madármegfigyelő leszek.

Nyirkos szelek és alacsony hőmérséklet. A naptár szerint 2009 novemberre van, foglalkozásomat tekintve megint „téli strandőr” vagyok.

Tíz vagy több éve rendszeresen Piranba utazom, amikor már nincs szezon, magasan a buszmegálló feletti meredeken kiveszek egy szoba-konyhas lakást, viszek bele kaját, piát és cigit, aztán kilépek a kronológiai időből, és elmerülök a saját világomba, „ az irodalom köztársaságába”.

Verseket és történeteket olvasok, hagyom, hogy elcsábítsanak, elragadjanak, böngésem a faltokat a szoba falán és a fejezeteket a múltból, itt-ott lejegyzem benyomásaimat, az elérhetetlen egész darabjait.

Nézem az öböl tulsó partját, ezt az alvó állatot. Piranban felismerhető a velencei építészet hatása, legalábbis azokon az épületeken, melyeket a helyiek jóindulata palotának titulál. Ott sorakoznak a kikötő nyitott tere körül. Idén a tenger bejárati lépcsőiket nyaldossa, és algákat rak dicső szülőte, Giuseppe Tartini lába elé, akinek szobra ott magasodik a téren.

Piran együtt él a tengerrel. A vízállásjelzés fekete vonalai, melyekkel az idő övezte fel a mólókat, pont olyan megbízhatatlanok, mint az emlékek bizonytalan kontúrjai, melyeket megpróbálok kihántani a láthatáron gyülekező felhőgomolyból.

A kert belsejében állok, a meredek külső partjánál. Mélyen lent fut a parti út, jobbra a főté, balra Portorož felé, és tovább a horvát határátkelőig. Belerévedek az Adria-tenger epedő végtelenjébe, gyengéden olvasom a lehetőségek katalógusát, és nem minden meglepés nélkül találok egy-egy kedves arcra, szőke hajfürtre, látom a fülkagylóba csurranó izzadtságcseppeket, hallom a lihegést az ajtó résén keresztül.

Az esti égbolt sötétkéék feltjait nézem, de nincs itt sem a délutáni kávé, sem a cigaretta ideje, nézem a felhőrongyok között pillanatokra feltáruó réseket, és nem nagyon érdekel, vajon a szlovén Pirani-öböl vagy inkább a horvát Savudrijai-öböl elnevezés korrekt-e politikailag, mint ahogy az sem izgat, hogy Jugoszlávia felszabdálása óta miféle démonok miatt volt képte-

len a Szlovén és a Horvát Köztársaság megegyezni a közös tengeri határról (míg nem a nemzetközi döntőbírósról szóló szlovén népszavazás 2010 júniusában meghozta azon választók racionális döntését, akik hajlandók voltak az urnákhoz fáradni). Nézem az égen felragyogó mezőket, a köröző pillantást idéző óriási savudrijai világítótornyoknak a leszálló éjszakával viaskodó fénypázmáit.

Tágra nyílt szemmel bámulok a régmúltba, a „jugoszláv Atlantisz” láthatatlan felszíne alá, az elválasztó vonal két oldalán abba az időbe, mikor az öbölben még senki álmát sem zavarta az ott húzódó határ, és az emberek a mai elválasztó vonal két oldalán még hittek vagy azzal áltatták magukat, hogy hisznek az őket összekötő értékekben. Nézem a Szlovénia Baráti Szövetségének alacsony épületeit nem messze a világítótornytól, és erőlködöm, hogy a kisfiúk és kislányok, általános iskolások és úszómesterek tömegében felfedezzem a saját rövidnadrágomat.

Savudrijában éltem gyermekkorom napsütötte évadát. Szüleim is kihasználták a fiatalok iránti hangsúlyozott jugoszláv gondoskodás előnyeit. A kis reményégeket „kolóniákba”, táborokba küldték szervezett és olcsó vakációra. Így töltöttem a hetvenes években nyaranta három hetet, nemegyszer egész hónapot a szövetség szürkére festett, valójában élénk és vendégszerető házában.

A szűkebb és tágabb hazából érkező fiúkkal és lányokkal versenyt gyűjtöttük a tengeri sünök páncélját, lapoztuk Mirko és Slavko képregényét a partizánmozgalom gyermekfutárjairól, a partizán-egyenruhás kis supermanekről: „*Vigyázz, Mirko, golyó!*” Mire Mirko lehajol, kitér a golyó elől, és odaszól társának: „*Köszönöm, Slavko, megmentetted az életemet!*”; néztük az emberiség megmentésén fáradozó *Baltazar professzor*ról szóló komikus rajzfilmeket. A takaros parasztmenyecske, *Zdenka* vagy a kedves duci *Buco* képével díszített kockasajtos kenyérre Cocktát ittunk, szép ifjúságunk italát, nézegettük az *Állatok birodalma* képeit a lapos, túl lapos csokiszületeken, együtt mentünk az ebédlőbe, és kettes sorokban vonulva ordítottuk az izsotriai falvak nevét: **Sa-vu-dri-ja, Ba-ša-ni-ja, Vol-pa-ri-ja, Zam-bra-ti-ja**, együtt bámultuk a világítótorony alatti kis kikötőbe ásott görbe gerendákon függő csónakokat, éjszaka pedig izgalmas jelene-tek reményében lopakodtunk a szerelmespárok sátraihoz a kempingben.

Azokban az ősidőkben a világítótorony egyaránt jó szolgálatot tett a külföldi turistáknak és a hazai táborozóknak, egyaránt gazdaságosan, mégis bőkezűen szórta a fényt a szlovén, szerb, bosnyák és macedón fejekre.

Akkor még nem tudtunk a szerbhorvátnak ismert nyelv nyugati és keleti változatáról, azt sem tudtuk, ki kicsoda a „népeink és nemzetiségeink testvérisége és egysége” történetében.

Szentigaz: szélesebb társadalmi körben igen hatékony volt ez az egyenlőségről szóló egyezményes ámitás. Az államapparátus tartotta fent, amely gondoskodott a „személyi kultuszról”, ünnepekről és megemlékezésekről, fesztiválokról és sportrendezvényekről. Tito akár egy uralkodó testesítette meg Jugoszlávia létének fő feltételét, egyszerismind végső zálogát. Elvégre a tanítást is azzal a csatakiáltással kezdtük mindennap: „*A hazáért, Titóval, előre!*” A bevezető szertartás olyan volt, mint egy zárt ajtó mögött elhangzó dialógus, vagyis gyermekkoromra ráborult az ideológia árnyéka.

Személyes archívumom, amit egy szakvizsgával nem rendelkező szezsélyes amatőr vezet, mégsem őriz egyetlen emléket sem holmi politikai tréningekről, amelyeken részt kellett volna vennünk a tengerparti táborozások alkalmával.

Valami másra emlékszem: a nyugtalanság és az élvezet elegyére, amely eltöltött bennünket azokban a messzi savudrijai napokban, emlékszem a hormonok fájdalmas ébredésére és a sohasem nyugvó hetykeség különös izgalmára. Ez volt a hajtóanyaga az évente visszatérőknek és a veterán táborozóknak. A vezető tanárok kiválasztották a huszonöt legkipróbáltabb táborozót, és ideiglenesen elhelyeztek bennünket egy kerttel és ciprussövényvel övezett kétemeletes épületben, amit kis túlzással „villának” neveztünk.

Legnagyobb értékét – mint az ingatlanokét általában – a lokáció képezte.

A villa kőhajításnyira feküdt a főépülettől, ahol a gyerekek nagy része lakott éber tanári felügyelet alatt, a hosszú balkonokkal övezett emeleten, melyekről porlott már a valaha fehér vakolat.

Mi, villalakók nagyra értékeltük a vacsora utáni szabadidő kiváltságát! Alig aludtunk, akár az elemlámpáink fénypázmái, melyekkel az édesen félelmetes zugokat fürkésztük, rövid életű bandákat és baráti szövetségeket alkottunk a jugoszláv iskolások kötelező olvasmányainak, a horvát Mato Lovrak *Hőfűvésben* és a szlovén Tone Seliškar *Kék sirály* című ifjúsági regényének mintájára. Beismerem, az én hibám: a hetvenes évekből nem emlékszem a kritikus szlovén értelmiségiekre, sem az erővel elfojtott horvát tavaszra, sem a „tömegmozgalomra”, viszont izgatottan simulok az eszéki Milicához, egymást átölelve ringatózunk a „lassú” vagy a „szentis” dallamára a ház előtti betonpálya girlandjai, színes villanykörtéi alatt rögtönzött diszko gyengéd táncában, kikerüljük a tömeget, mindhiába, és ajkunk a másikat keresi – nem hiába.

Még mindig emlékszem a gyerekes rigmusra, amit Milica suttogott a fülemben, emlékszem a sorokra, a sós ízű bőrre és a testiség megismerésének ígéretére Savudrijában:

*Szeretheti bár akárki Čačakat vagy Szabadkát,
Én csak tégedet szeretlek, mint macska a szalonnát.*

A tengeren átfutó pillantás felfedi és eltakarja előlem a cinikus állítást, miszerint a tapasztalat csak a hibáinkat nevezi néven.

1975-ben Andrej Dimitrijeviics Szaharov emberjogi harcos, szovjet magfizikus kapta a Nobel-békedíjat, a jugoszláv tv-képernyőkre pedig megérkezett Rajko Grlić és Srđan Karanović *Grlom u jagode (Sebbel-lobbal)* című sorozata, és én először ugrottam a tengerbe a dubrovniki Lokrum szigetről.

A *Sebbel-lobbalt* a belgrádi Srđan Karanović rendezte, aki ma is Belgrádban él, és filmezést tanít. A forgatókönyvet együtt írta a zágrábi Rajko Grlićtyel, aki ma az ohioi egyetemen tanít az USA-ban. A sorozat alkotói együttműködésből született más jugoszláv filmekhez hasonlóan – mindketten Prágában diplomáztak a híres filmakadémián, a FAMU-n. Sorozatukban talán éppen a „cseh kapcsolat” révén van jelen a szelíd humor és a finom nosztalgia.

A *Sebbel-lobbal* az egyik legnépszerűbb, legmegindítóbb és legjobb jugoszláv tv-sorozat kultikus státusát élvezni nemzedékem és az utánunk következők körében. Sokszor ismételték, és mindig kedvező visszhanggal. Főhőse állandóan sietett valahová, vagyis sebbel-lobbal közlekedett. A sorozat belgrádi fiatalokról szól, akik a „negyvenes években meg azután” születtek, az ő felnőtte válásukat mutatja be a hatvanas években, amikor a nyugati fogyasztói és popkultúra már feltartóztathatatlanul, a hatalom ellenzésének dacára hatni kezdett a szocialista országok középiskolás fiataljaira is.

Sok fiatal jugoszláv, a „negyvenes években meg azután” születettek csodálkozva és lelkesen ismertük fel tulajdon fiatalságunkat a rokonszenvesen kétbalkezes Branislav Živković Bane, a kövérsége miatt Bumbarnak nevezett figurában és baráti körében: a vagány vállalkozó, Miki Rubiroza, a komoly és hűséges Glupi Uške, alkalmi csaja és állandó barátnője Goca, a buta jótét lélek Boca Čombe, a törekvő, de tehetetlen apa, a szekánt és gondos anya, a nagymama Habsburg-maníriai, a kapható leánytestvér és az izompacsirta sógor, Tale Surovi történetében.

Sokan éreztük tizenéves zsigereinkben, hogy a sorozat bár a közelmúltról szól, mégis rólunk beszél; szemléletesen tárva elénk, „az emberre válást”.

A dialógusok, dalok és viccek soraival, melyeket kívülről fűjtünk, a sorozat fiatal jugoszlávok tömegeinek adott sajátos szótárt, amit segítségül hívtunk, ha saját szavaink nem voltak az adott dologra.

*Nézz ide, itt vagyok-e! – Evés előtt mossál kezet, WC után ismételd meg!*⁴; Ki tudja, Goethe Cocktát ivott-e?

A tíz epizód mindegyike fekete-fehér dokumentumfilm-részlettel zárult és a főhős hangjával, „a jelen történelmének” hazai és külföldi eseményeivel, és már társadalompolitikai szellemben. Ez adta az ihletet a Nobel-békedíj évével és a többi eseménnyel a *Balkán pallóbíd* időkapszuláihoz.

A főhős szavai nemegyszer a döntő pillanatban hangzanak el: „...és én szilárdan elhatároztam...” Bane Bumbar ugyanis minden alkalommal úgy véli, hogy a jószándék már maga fél siker.

Mielőtt kimondtam volna kedvenc édességeim, a Kraš meg a Šumi nevét, már véget is ért a gyerekkor.

1976 júniusában ott álltam a ljubljanoi külváros, Šentvid egészségháza előtt. Következett a gimnázium. Át kellett lépnem a küszöböt, felmenni a széles lépcsőn, nem tudva, hogy a három emeleten hol keressem a felvett boldogok névsorát.

Néhányszor rossz felé vettem az irányt a folyosókon, melyeken egy év múlva már összefutottam a kedves mosolyú síbajnokkal, ahogy Jugoszlávia-szerte ismerték a képernyőről Bojan Križajt. A leghíresebb jugoszláv műlesikló is ebben az iskolában érettségizett, az egyetlenben, ahol élsportoló diákok tanultak.

Amikor Križaj eligazított a keresett táblához, az iskola tekintélye nagyot nőtt a szememben. Magam is diáksportoló lettem 1976-ban. Délelőtt órákra jártam, délután olvastam, este pedig mindennap dzsudóedzésre mentem az Olimpia nehéztalétkai klubjába.

Ez a tempó persze arra az egyetemre vezetett volna, amelyen zavartalanul foglalkozhattam volna a sporttal, hogy a combizmok működéséből diplomázhassak a tornaszekrény átugrása alkalmával. Tagja lettem a jugoszláv ifjúsági válogatottnak, köztársasági második voltam, a versenyeken és a mérkőzéseken ifjonti hetykeséggel feszítettem dzsudóruhámban, erre húztam fel a kék egyenmelegítőt, melynek hátán már nem a klub címere volt, hanem félkörben a fehér felirat, *SFR Jugoszlavija*.

Versenyeztünk területi, köztársasági és állami bajnokságokon. Szlovénián kívül minden versenyzőnek igyekeznie kellett, dobni, esni, abban a reményben, hogy bekerül a kiválasztottak közé, akik a ljubljanoi klub színeit képviselhetik a „testvéri köztársaságokban”. Dobtam és estem én is, nem kellett otthon maradnom.

Az ócska zokniktól és újhagymától szagló „Simplon expresszek” társaimmal együtt délkelet felé vittek, a belgrádi állomásra való hajnali meg-

⁴ Balázs Attila fordítása.

érkezés romantikájába. Belgrádban rendezték a jugoszláv válogató mérkőzéseket. A sportcsarnokokba tartottunk, de minket az utcák érdekeltek. Vonzott a közvetlen együttlét izgalma és stílusa, amit nem bénítottak civilizációs béklyók, mint a szlovénok életét a Habsburg Birodalomból örökölt kispolgári manírok.

Még a nyolcvanas évek, a szerb, horvát és bosnyák írókkal ápolt kapcsolatok előtt már kiterjedt sportkapcsolataim voltak Jugoszlávia bizonyos városaiban. E térnek az élménye tehát nemcsak a későbbi könyvek elolvasásával, a „kulturális szcéna” figyelésével és a könyvfesztiválokon való fel lépésekkel, hanem a dzsudóversenyekkel is kapcsolatos.

Képek az emlékek tengeréből: a csevapcsicsás, burekos és zeljanicás kioszkok érzékletes káosza a Kosancić venac körül, ahogyan az Borislav Pekić *Arsenij Njegovan zarándoklata* című regényében megjelenik (1970); az olasz és török hamisítványokat kínáló erőszakos, ám rokonszenves cigány viszonteladók, amint a hamis márkájú olasz és török árut tukmálják: *Farmert, farmert tessék, már csak pár darab, pár darab, és nem marad!* A kiválasztottság naiv és csodás érzése, amellyel még gólyakoromban át lépek az Íróklub küszöbét Belgrádban, a Francuska 7-ben, ahol folyt a szesz, és a főváros legszikrázóbb elméi gyülekeztek, csípős szellemeségeik „csarsijává”, az informális politikai nyomásgyakorlás közösségeivé változtatták az állandó asztaltársaságokat; ólálkodtunk a Dunán úszó mulatóhajók körül, mert a szűk kabinokban a szenvedélytől duzzadó férfiak is enyhülést leltek; itt a Dorćolban való csavargások hiányos térképe, ahol nem találtam meg a hajdani zsidó, illetve török negyed maradványait, vagy a séták Dušanovacban, a bokszoló és bűnöző Bajnok Ljuba városnegyedében, akiről Dragoslav Mihajlović *Mikor virágzott a tők* (1968) című kegyetlenül szép regényében olvastam. Itt a Skadarlija már akkor is rikítóan turistacsalogató, rendkívül egzotikus utcája, a füstös kávéházakkal meg a zenészekkel, akik a füledbe húzzák azt, hogy *Tamo daleko*. Itt a Kalemegdan, a régi ottomán erőd a Duna és a Száva torkolata fölött, a homokkal felszórt utak a muzeális ágyúk és a kosárlabdapályák között, a régi sírok és emlékművek, a még zárva tartó pékségek küszöbére helyezett ládákban sorakozó zöld műanyag palackba zárt joghurt édes íze, a titokzatos cirill betűs feliratok a szállodák homlokzatán és a nagy fehér mérleg a Knez Mihailova utca végén. Sohasem méreszkedtem rajta, de tudom, hogy számomra Belgrád az ifjúság érzékeny, az egyéni identitás keresésének érzékeny időszakában a kozmopolisszal való első találkozás súlyos élményével ajándékozott meg.

Egyszóval jugoszláv éveimben átérezhettem, hogy teljesebben élek és lélegzem, mintha csak a szlovén „szív szokásait” ismerném.

1980 májusában érettségiztem, abban a hónapban, mikor a Ljubljana-i Klinikai Központban meghalt Tito.

1980 a fordulat éve volt Jugoszláviában. Ezzel lépett be az ország a halál előszobájába, a felbomlás eufóriájába és agóniájába.

1980 a fordulat éve volt nekem és kortársaim számára is. Beléptünk a halál előszobájába, a felnőtttség eufóriájába és agóniájába.

Emlékszem, négy év volt mögöttem, amit bizonytalanságban és nyugtalanságban éltünk át, az első cigaretta- és az alkoholféltetés megismerésében, ez volt a győzelmek és a vereségek ideje a szüntelen erőpróbákon, a versengés, hogy ki a menőbb az osztályban meg azon is túl, az ócska csibészségek és a magasröptű gondolatok ideje, a közös puskázások és a szolidaritás politikai próbái, a „nagybetűs életre” szóló etikai főpróbák.

Négy csodás év, amelyben nem voltak mély fájdalmak, hacsak nem jártak együtt az igazán mély szerelemmel, négy év, amelyben a szemüveges okostojásokból már kikandikáltak a későbbi radikális történészek, a magabiztos atlétákból már kiütköztek a későbbi üzletemberek, az ingatag lábú sovány csajokból a majdan eszményien karcsú modellek, a mindentudó szupercsávók nagy szövegeiből már napvilágra törtek a későbbi művészetkritikusok, a helyi erős fiúkban már ott szunnyadtak a jól jövedelmező ültetvények tulajdonosai, a rockerek dobverőjétől remegtek a hippiláncokat és lötyögő inget viselő negyvenévesen nyugdíjba vonuló dobhártyái, amint mindhiába próbálták elrejtetni dagadó ifjonti mellkasukat. Már születőben volt a későbbi csavargók csömöre, akik nomádok módjára úton vannak Bukaresttől Tübingenig, egyik egyetemről a másikig, átadva anyanyelvükben való jártasságukat és keresve az önkéntes száműzetés értelmét, ami, úgy tetszik, abban áll, hogy szüntelenül közelítünk az ideálhoz, amely kicsinyes életünket nagyszerűvé változtatná, azt keresve, amit mindenki: szeretetet és boldogságot, az egyetlen, ami attól növekedik, hogy megosztjuk!

Nem tudtuk, valójában milyen mélységben osztottuk meg ezt a „dolgot”, amikor még lehetett.

Ezért kérdezem kétségbeesetten: hol vagytok, őrült barátok, hol vagytok, kedves barátaim, hol vagytok, szép kacérok és bizalmas barátnők, hol vannak a fontos dolgokról folytatott szenvedélyes viták, hová tűnt a közösség utáni vágy és a szükségből kötött szövetség?

Hova lettek az álmok a hatalmas osztrigára emlékeztető planétánkról, miért piros a filozófusok orra, hova tűntek a tegnapi ígéretei, és miért, hogy elfelejtettük elsüllyedni civilizációnk szokásait? Mi értelme az életnek a katasztrófa után, amely mindenkinek kitepte a szívét?

Senki sem tudja.

Muharem Bazdulj sem tudja. Akkor született, mikor én már gimnazista voltam. *Milyen kávéét isznak?* című történetében mégis így ír: „*A háború vége előtt, még gimnazista voltam, egy bosnyák lap közölte Aleš Debeljak Bálványok alkonya című elég terjedelmes esszéjét. Az esszé kulcsfigurája Johnny Stulić volt. Felbukkant további, számomra ismert nevek egész galaxisa: Czesław Miłosz, Danilo Kiš, Walter Benjamin, David Albahari. Utóbbinál ott állt egyik könyvének címe is: A halál leírása. Hónapok múlva Szarajevóba mentem egyetemre. Három (háború utáni) kollégámmal földszinti lakást béreltünk a Bjelava tetején. Az én előadásaim valamiért két-három héttel az övéik előtt kezdődtek. Ebben a három hétben életemben először éltem egyedül. Ott-honról magammal hoztam egy kis fekete-fehér televíziót. Már első este elmentem a közeli, pár száz méterrel lejjebb fekvő önkiszolgálóba, és vettem egy üveg vodkát. Bámultam a tv-t, ittam pár pohárral, töltöttem még, aztán elmentem aludni. Másnap megtaláltam első szarajevói könyvtáramat, egy kétszintes kis könyvtárat szemben a Bosna, azelőtt Május 1. mozi-val. Beiratkoztam és kivettem Witold Gombrowiczról a Ferdydurkét meg David Albaharitól A halál leírását. Már délután, italozás közben elolvastam Gombrowiczot, este pedig olvasni kezdtem A halál leírását. Rövid, de tömény történetek voltak. Valahol a könyv végén volt egy írás a tv előtti alkoholos, magányos éjszakákról, valahol az elején, talán az első történetben van egy mondat, amit idéznem kellett első kötetem első történetében: Ha az ember nem hisz Istenben, egyedül a folyóparti séták maradnak neki.*

Egy szuszra elolvastam Albahari összes háború előtti könyvét. Újabbakat akkor nem lehetett kapni. Zágrábban ugyan hamarosan megjelent a Mamac. Kanada, távolság, beszélgetések Donalddal, irodalom, háború – ott volt minden, egy passzusban, egyetlen, szinte ginsbergi lélegzettel ('Az én lélegzetem hosszú', A. G.) el kellett mennem, mondta volna Stulić a Bálványok alkonyából, akinek a mottójával kezdődik a Cink című szöveg. Itt volt Brodskij is meg a Less Than One fiziológiai mottóvumai. Akkoriban sokat írtak a száműzetésről, de a száműzetést, mint állapotot senki olyan konkrétan nem mutatta be, mint Albahari. Van a könyvében pár sor, ahol Jugoszlávia három központi köztársaságának határai között olyan egyének és képek jelennek meg, amelyek irodalmi perspektívából harsány pamfletek tucatjainál jobban bemutatják a véres kilencvenes éveket. Később Albahari újabb könyveit is elolvastam, mint A hóember, a Götz és Mayer, a Teher. Vártam a könyveit és olvastam íróim, Auster, McEwan, Llosa, Rushdie, Saramago új könyveit.

2004 szeptemberében Filip, Alja és én a hvari Amfora Hotel előcsarnokában üldögéltünk. Vártuk a pincért, aki csak nem akart jönni. Emlékszem, valamelyik író a várakozásra való készenlét frázisával zárta egyik történetét, de nem jutott eszembe, ki volt az. Felpillantottam az asztaltól, és a lépcsőn megpil-

lantottam David Albaharit. Odajött az asztalunkhoz, köszönt, majd elindult a bárpult felé. Utánanéztünk. Pár lépés után megfordult és odajött hozzánk. Milyen kávét isznak?, kérdezte. Nemsokára mindegyikünk itta a maga kávéját. Az asztalon volt hamutartó, pohár víz, kis üveg ásványvíz, Coca-Cola és egy pohár gyümölcslé – nem emlékszem, milyen. Nem narancslé volt.”

A családi közösséget paradoxon uralja. A felismerés, hogy a legtöbb, amijük a családtagoknak lehet, az, hogy ott vannak egymásnak, együtt következnek be a kudarccal, hogy meg is fogalmazzák ezt az egymás közötti szövetséget. Az egymás iránti figyelmesség gyakorlata sem palástolhatja a lelkek között fennálló hasadékokat.

Látjuk a családtagokat, milyen nehezen válnak meg egymástól, hogyan tapintják meg közös és egyéni emlékeiket a Samuel Beckett díszletéből kölcsönvett kopott szobákban, ez az egyetlen, ami elevenen érint bennünket, nézzük, milyen óvatosan teszik próbára lépésről lépésre az én türelmét és a közös magányban való életképességét. Ugyanakkor látjuk, mennyire nem mutatják meg magukat a másiknak, amikor a mítosz és a valóság közti senkiföldjén keresik a megfelelő szót vagy a mozdulatot, ami tartalmazhatja az identitást érintő kérdésre adható választ.

Albahari opusában bizonyára azért tér kitartóan vissza a családi kapcsolatok alapvető bizonytalanságához, mert nem találta meg a végleges választ. Számomra az is felszabadító hatású, hogy sorai közül kiolvasom a rejtett tanítást, miszerint „aki megfejtí férj és feleség, apa és fia, anya és leánya kapcsolatának titkát, az a kezében tartja a kozmosz megértésének a kulcsát”.

A halál leírása messzeható jelentőségét Belgrád központi kulturális intézményeiben is felismerték. A könyv elnyerte a tekintélyes Andrić-díjat, az olvasói figyelem középpontjába került. A nyolcvanas évek legalábbis a jugoszláv „irodalmi köztársaságban” *A néma dalt* zengte.

A kritika elismerését és az olvasók szeretetét élvező Albahari rendszeresen közölte rövidtörténeteit és fordította Saul Bellow, E. L. Doctorow, Robert Coover, Donald Barthelme műveit. Szerkesztette és tanulmánnyal látta el a *Kortárs világirodalmi elbeszélők (Savremena svetska priča, 1982)* kétrészes antológiáját. A szerb kulturális nyilvánosságba úttörőként hozta el a modern és posztmodern elbeszélőművészet sokszínű repertoárját, amely éppen e válogatás nyomán vált a legnépszerűbbé a helyi írók körében.

Majd jöttek a kilencvenes évek.

Nekem és jugoszláv nemzedékemnek ezek lehettek volna „a legjobb éveink”. Kaptuk viszont a vízözönt és a civilizáció megsemmisülését, amelyben ifjúságunkat leéltük.

1991-ben a Nobel-békedíjat Aung San Suu Kyi burmai ellenzéki vezető kapta, a belgrádi Crvena zvezda labdarúgói világbajnokok lettek, én pedig elvesztettem jugoszláv hazámat.

Albahari, az esztétikai öncélúság nagy szószólója nem véletlenül lett a jugoszláviai zsidó közösség elnöke éppen a fordulatot hozó 1991. évben. A jugoszláv örökségért dúló háborúban pontosan és dicséretre méltón ismerte fel az etikai tartás változását kikövetelő szélsőséges politikai helyzetet.

Albahari nem tétovázott: főként a szarajavói zsidóknak a szerb ostromgyűrűből való kimentésében vett részt, és bekapcsolódott a tengerentúli országokkal összeköttetést teremtő léghíd megteremtésébe. A kilencvenes évek második felében maga is csomagolt, és családjával a juharlevél oltalmában keresett menedéket.

Kanadában, Alberta szövetségi államban, Calgary városában él. Nem politikai emigráns, csak lakóhelyét változtatta meg. Még mindig szerb anyanyelvén, a „jugoszláv Atlantisz” egyik nyelvén ír. Továbbra is jól ír. Viszont másképpen.

„Kanadai” prózája a perspektíva jelentős elmozdulását mutatja. Mint ha Albahari csak a tegnapi véres összecsapások helyszíneitől való fizikai elszakadással ismerte volna fel a tanúságtétel közvetlen szükségességét!

Kanadai prózáiban a valóság és a képzelet különbségeiről való tépelődés helyébe mintha a történelem erővonalairól való gondolkodás lépett volna. Az ugyanarra (vagy a semmire) sem vonatkozó sokféle szó helyett az elbeszélőnek most sokféle identitás, a száműzetés és a diaszpóra kérdéseivel, vagyis a modern *condition humaine* alapkérdéseivel kell szembesülnie. Egzisztenciálisan szükséges tónusban és önreflexív stílusban mutatja be ezeket, és közben elutasít a Nép, az Állam vagy az Eszme nevében történő mindenféle egységesítést.

E hitét Albahari nem rejti véka alá a kultúrhistorikus Vujica Ognjenovićyal folytatott beszélgetésében sem, amely a *Cervantes gyermekei* (2007) kortárs írókkal készült interjúkötetben jelent meg.

„Az identitás kérdése elsődlegesen fontos mindannyiunk számára, hisz elmondható, hogy életünket nagymértékben éppen az identitásváltozások határozzák meg. A kik vagyunk, mik vagyunk kérdésével való szembesüléshez elég, hogy egyik helyről átmenjünk egy másikra. Számomra az identitás kérdése különösen azért volt rendkívül fontos fiatalkoromban, mivel vegyes házasságból származom. Mihelyt elfogadtam identitásom zsidó szegmensét, megnyugodtam. Később rájöttem, hogy ez a nyugalom is látszólagos, hogy az identitást szüntelenül meg kell erősíteni, prózámmal pedig e kérdésre próbáltam választ adni. Valószínű, hogy a többi író is ebből az okból teszi ugyanezt. Ne feledje, hogy no-

mád korban élünk, és az emberek egyre fokozódó mobilitása szüntelenül az identitás megkérdőjelezésére ösztönöz. A nomádság talán az összes nemzeti identitáson túli sajátos fölöttek identitáshoz fog vezetni. Tudom, vannak, akik elszörnyülködnek az effajta jövő felett, amely számomra csodálatos lehetőség, és máris sajnálom, hogy nem fogom megélni.”

Albahari kanadai korszaka *A hóember* című regénnyel kezdődött, amely 1995-ben jelent meg Belgrádban, vagyis a daytoni egyezmény aláírásának, a Bosznia-Hercegovinában dúló háború hivatalos befagyasztása/leállítása évében.

Az én példányom harmadik oldalán ez az ajánlás olvasható:

David Albahari

A hóember

Drága Alešnak, emlékül egy más színre, más szavakra ez a maréknyi hóból gyúrt mondat. Őszinte szívvel David A.

Beograd 1995.

Calgary 1996.

(Eseji o književnosti „jugoslovanske Atlantide”)

Halál és temetés

Az emberélet harmadik fordulójához kapcsolódó szokások és hiedelmek
Egyházaskéren - II. rész

Virrasztó

Általában a halál másnapján temettek. A temetést megelőző estén tartották a virrasztást a halottas háznál¹, vagyis az elhunyt otthonában. Ide minden falubelit, rokont és barátot egyaránt vártak, de nem hívogattak. A virrasztásra való ellátogatás lényege tiszteletünket tenni a gyászoló családnál és elbúcsúzni, megnézni még egyszer a távozót.² Fekete ünneplőruhába öltöztek a virrasztásra indulók. Az esti gyászos hangulatról a siratóasszonyok halottas énekekkel gondoskodtak. A koporsót körbeülve a gyászolók az elhunyról beszélgettek, annak betegségéről, elhalálozásának körülményeiről. Gyakran régi történetek is felidéződtek az elhunyról.

– ...akkor a zasszonyok összejöttek és ottan szintén virasztották, egész éjszaka virasztották, és vótak szintén ugyanúgy min most is ezök a rövid kis énekök³, amik vannak most a, kint a temetőné halottasházná akkó is vótak ijen, ije templomi énekösök és akkor (3).

– Ugye nem vót sē hallotasház sēmmi, oszt jóvan, hát akkó nem hogy lēfekszenek, alszanak. Akkó hun egyik-másik, a szomszédok, jóbarátok közű valaki csak vót, oszt akkó ott röggelig éccő egyik, másszó másik. Egyik hazamönt egy kicsit alunni, a másik ott vót. Ott egész éccaka vót (5).

¹ A szegedi népnél szokásban. Bálint S. 1968:154.

² Halottlátóba (halottnézés) divat volt menni. Ez alól a gyerekek sem voltak kivételek. Szőke A. 2012:135.

³ Az egyházaskéri temetkezési énekeket az ezredforduló környékén összegyűjtötték, az akkor még aktívan tevékenykedő kántortól, Pópity Péterné Losoncz Erzsébettől. Kónya S. 2004:337–351. Többségük napjainkban is elhangzik temetéseken az egyházi kórus előadásában.

Pálinkával és üres kaláccsal kínálták az érkezőket.⁴ Nem illett ilyenkor visszautasítani semmit.⁵ Kezdetben fonott kalácsot sütöttek, később, a hetvenes években, divatba jött a becsei rétes. Valaki behozta a faluba a receptjét és elterjedt, mivel a hozzávalók, főként tej, liszt és tojás, ami a legtöbb családnál volt otthon. Ma házanként változó. A süteményt a szomszédok konyháiban készítették.

– Előző este is sütötték, akkó a virasztóba, de akkó mán tudod az mán azé később vót. Nagyanyám is mikó mökhalt, akkó itten nyútották a becseit, itt nálunk akkó becsei kalácsot sütöttek, vót túrú, mák ijesmi, az vót a virasztó. Nagyanyám mikó mökhalt, akó má az vót, az vót a szokás, az a kalács, de mög hát este is azé sütöttek fonyott kalácsot is, hát nem mindönt (2).

– A szomszédba fősztek, nem a halottas házná fősztek, me jóvan a halott vót. Kemöncékbe fűtöttek, oszt egyikné jobban mögsűt a másikná, de akkó ije gudúccokat sütöttek és aszt úgy évágták, fonyott kalács vót (2).

– Csak pálinka vót és ojan, vót aki kis sütemént is csinát, de főleg fonott kalács, üres kalács. Csak üres kalács vót, sëmmi más (3).

– Virasztóba sütöttek kalácsot. Legtöbb hejön tudod, mit sütöttek? Aszt a rétest, aszt a becsei rétest. Oja tejfölös, mög mindö ijen. Pálinka az mindig vót (9).

– Akkó kalács vót, ha vót idő sütődött. De ha mos későn halt mög, akkó mán tudod, az mög köllött, hogy kejjön, a kemöncébe mire kisül (10).

– Úgy tarcsák, hogy nem illik visszaútasítani. Aki finnyás, az nem övött (11).

A virasztás a XX. század eleji visszaemlékezések szerint reggelig tartott.⁶

– Hajnalig, röggelig. Hát jó van, vótak éppen éfáratt vagy valami, lédűt a izére, hát nem vót elótva ott sē villany, sē lámpa, sëmmi (2).

– Egész éccaka virasztanak (6).

– Éfélig, így valahogy, egy óráig vót a virasztás, asztán hazamönt mindönki, csak a család. Egyik egyik sarokba, másik másikba aluttak, szundikátak (9).

Ha nyáron, nagy melegben történt a haláleset, egészségügyi okokból a virasztás alatt hűtötték a holttestet, amíg a temetés ideje el nem jött. Nem volt szokás kikísérni a távozót.⁷

⁴ Párhuzama: Szőke A. 2012:131.

⁵ „...legalább egy kortyot, egy falatot el kell fogadni a halott lelkéért.” Kőrmöci E.–Szabó J. 1983:196.

⁶ Összefüggésben azzal, hogy nem hagyták magára a halottat a sírba tételig.

⁷ A halottlátogatót nem szabad kikísérni. Kőrmöci E.–Szabó J. 1983:212. Bálint S. 1968:154. Penavin O. 1974:142. Bona J. 1974:154. Bálint S. 1978/79:195.

– Nem szokás kikísérni. Köszönni köszön, jó estét vagy jó napot⁸ vagy ami az, de kikísérni egyáltalán nem szokás (1).

– Ojan is vót azé, ahun a még teknyőt is töttek alá osz hideg vizet horták bele a kútbú.⁹ Kúti hideg víz vót, nem vót akkó hűtő, mög ije izé (2).

A sírgödör kiásása

Egyházaskéren nem volt sírásásra kijelölt személy, s általában a szomszédság, a barátok¹⁰ és a távolabbi rokonok közül kértek fel két embert a feladatra. Visszautasítani nem illett, hiszen minden férfi úgy tartotta, hogy ha utcájában sokat kiás, akkor lesz majd valaki, aki az ő és családja sírját is elrendezi majd, ha neki erre már nem lesz lehetősége. Rugalmas kölcsönbe, vagyis ingyen ástak. A hetvenes–nyolcvanas években vált szokássá a sírásók kijelölése (persze voltak régen is, akik visszautasították, de kevesen, hiszen tudta a nép, hogy kihez fordulhat ilyen kéréssel) és a sírásás díjának meghatározása.¹¹ Azért volt szükség erre, mert ma már nem lennének önkéntesek, megváltozott a lakosság, elhalványulóban embertársaink tisztelete.

– Dëda nagyon sokszó. Nem is kért pészta, nem fogatta je, ű úgy fokta fő, hogy maj, ha ű odakerül, akkó neki is kiásik, de bizo má asztán begyütt divatba, hogy pëzé ásták, nem ingyen (1).

– Úgy a szomszédba mögkérte valaki, apám is vót sokszó, ásott sírt akkó. Mikó néném mökhalt, akkó Rontó Pista bácsi mög Imre ásta ki. Nem kértek sëmmit. Pálinkát mög akkó ha kalács kisüt (2).

– Ingyen egész a ezerkilencázhetvenes évig ingyen ásták ki a sírt, mē tudom, hoty hát ez a Fehér Pali, Fehér Antinak a, akik itt laktak, ahu most a Géza, na azoknak a zédösapjuk, a Fehér Pali az itt halt mög, az nagyon soknak kiásta a sírját önként sëmmit térítmény ellenire (3).

– Vótak oja pára sírásók, akik egyáltalán nem kértek pészta. Az mög vót azé annak idejin is, mind ahogy manapság (3).

– Akkó úgy a szomszédok, édösapám jajj de soknak még, búcsú napján is kiásta a sírját, de akkó ingyen ásták. Mög ingyen vitték ki a halotat is (5).

⁸ „Az ilyen fekete nap – írja Tömörkény István is – az egyetlen aktus, amidőn nem lehet köszönteni. Se áldás békességet, se jónapot kívánni nem lehet, és ez valami nyomasztó, nehéz dolog nagyon, szótlán lépni át a küszöböt.” Bálint S. 1968:155.

⁹ Párhuzama: Szőke A. 2012:142.

¹⁰ Ua. Penavin O. 1974:143. Bona J. 1974:156.

¹¹ Ma, ha haláleset történik, mindig ugyanazt a két egyházaskérit fogadják meg a feladatra. Fizetségük 3500 dinár és fél liter pálinka.

– Összemöntenek kiásni a sírt, ingyen vót. Pisti bácsi gyütt, hogy Józsi tesvér gyere, oszt ásni ki a sírt. Mondom, nem birom, beteg vagyok, gyere me mán nem tom hanyadikná vagyok. Há de édösapám az nem tutta aszondani, hogy nē. Ęmōnt kiásni mindōnkinek, oszt asztán Frigyesē űtek itt kint, mán beteg vót, aszonta Frigyesnek, hogy ha tunnám, hogy nem soká mōkhalok, kiásnám a síromat. Tudod, sajnáta aszt a pész, azé élé soké ásik ki (6).

– Mindōnkinek a szomszéggya mög a jóbaráttya. Pézé nem ástak sírt, mög lē is eresztōtték, akik ásták a sírt mög a zerōsebb embōrök. Nem a rokonyok, hanem a falubelijek (9).

Ásás alatt egyszer-kétszer itallal kínálták ōket, és ha kisült a virrasztōra a kalács, akkor azzal is.

– Sírásōknak vittek ēgy kis pālínkát, de nem űgy, hogy berugjanak mind mostan, hogy berugok, oszt nem tudom, hogy hanyadán vagyok. Ingyen ásták (8).

A temetés tisztségviselői

A XX. század elején és közepe táján Egyházaskérnek nem volt helyben lakó plébánosa. A múlt század folyamán a település a szomszédos falvak egyházaihoz volt csatolva, olykor Oroszlámoshoz, máskor Homokrévhez, Csókához, ezért a lakosság a halottait a helyi kántorokkal búcsúztatta. Vagyonosabb családok engedhették csak meg maguknak a plébános vezetésével lezajló temetést.

– Nem vót kötelezō sē, hogy papot hísz a temeteskō, hát attú függōt, hogy annyi oda is bírtá fizetni mög, csak akkō a kántor élénekōte, oszt kész, me minállunk is nagyanyám mikō mōkhalt, akkō csak Rezsō bácsi vót a kántor itten, és akkō nem híttunk papot. Aszonta anyám, nem muszáj, nem híttunk (2).

– Nem is vót pap. Elintēzōtt mindōnt a Farkas tanító. Fizetni köllött. Ęmōnt, ēmonta a búcsúsztatōt satōbbit, még most is ē tudom mondani. Latinú élénekōte, monta magyarú is, de esztet mindēg eszt a latin izét ēnyomta. Mind aki csak ēpusztút a faluba, háromnegyed temetō, aszt biztos a Farkas tanító búcsúsztatta ē mög temette (4).

– Vót ēgy pap, ahho jártam én ministráni, mögtanított bennünket, hogy mit csinájjunk. Körübelū négyyszō, ötszō gyütt csak ēgy évbe Mokrinbū. Ękūttek érte ēgy lovas kocsit, és akkō avvā lötyōktették ide (4).

Egyházaskéren mindig volt helyben lakó kántor. Ha éppen üresen állott ez a pozíció, akkor valaki a faluból kitanulta a szakmát. Felmerül a kérdés, hogy mikor beszélhetünk hivatásos és nem hivatásos kántorról, hiszen néhányuk egy-két hónap alatt kitanulta mesterségét, komolyabb szakképesítése egyedül a már szóba hozott Farkas Péter tanítónak volt, aki az 1900-as évek elején kántorként is tevékenykedett.

– Kántor temetött, először a Péter tanító, az vót a kántor, ennek a Zilonkának a zédösapja. Farkas Péter, ő vót a tanítónk is, ő vót a hitoktató, és ő vót a kántor a faluba, és ő is temetött. Maj mikó ő kiöregödött, akkor a Kerpenizsán István, az vötte á tülle a kántorságot és ű temette, de ugyanúgy a Kerpenizsán ije színcsoportot is vezetött, tanított, ije amatőr színészőket, me én is szerepöttem... (3).

– Pap, még kántor sē. Izē vót, akit tudok Pétör tanító, Ilonának a zapja, az vót a kántor itten. Farkas Pétör kántortanító. Ezöket úgy képeszték ki, Szegedön vót ije iskola (4).

– Hát az má az itte lukszus vót, pap, há nem vót pap, nem szokott, hanem csak a kántor temetött. A Pétör tanító vót. A Zilonka ijesmit nem csinát. Bénák Pista vót a kántor. A Margit néni tesvérjük, asztán a Kerpenizsán, utánna a Piri Rezső. Akkó mikó emönt az is, akkó gyütt a Bözsi néni is. Mē nem vót kántor, akkó Bözse főválata (9).

Napjainkban helyben lakó pap és kántor híján, ha az elhunyt nem fizette a hitközséget, akkor a Törökkanizsáról ide utazó római katolikus pap helyett a helyi egyházi kórus énekesasszonyai közül Bálint Margit vállalkozik egy rövidke búcsúztatásra a temetőben.

– Há most is vót, Hegedűs bácsi is úgy lött emetelve, mög amaz a másík, minek híjják, az is úgy lött emetelve, mē nem fizettek sēhova sē hitkösségöt, oszt nem gyütt ki a pap, nem harangosztak nekik. Akkó így a zasszonyok összegyűttek, oszt emontak két-három miatyánkot vagy mit tudom én mit, oszt emetették (1).

– Én má ötöt emettem, de én sē tudom, mit montam, de aszonták, hogy jó vót. Oda gyün Csilla, mongyak valamit, há mit mongyak hirtelen. Sēmmit nem tuttam. Mondom ebúcsúzik túllünk, jóbarátok, szomszédok felesége, csalággya, nem tuom mit montam, de aszongyák, jó vót. Nem akarta emetelni a pap, me nem fizetött sosē hitkösségöt, másná mög anynyit fizet, amit csak akart, de a pap aszonta, hogy nem. Emez mög kommunista vót, oszt nem akarta a pap emetelni, anná is montunk valamit. Montam amit tuttam, oszt készen van (5).

A búcsúztató elkészítése

A búcsúztatónak Egyházaskéren nem tulajdonítottak adatközlőim nagy jelentőséget. Egyetlen fontos része annak, hogy mindenkit beírjanak, akit „illik”, de egy olyan esetet se hallani, ahol nagy sértődöttség történt volna, annak a félnek az oldaláról, akit kihagytak a szövegből.¹² A helyben

lakó kántor adta elő a temetkezési szertartásba foglalva. Az elhunyt hozzátartozói csupán a neveket adták be a kántornak, aki a meglévő énekeskönyvecskéje alapján állította össze a búcsúztatót, attól függően, hogy fiatal vagy idős halottról volt-e szó.

– Búcsúztatóhon csak beattuk a neveket. Van a kántoroknak, most lehet, hogy nincs, de van most is biztos, van könyvük, amiből össze lehet állítani öregnek, fiatalnak, gyerekeknek, mind ez a halottas könyvünkbe is van, oszt abból állították össze. Piri Rezső bácsi az oj szépen tutta (6).

– Valahun, mikö mindönkit külön nevirü, ez lánya, ez fija mög mindön (6).

– A búcsúztatót a kántor írta. A család atta neki a zútasítást. Mindönki úgy naggyábú összeszötte a rokonyokat, oszt aszt odaatta a kántornak, a kántor mög egy kicsit kiszínösítötte, ha valaki kimaratt, akkö hát nagy sajnákozássá bocsánatot kértek (9).

Temetési szertartás a halottas háznál

Munkámban az egyházaskéri római katolikus temetési szokásokra térek ki részletesen. Mivel Egyházaskéren kisszámú református vallású élt mindig, a lakosság szokásai között enyhe eltérés észlelhető csupán, amelyhez a közös temető is hozzájárult. Az eltérő hagyományokra azoknál a mozzanatoknál térek ki, ahol szükségét érzem.

A temetői halottasház felépítése előtt mindenki otthonról temette a szeretteit, ami annyit tesz, hogy a temetkezési szertartás az elhunyt otthonában veszi kezdetét, onnan indul a szertartás után a gyászoló menet a temetőbe, és később a halotti torba a házhoz térnek vissza, tehát ott is zárul.

– Mindönkijé otthon. A zöregasszonyok összevissza énekötek, imátkosztak, a zembörök Szen Miháj lován, úgy hitták, még tá most is ott van. Akkö nem vót kereke, csak lábai és akkö vitték, oja mind a noszilló. Négy embör vitte (4).

A fenti idézetet egy rövid előzetes ismertetésnek szánjuk a szertartásról egy férfi adatközlő szemszögéből. A temetés ideje kora reggel vagy késő délután volt a nyári időszakban.

– Jóformá a nyári időszakba délután, mē asz lehet mondani, délelött mindönki jobban ē vót foglalva, délután má jobban ráért mög csakugyan, mög öleg nagy kánikulák vótak ám annak idejin (3).

A szertartás napján is virrasztottak az elhunytnál. Amikor közeledett a temetés ideje, a segítő asszonyok és hozzátartozók rendezgetni kezdték az elhunytat, a koporsóba helyezték azokat a tárgyakat is, amelyek a virrasz-

tása idején mágikus jelentőséggel bírtak, a csokrot, a rozmaringszálat¹³ és az elégett szentelt gyertya maradványait.¹⁴

– Valamikó vót, ahogy a szentölvizet régön beletötték, amibe a szentölviz vót, aszt a poharat beletötték, abba vót egy rozmaring itthon, mikó itthon vótak a halotta, oszt akkó beletötték oda ja koporsó sarkába, oszt akkó vót, még amikó vót benne víz oszt ahogy vitték, akkó csöpögött otta, oszt akkó asztán aszt is abbahatyták (2).

– Mikó vót rozmaring, akkó aszt tötték a szentölvízbe. Akkó asztán a rozmaringot beledopták a sírba (5).

– Há szoktak úgy kétfelű hagyni [virágcsokrot]. Van, aki aszongya, nem kő. Mielőtt lécsukják a koporsó tetejét, akkó aszt belű odatöszik (5).

– Egy párat benne hagytak, tudod, hogy horták ki a csokrokat egy párat benne hagytak (8).

– Ha nem égött ē, amejik jobban elégött, beletötték a koporsóba, amazokat mög kitötték a zablakba még ē nem ég (9).

Ha megérkezett a pap vagy a kántor a halottas házhoz, kezdetét vette a szertartás. Megállt a szoba ajtajában, és kikérte a megboldogultat. Ezzel négy férfi a szomszédok, barátok köréből kivitte a koporsót az udvarra, ahol tovább folytatódott a temetési szertartás egyházi énekkel, imádsággal és a búcsúztató eléneklésével, amely alatt a hozzátartozók, a megnevezettek a legkorábbra visszaemlékezők szerint csókot adtak az elhunyt arcára. Később már csak a koporsóra, napjainkban pedig csak megsimogatják¹⁵ a láda fedelét, mert általában fedett koporsóval zajlik a temetkezési szertartás.

– A pap kikérte, akkó vitték be a tetejét, osz rátötték (2).

– Az mindig vót. Akkó oja vót a izé, hogy mindönkit e köllött, akkó mindönkit úgy fősorotak névrű. Odamönt má, há persze, osz még akkó mög köllött, mökcsókóni a koporsót. Csak mikó gyütt a Pajor, akkó, na jó van, biztos, hoty tanút embör vót, és akkó monta, hogy mē nem akar ú sēnkit möksérteni, de nem kő a koporsót csókóni. Tőgye rá mindönki a kezit, oszt úgy, az ēköszönés aszongya, nem kő úgy a koporsót aszongya. Az mikó mink esküttünk akkó vót (2).

– Mán, mikó búcsúztatták, akkó kihozik, akkó lécsukik. Osz akkó a koporsót, hát van aki rátötte a kezit, van aki mögcsókóta, ki hogy (6).

– Oda mönt mindönki, oszt mökcsókóta. Később má csak a kezit töszoda, mos mög má még a sē (9).

¹³ A koporsóba rozmaringot is tesznek. „Az a hiedelem, hogy befolyja a tetemet.” Bálint S. 1978/79:191.

¹⁴ Bálint S. 1978/79:192.

¹⁵ Szlavóniában senki sem meri megsimogatni. Penavin O. 1974:144.

Amikor a koporsó az udvarra kerül, a segítő asszonyok gyorsan összehajtogatják a virrasztó helyiségben, a székeket pedig eldöntötték és összeforgatták¹⁶, az ablakot kinyitották.

– Aszt úgy szokták, hogy elükik a széköt, mög a szemetet is kivinni, mit tudom én. De aszt, hogy mé borítik úgy össze a széköket, nem tudom (5).

– Akkó mökfokták, oszt mingyá összedütötték. Szokás vót, azé, hogy nē lögyön rá szükség, me ije valamit montak, hogy nē köjjon hasznáni többet (9).

– Azelőtt vót be vót csukva mindég, mikó kivitték, asztán mög a zasszonyok kinyitogatták a zablakokat (9).

– A fejiné is így összefordították a két széköt, a lábáná mög így, nem kifele, hanem befele, a fejiné mög így össze, egymásra. Eszt így csináták annak idejin. Az egy szokás vót, aszt mindönkiné úgy csináták (10).

A temetési szertartás végét a szemfedél kivágása¹⁷, a koporsó leszögelese¹⁸, a fedél felhelyezése jelentette. A szögelés hangja a temetési rítus egyik legfájdalmasabb mozzanata volt a családtagok számára.

– ...tudod, akkó szögēték, nem ije izé vót, hát akkó úgy bekészítették má előre a szöget, négy szöget legalábbis vagy ötöt is, vagy többet, hogy nēhogy még ēgörbűjjon vagy nē fogja mög a zēgyik. Bekészítették a szöget mög a kalapácsot, oszt akkó... Ahogy eszibe jutott egy részinek olyanokat összevissza kijabát (2).

– Négy szöggē szögēték lē, szöggē, mos mög csavarok vannak. Borzasztó hallani a kopácsolást (5).

– Lē vót takarva. Csak mikó mán a zutolsó énekkē, vagy kivágták neki a izét a fehér abroszt a lepedőt, vagy pedig lēvötték, de legtöbbszō csak kivágták, hogy lássák a zarcát. Akkó lētakarták lepölle, oszt mikó mán búcsúszatták, akkó kivágták a leplöt, hát egy tíz–tizenöt percig, hogy lássák, oszt akkó, hát akkó kezdődött a rívás mög a mindön. Az vót a szemfedő. Kivágták, oszt akkó mikó vége lött, akkó lētakarták, rátötték a koporsó tetejit oszt. Ije vót. Ijenök vótak mindég (9).

– A zudvarba lészögēték, szögeletlen nem is tötték fő a kocsira, mög nem vitték Sze Miháj lován, itt a zudvarba lészögēték (9).

¹⁶ A székeket, melyeken a koporsó volt, felfordítják. Körmöci E.–Szabó J. 1983:212. „A házban gyorsan összedöntik a vetett ágyat, nehogy a „halott magával vigyen valamit”. Nagy J. 1984:121. Az ágyat széjjel kell szedni, hogy a halott szelleme vissza ne járjon, mert aki belefekszik az ágyba, nem tud aludni. Hoppál M. 1982:37.

¹⁷ Az elhunyt arca fehér lepellet volt letakarva a nyitott koporsóban. Arcát csak a szemfedél kivágásakor láthatták a gyászolók.

¹⁸ Párhuzama Penavin O. 1974:144.

– Szépen a fejihön, mög mi a csudáták, akkó úgy vákták ki a szemfedet. Oszt akkó így szépen aszt a virágot így a fejihön tötték. A szemfedő nem takarta lē tejjessen, hanem ott a zarcáná. A zarcáná, mikó mán akarták, hogy mosmá majd takarik lē a tetejit, vagyis hát tőszik rá a tetejit, akkó asztat ollóva kivágták, hogy nē lögyön sütétségbe (10).

– Azé tanáták ki aszt a csavarozást, hogy nē fájjon az, ahogy szöge-li lē (11).

Temetési szertartás kezdete fiatal halottnál

Ha az elhunyt még lány vagy legény, akkor a családnak zenekart is illett fogadni, mert egyes értelmezések szerint a leány temetése egyben annak lakodalma is.¹⁹ A zenekar a kikérés idejére átvette a pap vagy a kántor szerepét. Az utcáról, a virrasztó helyiség ablaka alatt kedvenc nótájával, esetenként egy szomorú dallal kéri ki az elhunytat. Ha leány halt meg, bártnői, leánytársai kísérték utolsó útjára, díszes öltözetben.

– Temetés napjá gyűttek a zenészők. Tizenennyóc, me negyvenes vót és akkó tizenennyóc éves vót, me mink abba a zévbe esküttünk. Akkó gyütt Miháj bátyád haza, oszt ütet mög virágvasárnapjá temettük... Mink máriás lányok vótunk, oszt fő vótunk má, me Bözsike is máriás lány vót, oszt fő vótunk ötözve fehér ruhába, mög vótak koszorúk. Temetésre is fehér ruhába, és akkó vittük a lobogókat mög és akkó vót a, akkó gyűttek, mielőtt még a pap gyütt, akkó gyűttek a zenészők, Nagy Pista trombitás bandája. És ott kivűrű a zablakná ott ēkeszték húzni, most mit tudom én, vótak ojan, nótákat húsztak. Darumadár útnak indul, búcsúzik a fészketől (2).

– Zenészőkkē kísérték is. Vótak nóták, tudom, hogy a zén bátyám, āra emlékszök. Mit is muzsikáltak neki, hogy „hisz jól tudod, hogy a sírból vissza jönni nem lehet, barna kislány nē epeszd a zárva szívedet, hisz jól tudod, hogy a sírból vissza jönni nem lehet”. Avvā kérték ki, a zablak alatt, ott muzsikáltak ērű. Akkó még nem vót halottasház, a szobába vót. No ēre emlékszök még mindég, hogy mikó muzsikáta Nagy Pista, hogy hisz jól tudod... (9).

A temetési menet

A temetési menetben a lobogóknak lényeges szerepet tulajdonítottak. Sajnos, napjainkra a régi lobogók elvesztek, és az emlékezetben sem maradtak meg pontosan, az sem, hogy mikor, milyen halott esetében melyiket használták. Régen szabályokhoz kötötték a használaton kívülre került

¹⁹ Lásd még a Temetési menet és a Temetési szertartás fiatal halott esetében című fejezetekben.

lobogók eltávolítását, de erről nem sikerült adatokat gyűjtenem, egyedül egy a településre költözött hódegyházi lakos gondolatai maradtak fenn. Az alábbiakban erről olvashatunk néhány idézetet.

– Mindegyik lobogó a templomba vót, nem úgy mind most bent a halottasházná, templomba vót, és a templomba is annyi lobogó vót, hoty hát jobbrú-balrú, végtelen-végi mindö padná vót egy lobogó (3).

– Feketék mög vótak ott a, attú függ, hoty hát mije halott vót, me hotyha fiatalabb halott, akkó vót, otta színös is mög fehér is (3).

– Piros mög zöd lobogó vót. Fiatalabbná zöd, a férfiakná zöd, a bordó mög a nőkné. Hát fekete is vót asztán később mán. Elsőbb csak kettő vót, kétfájta, asztán fekete is vót. Aszonták a zöregebbné a feketét mindönt, akkó édösanyám is akarták, mondom édösanyámnak, a zödet mög a bordót, nem kő fekete. Akkó aszt atták. Zödet mög a feketét a férfiaknak, a bordót mög a feketét a nőknék (5).

– Két fekete mög két piros, de nagyon rossz állapotba van (6).

– Aszota ez a ... hoty ami lobogók is rosszak vótak, hoty a zereszetbe kő ásni lukat, oszt ott elégetni. Eszt így monták, mos jóvan, ű is úgy halotta, jó van, űk a templom mellett laktak Jázován, oszt ű is járt (6).

– Ije fehér, mög vót fekete, hát az a templomtú függött, mē hát régebben is vót nekünk templomunk, a templom hejin is vót régön ije imaház. Ott vótak azok a kellékök (9).

– Vót fekete, mög amijen mos vót. Ötven éve vót. Ha férfi halott vót, akkó nem atták ki a fehéret. Annyi külömbség vót. Vót zöd mög bordó is, oszt hotyha férfi, akkó a sötétet atták ki, a zödet, ha nő vót, akkó a világossakat (10).

Egyik adatközlóm úgy emlékezett, hoty a nők feladata volt a lobogókat vinni.

– Most viszi mindönki, régön a nők, vótak is többen a temetésön (6).

A temetési menet a halottas háztól indult gyalogszerrel egészen a temetőig, miután a kántor elbúcsúztatta a halottat a háza udvarán. Az indulás után közvetlenül sor került az összesöpört szemét kiöntésére. A segítő asszonyok, akik a háznál maradtak felkészülni a torra, jelképesen a menet után öntötték, szélnek eresztették, esetenként mágikus célzatú szöveget szavalva közben.²⁰

²⁰ A házat kisöprik, a szemetet a koporsó után dobják, hoty ne legyen újabb halott a házban. Körmöci E.–Szabó J. 1983:211. A halottas menet után kisöpörgetett a szobából, az udvarból, hoty a halott lelke ne szálljon vissza másokért. Mindig kifelé söpörtek, a szobából az udvarra, az udvarból az utcára. Szőke A. 2012:135. Szlavóniában az aznapi szemét a koporsóba, a lábához kerül, hoty ne jöjjön vissza. Penavin O. 1974:143. Bona J. 1974:154. Zentán a halottas háznál először besöprik a

– Fő vót ravatalozva bent ágydészkákra mög mindö, hát ami vót. Ad- dig bent vót, mikó kikérték, akkó vittek ki széköket mög dész-kákat, oszt ära tötték a koporsót, oszt ott búcsúsz-tatták a zudvaron. Azalatt a zasszonyok gyorsan összetakarították, tutták a zú dógukat, hogy micsoda, oszt akkó mikó mögindút a mönet, akkó mikó mán kimöntenk a zudvarbú, akkó kidütötték utánnuk. Szokás vót. Így tartották a szokást, mög hogy në gyűjjon vissza, hogy is híjjákja, a szelleme (9).

– Aszt a helyiségöt, nem vót ottan szemét, mit tudom én, de asztat ösz-sze, azt a kis port, vagy amit ha vót, ha nem, aszt összesöpörték, oszt mikó még kocsi vót akkó, főtötték a kocsira [a koporsót], úgy utánna öntötték, hogy vigye a szemetit is a halott. Ez így vót (10).

Jellegzetes törekvés a szokás megtartására, hogy a kilencvenes évek ele-jén, amikor elkészült a temetőben a ravatalozó vagy halottasház, akkor kezdetben, miután kikérte a pap a halottat, és kivitték a temető udvarára a házból, néhány asszony gyorsan összesöpöregtetett odabent.

– Hát itt is, mikó a halottasház kész lött, asztán elejibe, ahogy vitték ki a halottat, koporsót úgy söprötték mingyá a halottasházat ki. De mosmán nem söprik (12).

Az elhunytat lovas kocsival vitték ki a temetőbe. Általában olyan szom-zéd lovával, kocsijával, aki a segítők között volt.

– Kocsivā vitték, ideát a kocsi a hídra. A hídig kivitték négy-öt embör, ahá köllött, amekkora vót a test. Főtötték a kocsira, oszt kivitte a kocsi a temetőbe, bevitte egész oda, ahu köllött, lévőtték ott. (1).

– Ha nem fiatal, akkó ráfos kocsin (9).

Amíg gyalogoltak, a kísérőharangot a templomban egyfolytában kon-gatták, egészen a sírba tételig.

– ...mög a kísérőharangé má mikó temették, pedig az hazulrú a lakás-bú lött temetve, osz bizo öleg hosszat köllött harangozni (3).

Az elhunyt keresztjét a keresztlány vagy keresztfia²¹, esetenként a koma vitte Egyházaskéren, ezt még ma is tartják, de a többi kereszt és zászló vi-vőjének szerepe és szimbóluma elhalványult.

– Minállunk a komájja vitte ja körösz-töt, emeszt mög má nem emlékszök rá pontosan a, aszt a fekete körösz-töt aszt a gyász-körösz-töt, me a ző, ahoty mongyák aszt a vezér-körösz-töt, aszt a feketét, aszt hoty ki vitte, nem tudom, de a zén apámnak a körösztyit, Sári István vót ráírva, és akkó aszt a komája vitte (3).

szemetet a ravatalon a koporsó alá, és amikor elmegy a halottaskocsi, utánadobják, hogy ne járjon vissza a halott. Gyura, 1973:125. Uo. „A halottas háznál nem szabad a szemetet kivinni, mert »kisöpörnek« valakit, s temetéskor a halálkocsi után dobni.” Körmöci E.–Szabó J. 1983:193. Bona J. 1974:154. Bálint S. 1978/79:197.

²¹ Párhuzama: Szőke A. 2012:146.

– Van köröszgyerök, vagy köröszlá vagy koma vagy ijen valami. Aszt így mindig valaki vitte (5).

– A köröszöt mög a körösztannya, koma, az viszi. A feketét asztat mindég, hogy ki viszi, most én viszöm (6).

– A vezérköröszöt a komák szokták vinni. Direkt a halott körösztyit, aszt vitte a koma, emezöket mög pedig a mi a csuda. Hát csak hozzátartozók, oja vallásos embörök (9).

A sorrend:

– Elő mönt a koporsó, utána a család²² mög a körösz mög a virág (5).

A koszorúkat, csokrokat elsősorban a férfiak vitték.

– Elsőbb, ahogy osztották szét, akkó a férfiaknak atták elősző, ha nem vót több, akkó a nők is vitték a koszorúkat (9).

Vagyonosabb családoknál nem csak fiatal halott esetében hívtak zenekart. Akkor a zenekar is végigkísérte gyalogosan a koporsót a háztól a temetőig vezető úton.

– Nagy Pistájék vótak, dudás vót. Otthonrú a temetőjig möntek. Kísérte a zenekar is a koporsót. Úgy vitték kocsvā. Édősapám is maj kiborút... maj kiesött a koporsóbú, ojan nagy sár vót, akkó lovak vitték mög mindön (5).

Aki a menettel találkozott, elsőbbséget adott a szembe jövőknek. Ha férfi volt az illető, levette a kalapját, amíg a menet tovább nem haladt.

– Aki tanázott a mönettē, az mögāt úgy, a lovas kocsi fére át, a kalapot lēvötte, és akkó még a gyász möntet el nem mönt, addig a kalapot lēvötte, és asztán mikó ěmönt, asztán tötte a kalapot, és ő is föjtatta tovább a zútyát (3).

Temetési menet fiatal halott esetében

Fiatal halott temetése nagy tragédiának számított minden időben, ezért a temetési menet ilyen esetekben sokkal színesebb hagyományt követett. A Mária-lányok fehér ruhába öltözve kísérték barátnőjüket a sírig (leányhalott esetében). A fiatalok, fiúk és lányok egyaránt korabeli társukat, barátjukat Szent Mihály lován²³, vagyis gyalog, a vállukon vitték ki

²² A koporsó után mindig a legközelebbi hozzátartozók haladnak, a többiek a rokonsági fok szerint követik őket. Penavin O. 1974:144.

²³ Az elnevezéssel az elhunyt lelkét akarták a mennyei seregek vezérének oltalmába ajánlani. „A régi szőregi hagyomány szerint a halottat Szent Mihály kéri ki, azaz ő a vőfélye. Ilyenkor Gábor angyalnál van a jó és a rossz cselekedetek könyve, Mihálnál pedig a mérleg. A halott őrangyala egészen az elföldelésig a koporsó tetején ül. Kálmány még hallotta azt a hiedelmet, hogy a halott lelke átkozza holta után a testét.” Bálint S. 1978/79:197.

a háztól a temetőig.²⁴ Négyen fogták a koporsót. Négyes csoportokba verődve előfordult, hogy háromszor, négyszer is cserélődtek a halottvivő fiatalok.

– A Vízhányóné tanyájátú kijebb vót egy másik tanya, onnat gyalogótunk egész oda a református temetőbe. Énekőve a pap nyomta a sódért egész a Makai utcán, sár vót, eső vót, de azé ki köllött vinni (1).

– Vót Sze Miháj lova mög elősző izē lovas kocsi, ha fiatal györök vagy mit tudom én, akkó tiszta gyalog möntek ki. Úgy vitték, vállon. Én vélekszők, mikó mökhalt [...] aszt is így váltva vittük, asszöm nyócan vittük, me váltottuk egymást, egész onnan, ki a temetőig, egy darabig vittük, mikó má nehéz vót, akkó másik négy (7).

– Ha fiatal vót, vagy valami, akkó mög Sze Miháj lovon. Össze vót válogatva akkó a fíjataljai, azok vitték ki, vót négy váltás, egy darabig vitte négy, cserétek. Nem köllött kocsi. Kis Imre János bácsit, hát mink is, akkó má vadász is vótam, négye vittük ki (9).

Már itt meg kell említeni, hogy legényhalott esetében, ha volt kedvese, akkor ő, ha nem, akkor a család megkért egy leányt, hogy menyasszonyi ruhába öltözve búcsúztassa el a legényt. Ez fordított esetben is ismert és alkalmazott szokás volt még a hetvenes években is. Elöl ment a fiatal lány vagy legény ünneplőben, tenyerében tartva egy tányérkát, amelyen egy lakodalmi bokréta volt.

– Űneki nem vót vőlegénnye, de amāra, a Makai utcán vót egy lány, annak vót fíjúja is, oszt annak vót egy kis tányér mög a zállomás utcán Kati ángyó kisfiának. Aszt a vőlegény bukrétát rátötték egy kistányérra, egy kis zsebkendőre (1).

– ...akkó a Juhász Bözsike fő vót kérve és fő vót ötözve fehér ruhába, és mintha mos látnám, ije szélös fekete gyász vót köröszbe a vállán. Ára emlékszők, hogy mönt a koporsóvā. Az vót a izé, asztán beszéték is, há nem is vót soha sē jóba, sē ismerősök, csak mökkérték, oszt ēválata (4).

– Ha legény mökhalt, má tizennyóc-kilenc éves vót, akkó aszt úgy temették ē, mint vőlegēn. Vőlegénnek fölötöszttették szép, szóva oja, amije ruha vót akkó is. Akkó asztat fölötöszttették, virágot töttek mög mindön. Akkó a nagylánnya vitte ki a temetőjig a bukrétát, mē az is mög vót hívva. Ha nem vót neki nagylánnya, akkó hát a családbú, vagy valakit, oja valami korú lány, avvā kísérték ki (9).

Előfordult, hogy a család tiltakozott, amikor gyermeküket felkérték, hogy kísérje el utolsó útjára az elhunytat menyasszonyként vagy vőlegényként. Habár visszautasítani sem illett.

²⁴ Párhuzama: Körmöci E.–Szabó J. 1983:209. Szőke A. 2012:137. A legényét hat legény, a lányét hat-nyolc lány viszi. Nagy J. 1984:121.

– Aszonták, hogy asztán szöröncsétle lösz az élete, hogy etörük az a tanyér, oszt az további élete majd, dehát, hogy most az igaz vót-ë, vagy mi vót belülle igaz, aszt nem tугyuk mink së, má együttünk onnat, mire aszt meséték (1).

– Nem vót úgy mindig főkerzte táncóni, de úgy nem udvarót neki, nem udvarót neki, de mökkérekét, akkó az oja vót, hoty nem illött visszaútasítani. Ki köllött vinni, mög ű is fehér ruhába vót, hát abba a fehér, máriás lá, akkó mindö máriás lá vót, hát vagyunk, ije hosszú ruhán vót, vagyunk egy fénképön lévőtetve harminca biztos (2).

A halotti szertartás záró szakasza

A záró szakaszba a sírgödör körüli tevékenységek tartoznak. Miután a gyászmenet a sírgödör körül elfoglalta helyét, a koporsót a gödör száján keresztülfektetett rudakra helyezték, a kántor belekezde a temetkezési szertartás idevágó szakaszába. Azt követően pedig leengedik sírjába az elhunytat, a harangok ekkor elhallgatnak. Általában a barátai engedték le, illetve ugyanazok a személyek, akik a sírját is kiásták.

– Inkább a baráti kör vót az, aki leeresztötte a sírba, mög vitte a hátán (11).

– Figyete mindég a zöreg Bicók, mikó erü vitték a fölső felű, a ziskola felű, akkó ugyë jobban láccott, má most nem láccik a gasztú mög mindöntű, oszt akkó ékezött harangozni, még lë nem tötték, addig harangosztak neki (9).

A koporsó leengedése után a pap és a kántor elsőként dobott földet, gö-röngyöt²⁵ a gödörbe a testre. Őt pedig a hozzátartozók, de mindenki követhette ebben. Később virágot is dobtak a sírgödörbe a koporsó tetejére. Közben a sírásók hozzáfogtak a gödör betemetéséhez. A keresztet a fejénél a kereszt vivője szúrja le.

– Ott hatták a zásót, belecsapott, oszt dobott rá. Akko a pap csináta (4).

– Inkább mi már annak idején egy-egy szál virágot doptunk bele a sírba. Oja búcsúzásféleképpen vót ez, utolsó tisztelet (3).

– Azé monták akkorjába űneki, hogy avvā nyilatkozik, vagy avvā bizonyítva, hogy űneki sëmmi köze nem vót a zű haláláho, értöd, hogy ű nem jáccott közbe a hálálho. Bárki dopta (9).

²⁵ Nehogy a halottal álmodjanak. Körmöci E.–Szabó J. 1983:212. Penavin O. 1974:144. A rögdobás hiedelme a katolikus egyház szavaiból ered: Porból lettél, porrá válsz. Szőke A. 2012:149. Bálint Sándor írja, hogy ennek hagyománya a mi tájunkon csak újabban, lassan terjedt. Bálint S. 1978/79:197.

Régen minden ház részt vett falubeli társuk utolsó útján. Ha nem is mindannyian, egy-két családtag képviselte a családot. Manapság ennek a hagyománya is értékét veszítette.

– Nagyó soka emöntek a temetésre, me valahogy ez a falu olya vót, hogy a falu csakugyan mindönki ismerte egymást (3).

– No azokho ritkábban möntek, ahol az mongyuk rá oja bakafántos vót... azoknak a temetésire csakugyan sokka kevesebb hívő ment a zutolsó útyára ekísérni, de akik jó embörök vótak bizo, hogy azoknak a temetésire mindig soka vótak (3).

– Most ha mökhal valaki, összemönnök is, itt nem sok lönne a zegész nép, de nem is nagyóⁿ van, aki mönnyön, nem is szeretnek mönni a temetésre sē, csak egy páran, jó van, mink énekösök mög egy pár még, a rokon-ság. Ha vidéki rokon nincs, mög nem gyünnek, akkó nem oja nagyon (7).

Fiatal halott esetében

Fiatal halottnál a búcsúztatója, a legény vagy lány, miután a sírba leengedték a koporsót, annak tetejére dobta a tányért a bokrétával.

– Aszt bele köllött dobni a sírba, mikó beleeresztötték a testöt úty, hogy ízzé-porrá törjön a tányér.²⁶ A kislánnak fiú vitte, a kislánnak kislá vitte. Neki szomszéd kislá, együtt jácottak (1).

– Vót a mi a csudája neki az a koszorúja²⁷ űneki, oszt az is fönt vót a fejjn. Ű vitte a bokrétát tányérba, oszt aszt ott beledopta, oszt az oja jó nagy paszúr tányér vót, jó van oja vót vagy ojat attak neki, de akkorát durrant, oszt minekünk oja sokájig asztán úgy csöngött a fülem (2).

– ...ajis fölötözött menyasszonyi ruhába, és úgy késérte ki. De hotyha nő halt mög, akkó a férfinak szinté ott vót a rózsa. ...völegénynek vót ötözve. Bele lött dobja ja sír, oda koporsójára bokrétát (3).

– Fölötösztetik, mög a izé menyasszont, aszt is fölötösztetik a halottat gondolom, de a zélő, most a férfinak egy nő viszi a bokrétát, a nőnek mög egy férfi, bele kő dobni a sírba (7).

Öngyilkosok temetése²⁸

– Régön azoknak nem is harangosztak, mög pap sē gyütt. Azok sē gyütttek régöbben, nem gyütttek. Mög a izé e, a kántor eléneköte osz kész (2).

²⁶ A tányért, amin a koronát hozták, beledobják a koporsó után a sírba. Körmöci E.–Szabó J. 1983:210.

²⁷ Menyasszonyi koszorú. Amikor valóban az udvarlója az elhunyt, akkor sokkal nagyobb figyelmet fordítottak párja öltözetére.

²⁸ „Régebben az öngyilkosokat csak a temető árkába szabad vót temetni, mert azok nem mehettek a mennyországba, de a testük se lehet együtt a többi halottéval.” Hoppál M. 1982:38.

– Mindég a zárok partyára, a szélső sorba. Pap nem vót ottan, a kántor emönt. Ije öngyilkosokat, az mindëgyik a szélin vót, nem temették be a többi közé. Há azé, mē az nem mönt a sereggē, nem várta mög a seregöt, és akkó az vót a büntetés, hogy nem érdemli mög, hogy a többivē (9).

– Azé, mē annak nem is harangosztak, annak harangot sē húsztak, aki. Valamikó nem temette ē a pap (12).

Ha valaki mégsem a falu szabályait követte az öngyilkos hozzátartozója temetésénél, akkor annak maradandó következményei voltak, hiszen az a hiedelem is ehhez kapcsolódik, hogy akkor nem lesz eső.

– Aszt a szélire. Hát nem lösz eső, mög mit tudom én. Várjá, nem is tom kinek, kidopták a körösztit, ije öngyilkos vót, oszt kidopták a körösztit, me nem vót eső abba a zévbe, télleg oja szárazság vót, hát mostan mög mindég szárazság vót. Kidopták a körösztit, hát, most hogy a szélire, vagy hova, a templomárokba (6).

– Hát mög nem szabad vót harangozni sē neki, és azúta, mijúta harangosztak, a felhőnek nem bírnak, és ez igaz gyerököm, mer amikó... vagy a emígy öngyilkos lött, annak ha ëccő harangosztak, asztán harangā nem fokta a felhöt. Gyühet mosmá a jég is mög mindön. Nem harangosztak régön. Nem zavari el és szétverte (8).

Nem átlagos temetések

Jelen alfejezetben néhány egyedi esetet ismertetek, ahol a falu elvárásait a temetkezési szertartással kapcsolatban kibővítették egy-egy különösen tekintélyes státust betöltő elhunyt előtt tisztelegve. Persze mindig voltak olyanok, akik nem örültek az újításnak, változásnak. Gyakran egy-egy ilyen kivétel befolyásolta az utána következő temetések hagyományát.

– A zén apám mikó mökhalt, fodbalmeszebe ők vitték ki. Október negyedikén lött temetve egy vasárnapi nap, a fúvózenekar késérte ki és a fodbalisták és a tűzoltók. Ők vitték, me ő azelőtt tűzótó komandír vót, de ű asztán jobban a sportnak élt. A focisták, a tűzótók mög a zenekar is uniformisba vótak (3).

– Vót még a zén koromba is a zöreg Sári, az vót a fodbal király, a zegész játékos összemönt, mikó mökhalt, Sárinak a zapja. És akkó mikó mökhalt, fő vótunk ötözve fodbal szerelésbe, úgy vittük a vállunkon. Mindön rajtunk vót, no mög jó hideg is vót. Lëtötték ottan kint, mink oszt szátunk hazafele mind a dárda, abba a gatyába biztos ott fásztak. Akkó még legé vótam (4).

– Ha rózsafűzér²⁹ társaság halt mög, akkó vitték a párnát mög a körösztöt. Aszt viszi mindég egy ijen rózsafűzér tag. Asztat a feszületöt is mög a párnát. A Liklukas Mihály bácsi is tagja vót férfiként (6).

²⁹ Kishegyesen is jelen voltak. Szőke A. 2012:142.

– Nagy Pista bácsi az mög zenész vót, trombitás. Vót bandája, de nem azok muzsikáltak, hanem a Zördög csapat, Temerinbe vót, oszt azok gyűttek ki. Szótag is nekik, de azok úgy zenéve, oszt úgy ki is kérték. Fűvózenekar. De még asziszöm, hogy úgy is vitték ki (7).

Gyermekhalott temetése

Az 1930-as, 40-es években igen sok csecsemő hunyt el Egyházaskéren. Mivel őket is a falubeli temetkezési rend szabályai szerint sorba temették, ezért nem volt külön meghatározott gyermektemető vagy elkülönített rész az egyházaskéri temetőben. Emiatt a gyermekhalottak temetési szokásait jelen alfejezetben közöljük.

– A za zorvos hibája vót, oszt vérmérgezésbe mökhalt a kistesvéröm. Nem vót sëmmi së, csináltak a mestör és kis, amekkora kis ládika köllött neki, oszt a köröszta vitté ki, így a hóna alatt a temetőbe³⁰, nem vót akkó oja nagy dínomdánom. Szép kövér kislá vót, mög vót körösztóve.³¹ Mindig a köröszta mög a körösztanya vitték ki a. Sëmmi gyászmonet, sëmmi díszmonet, úk ketten kivitték, másik kettő má előre kimönt, kiásta. Nem vót akkó még sëmmi, pici vót a baba, imátkosztak neki, oszt álgya mög a zisten³² (1).

– Aki mög vót körösztóve, annak minnek vót temetése, csak aki nem vót mökkörösztóve. Mingyá második hétö má körösztölő vót (2).

– Torokgyíkba nagyon sok gyerök annak idejin mökhalt. Pár hónapos, eszt csak úgy ije kis koporsóba eltemették (3).

– Koma vitté ki, az vót a divat. Ije két-három éves gyerök, vagy a oja kisik haltak mög, akkó köröszmama koporsót hóna alá vötte oszt vitté (4).

– Ha mög löttek körösztóve, a körösztlés után halt mög, akkó oja temetés, de ha körösztlés előtt mökhaltak, még a szülésbe mindö, úgy vitték ki, mē mindö szülő csinát egy kis koporsót, oszt úgy temették (9).

– Nem vót körösztóve së, pici korán halt mög, oszt ott valamejik gödör partyán temették ē. Két lakás vót ott fönt. Osz születtött egy kislánya oszt mög is halt, oszt abba a partódalba lött etemetve (12).

Érdekesmód, ha egy gyermek nagyon korán elhunyt, a következőt a halottról nevezték el. Ezt is tekinthetjük egyfajta megemlékezésnek.

³⁰ Párhuzama: Uő 2012:149. Bálint S. 1978/79:197.

³¹ A beteges gyermeket születésekor megkeresztelte a bábaasszony, ezt bábakeresztésnek hívták. Fehér V. 2013:141.

³² A gyereket nem szokták siratni, hitük szerint angyal, tehát a család mennyei pártfogója lesz belőle. Bálint S. 1978/79:197.

A halotti tor

Egyházaskéren minden temetést halotti tor követett, még a közelmúltban, a kilencvenes években is. Úgy tartották, hogy ezzel áldoznak az elhunyt lelki üdvéért³³, és a halotti tor megtartását összefüggésbe hozták a hazajáró lélektől való védekezéssel. A kérdésemre, hogy miért tartottak tort, a következő válasz érkezett: Mē az a halottnak van szánva, oszt kísért, oszt oszt együn érte (12).

Napjainkra kikopott a temetkezési szokáskörből. Közvetlenül a temetés után következett, hívogatni nem kellett. Mivel a közeli hozzátartozók maradtak legtovább az elhunyt sírjánál, a temetés résztvevői gyakran előbb, sokkal előbb visszaértek a halottas házhoz. Régebben gyalogmenetben, együtt tértek vissza, ahogy a temetésre is mentek.

A halottas háznál az udvarban, az utcai kapun belül egy lavórt helyeztek el.³⁴ Minden visszatérőnek, mielőtt az asztalhoz ül, kezét kellett mosnia, vagy csak jelképesen, kezét megnedvesítenie. Különleges szerepet tulajdonítottak e részletnek.³⁵

– Tiszta kézze nyújjon a kenyérhő, me jóva, sënki sé nem fogdosta a halottat, de hogy tiszta kézze nyújjo (3).

– Addig a lavor ott vót belű a kapun, mikó hásztú temettek (5).

– Há mögmosik, hogy űk tiszták a halállá kapcsolatba. Nem vétkösztek. Mossák kezüket, hogy űnekik nincs sëmmi (9).

– Az mindög vót. Mikó gyütté a sírtú ē. Oszt ki vót téve szappan, türüköző (12).

A tor étlapján Egyházaskéren a település mindenki által tisztelt elvárásai szerint bableves³⁶ volt. E szabály fenntartását a lakosok anyagi helyzete és a falu idősei biztosították, akik végrendekezéseikben, utolsó kívánásaikban gyakran meghatározták, hogy az ő halálukra rendezett halotti toron milyen ételek legyenek/lehetnek.³⁷

³³ Párhuzama: Körmöci E.–Szabó J. 1983:201.

³⁴ A lavórt a koporsó helyére teszik. A hozzátartozók az arcukat is megmossák. Körmöci E.–Szabó J. 1983:201.

³⁵ Hogy sárgaságba ne essenek. Bálint S. 1968:154. Hogy ne vigyék a házba a halált. Szőke A. 2012:149. Bona J. 1974:156. Bálint S. 1978/79:192.

³⁶ Párhuzama: Körmöci E.–Szabó J. 1983:200. „... azért főznek babot meg kását a torban, mert ezek az ételek sok szemből állnak, és ahányat elfogyasztanak, annyi lélek szabadul ki a tisztítótűzből. Uő 1983:201.

³⁷ Vót, például, ahogy anyósom möghalt, az asz monta ja apósomnak, nehoty itt dárídót csinájjatok, csak bableves lögyön, sëmmi más. Útyhogy hát bableves vót a slágër mindö halottná, no természetösse ott valami csülköt, sonkát beletöttek. De bablevés vót (3).

– Ott mög, tudod, akkó tor vót, bableves sonkávā mög mit tudom én, ije húsdarabokká, az vót akkó bablevessē (2).

– Akkó nagyon divat vót, akkó fősztek sonkávā, kóbássza bablevest, mög ki mit, van aki főzött paprikást is (7).

– Vót rëndös temetés mög tor is. Akkó az vót a divat, hogy fonyott kalácsot sütöttek, oszt akkó összemönt a nép, nem fősztek úgy nagyba mint most. A szomszédba csináták. Asztá gyütt a bab. Mikó a zén szülém, harminchatba halt mög, oszt vélekszök rá (8).

– Bablevest fősztek. Tutta körübelü mindönki, hogy hát mennyi embörrre számít, oszt bableves vót főzve, más sēmmi. Ęgybe vótak a falu mög a rokonság kint a zudvaron (9).

– Nem is vót kalács akkó. Kenyér vót mög a bableves. Asztá gyütt fő, hát akkó sütöttek, oszt akkó ěfogyott, nem oja sokat (9).

– Bab vót főzve, kalács, ěgy kis pālinka, nem vót ott sör mög mit tudom én, ijen főhajtás, mos mán ěgy lakodalom (10).

Ahogy azt már fentebb olvashattuk, az étkeket a szomszédoknál készítették el, akárcsak a virrasztásra sütött kalácsokat.³⁸ Ha evőeszközre volt szükség, akkor azt is a szomszédoktól kapták kölcsön.

– Szomszédba fősztek. Nem szokás, hanem az hogy hát mikor főzik, má jó van akkó ott főznek, emitt mög a halott ott fekszik (3).

– Ingye segítkösztek, és ahol mongyuk rá kevés vót ez a halotti tor tányér, kanál vagy valami, akkó a szomszédok aszt összeatták, azutá azok ott is marattak ěmosogatni, és akkó mindönki a sajátyát azutá vitte haza (3).

– Vót kalács mög pālinka. Szomszédba fősztek, nem a halottas házná (5).

– Bab valamikó, bableves ěgy kis kóbásszā vagy amivē. Nem vót ije. Hát ahu nem vót, ott a szomszédoktú össze lött hozva, még nem vót halottasház, akkó otthon vót a tor (12).

A halott emléke a toron

Az étkezést megelőzte a közös imádkozás az elhunyt lelki üdvéért. A kántor vezette a tor előtti szertartást is. Az egyházaskérikék úgy tartották, hogy az elhunyt érdekében kell mindenkinek asztalhoz ülnie, eljönnie a torba. „Öttek, ittak a lelki üdvijé, ez valami szokás vót, hogy akkó lösz nyugodalma, ha sokan ösznek a lelki üdvijé” (11). Nem illett hazamenni a temetési szertartás után, mert ilyen esetekben előfordult, hogy megsértődtek a gyászolók.

– Imáctság vót, miatyánk, ije halottasénekök. Űté a zasztalná (1).

³⁸ A szegedi népnél a torban kenyér, túró és bor került az asztalra, tehát, amihez nem kellett tüzet gyújtani. Bálint S. 1968:155. Később vált szokássá a főzés a szomszéd-ságban. Ennek párhuzama: Szőke A. 2012:129. Nem főztek, míg sírjába nem került az elhunyt. Bálint S. 1978/79:192.

– Miatyánkot mög egy üdvözlégyöt emonták, de van, ahun monták még a hiszekegyet is. No énnéköm ez a három ima vót mindég (3).

– Akik ott vótak, má fölátak oszt imátkosztak, asztán kesztek önni (9).

Az elhunyt részére is terítettek az asztalfőn.³⁹ Tányérjába esetenként ételt is tettek, és gyertyát is gyújtottak az asztalán.⁴⁰

– Csak a zablakba égött a gyertya. Majd azután maj mikó kint fő lött, mikó a tor vót, fő lött terítve mindön, akkó vót asztalná gyertya. Terítöttek, de csak a züres tányért (3).

– Töttek tányért a halottnak, gyertyát gyútotak, mög imátkosztunk. Asztán öttek (5).

Az elhunytnek szedet⁴¹ táplálék sorsa

– Töttek. Oda, ahu ékezdődött a zövés, akkó oda töttek. A tálbú doptak oda egy-két kicsit. És asztán a fő családtagnak mikó emút a tor másnap, fő köllött valahova, valaminek a tetejire dobni, hogy a madarak ögyék mög.⁴² Csak kiöntötték, tányért nem. Úgy fölöntötték, úgyszintén egy kis kalács is vót, aszt is szétcsipkötték, benne a bablevesbe, satöbbsi, földopta tetejire, oszt a zégi madarak [tetőre] (4).

– Aszonták, hogy nem jó a jószágnak odanni, a dudvára köllött önteni a torbú is, ami mögmaratt étel mindö féle, akkó aszonták, hogy nem szabad (5).

– Még othon vót a tor, akkó mindég tányérba töttek egy kis levest mög kalácsot töttek oda, oszt főtötték a tetőre, hogy a zégi madarak ehorgyák (12).

A megmaradt étel és az ételmaradék sorsa⁴³

– Maradékot aszt a rokonok vitték-húszták, úgy mint most. A szögényöknek nem attak (11).

– Kiöntötték aszt a vizet csak oda, ahun a jószág nem éri el. Ijen halotti morzsát, mi mögmaratt, má a jószágnak nem atták oda (12).

– A morzsát nem szabad a jószágnak, hanem kívű, ahun a jószág nem éri, hogy a madarak szöggyék fő. Asz nem szokták a jószágnak oda, ojankó aszt a morzsát mög a izét, amivē emosogatnak (12).

³⁹ Párhuzama: Szőke A. 2012:135. Bona J. 1974:154.

⁴⁰ Zentán az a gyertya, amely a halott fejénél égett. Körmöci E.–Szabó J. 1983:201. Szőke A. 2012:135. Nálunk azt az ablakba vagy a koporsóba teszik, és az asztalra másikat tesznek, Bálint Sándor viszont azt írja, „Verbicán azt a gyertyát gyújtották meg, ami a ravatalon fekvő halott fejénél égett.” Bálint S. 1978/9:201.

⁴¹ Párhuzama: Bona J. 1974:156.

⁴² Mindenből szednek, az ételt később elássák, Felsőhegyen pedig az énekesasszony viszi haza. Körmöci E.–Szabó J. 1983:201.

⁴³ Zentán a morzsát és a maradékot gödörbe ásták, hogy a „földalatti” élete folyamán a halott rátaláljon, és ne éhezzen. Körmöci E.–Szabó J. 1983:201.

Szokás volt minden távozonak adni egy kis adag fonott kalácsot útravalóul. Ma is jellemző, de hogy miért, arra már nem tudtak válaszolni adatközlőim.

A fiatal halott „lakodalma”

A fiatal halott temetését követő lakodalmi tor mindig sokkal ünneplésebb volt, mivel a gyászoló család ezt tekintette gyermeke lakodalmának.

– ...vót egy beteg lánya. Betegnek születött. Mőkhalt, annak mógya szerint öröndöszték, sütöttek, fősztek, birkákat váktak, üstökbe fősztek a zudvaron, oszt asz kérdözte ja házigazda, Jancsi még akkó fjjatal, hát akkó még ije fiatal vót mint tē: „Embörök, asszonyok figyejjenek rám, ennek a lánának ez a lakodalma, úty fogják fő, gyűjjo vissza mindönki, maragyon itt a zebédön, azé lött készítve a zebéd, mintha a lakodalmát ünénk mög a lánának, csak szomorújan” (1).

A toron játszott a zenekar. Ha csárdást húztak, a hatvanas években még mindenkinek fel kellett állnia egy táncra, az elhunyt tiszteletére. Később a zenekar, de az effajta tiszteletadás is kikopott a szokáskörből. A lakosság ódzkodott elmenni az ilyen „lakodalmakba”, mert nem érezték helyénvalónak.

– Mőg otta a Pistijékné vót, de oda má nem möntem ē, möntek a zenészök is, montam akkó má nē mönnyünk oda. Mikó mőkhalt, akkó két csárdást is, akkó mindönkinek táncóni köllött⁴⁴, muszaj vót táncóni, etanáták valamejik zsöngés öregasszo. Mindönki csak aszt a két nótát a tisztoletire, valamejik öregasszo etanata tudod, akinek nem fájt (2).

– Mőgbeszétük a komasszonnya, nē mönnyünk el a torba, me mönnek a zenészök is, oszt majd otta neki kő fogni táncóni ha ott is valamejik. És akkó együttünk haza (2).

A falu gyermekei és a tor⁴⁵

Szükségesnek érezzük bemutatni ebben az alfejezetben a település kis-korú tagjainak viszonyulását a temetési szokáskörhöz. Általában minden

⁴⁴ Vacsora után a fiatalok csárdást táncolnak. Körmöci E.–Szabó J. 1983:211. Halottastánc, amely abban a hiedelemben gyökerezett, hogy a házasulandó korba került halottat ki kell házasítani, meg kell tartani a menyegzőjét, mert ehhez joga van. Bálint S. 1968:154.

⁴⁵ A zentai gyűjtés szintén kiemeli a gyermekek szerepét a torban: „A legtöbb adatközlő mosolyogva mesélt a régi halotti torokról: Alig várták a gyerekek, hogy elvigyék a halottat. Szaladtak haza kanálért, és sorba állva várták, hogy kinyissák a nagykaput. Egymás hegyén-hátán tolakodtak be, hogy minél jobb helyet kapjanak.” Körmöci E.–Szabó J. 1983:201.

gyerek részt vett az étkezésen és a temetésen. „Hát aki má szalatt, az kint vót a zútcán, oszt az kullogott a zembörök köszt” (9).

– Bab vót, hát oszt akkó möntünk, me akkó gyerökök is há még a másik uccára is mög a jó iste tuggya hova ē nem möntünk azokho. Köllött vinni kanalat a gyerököknek, me nem vót annyi kanál. Tányér vót, de kanál nem vót. A gyerököknek mindek itt így fére vót egy asztal, körűátuk, oszt ki hoty kanalaszta, öttük, de vittünk kanalat (2).

– Szüle monta: „Gyerünk sorba áni, vögyétök a kanalat, és mönni a torba.” Me gyerökök mind vittek kanalat. Gyerököknek, naggyának vót ottan. Micsoda tányért, beletöttek egy nagy tálba, öten-hatan körű átak a gyerökök, osz nyomás. Úgy jut eszömbe, hogy „gyerünk, fősorakozni. Kisasszonyok, gyerünk, itt vannak a kanalak, mönyünk a torba.” De a temetésre, há aki emönt, emönt, a gyerökök nagyo töröttek ott temetéssē, majnem úgy vót mind a régi mondás, hogy nem az a fontos, ki a halott, hanem mit öszünk a torba (4).

A gyász

Egyházaskéren a visszaemlékezések szerint a gyász színe mindig a fekete volt. A gyász ideje a következő kategóriáktól függött:

– Leginkább is hat hétig mindönki horta, de a gyászoló család azok mög hat hónapig, a legközelebbi azok hat hónapig horták (3).

– Ura vagy felesége az egy év, vagy a fija (6).

– Feketébe járt, felesége mög vót aki tovább is így gyászót (9).

A közeli hozzátartozók gyászát a bal karon átkötött fekete szalag jelezte, míg a távolabbi rokonokra fekete szalagocskát tűztek, szintén a bal vállukra. Vagyonosabb családoknál hagyománya volt a fekete kendő vagy sál ajándékozása is a közeli hozzátartozók részére.

– Gyász szallag az vót, csak nem tűsztek mindönkinek annak idejin, mint ahogy manapság, akik emönnek a halottnak a zutolsó útyát möktisztölték, azoknak mindnek tűz, de ott, akkó csak a rokoságnak lött tűzve (3).

– Mindég a bal karra. Közelebbi rokon, nagyo közeli rokon mög teljesse körű, de a mongyuk rá onokatesvérök möt mi tom é mije, azoknak csak egy oja szallag (3).

– Kendőket attak úgy annyi fekete kendőt. Mink is kaptunk. Vót ahu kaptunk fekete kendőt (5).

– Nem vót mindönkinek, csak a családnak. A nőknek, a leközelebbinek mög fekete kendő (12).

A falu közvéleménye és a gyász

A település lakossága nagy figyelmet fordított arra, hogy a gyászoló család méltóképpen emlékezik-e elhunyt hozzátartozójára, hogy kellő ideig meggyászolja-e. A gyász időszakában nem volt szabad a családnak ünnepséget tartani, hozzátartozójuk hiányát nem tölthette be senki sem fél vagy egy évig.

– Mő köllött várni aszt a zidót, hat hét vót a gyász, ha azo belű valaki ije vagy aszt csináta közelebb rokonna vót, oszt hat hétön belű mögnősűt vagy lakodalmat csináltak, nem vót, aszt betartották (9).

– Hát egy évig möggyászótam (férjét) (10).

Bizonyos szinten ehhez a csoportosításhoz tartoznak a következő megállapítások is, hiszen a falu száján hangzottak el ezek az állítások egy-egy újabb halálesetnél, vagy olyan szituációkban, ahol a halott került említésre.

– Nem sokáig kapuskodott. Aszonták (5).

– Aszonták, mikó mökhalt má valaki, a halottrú csak jót lehet, mők sëmmi mást (9).

– Ha utána gyorsa mökhalt valaki, akko monták, hogy nem sokáig vót kapus, de eszt mongyuk most is (10).

Gyászmise⁴⁶

A gyászmise a gyász lezárása. Régen és ma is hat héttel a temetés után tartották az egyházaskéri templomban, majd közösen kivonultak a temetőbe megszentelni az elhunyt sírját. Erre a napra teszik rendbe a sírt, töltilik fel földdel a megsüppedt sírhelyet, és ekkor szedik le a virágcsokrokat is a sírokról.

– Ameddig akartá. A hivatalos izé hat hét. Mē hát akkó, há mostan divat az, hogy hat hétre csinálják a gyászmisét, há körübelű az van most is (4).

– A gyászmise a szokás vót. Miúta csak én tudom, mög a zelődeim is monták, hogy gyászmisét csináltak. Mikó a gyász lejárt, akkó csinál gyászmisét, oszt evvē be vót fejezve, osz tovább nem vót kapcsolat, annyi, hogy kijártak a temetőbe, mikó mökhalt egy-két évig, oszt asztán aszt is ēhatták (9).

– Akkó vót hat hétre, hat hónapra, egy évre tartottuk. Mindönki emönt. Akkó nem hozattá virágot, ami vót vót, ha nem vót, akkó nem vót, fölötöztünk feketébe, télön nem vót. Nem vót sē avtobusz, sëmmi, akkó szépen emönt mindönki, oszt akkó szépen emonták a misét, ott elimátkoztunk, kimöntünk a temetőbe, aki kimönt, oszt akkó be vót fejezve. Nem vót ez a nagy főhajtás, hogy mos jaj biztos, hogy ha nem vizök virágot, akkó hogy lősz (10).

– Hat hétig vótak a koroszorúk, hat hét után szödik lë (11).

A falu idősei, ha valaki sokáig siratta szeretteit, akkor azt tanácsolták neki, hogy ne sírjon, nyugodjon bele a történetekbe, mert ha sokáig siratja, akkor hozzátartozója nem tud nyugodni a másvilágon.⁴⁷

– Nem nyugotta fekszik a halott, ha nagyon sirassák, de hát az má fekszik úgy is, de hát itt mán nē ríjjá annyira, me akkó háborgatod, mög nē járkájjon mindig, mög nē hozza fő mindig, me akkó háborgati, akkó nem fekszik nyugotta. De hát most hogy ētanáták-ē, vagy úgy vót, hát mindönki sirati a hozzátartozóját (5).

– Ęhatta mindönki, nem siratta. Hát a zöregasszonyok ijenöket montak, hogy nē sirassátok, me akkó nem bir mögnyugonni, mög ijenök⁴⁸ (9).

– Asz mongyák, hoty, ha nagyon sokájig siratod, akkó nem tud lënyugodni a halott (11).

A vasárnapi gyászmisét követő héten válogatták át az elhunyt holmiját, módosabb családoknál bemeszelték a házat is. Ruháit szétosztották hozzátartozói egymás között, vagy elosztogatták⁴⁹, elégették.⁵⁰

– A ruhákat annak idején vótak itte még cigányok is és azoknak lött oda ajándékozva, ahoty pedig hát gyüttek ije tollasok, szintén cigányok, azoknak lött odaajándékozva, de el is fogatták, és akkó ēvítették (3).

– A halott ruháját be szokták tüzēni, nem szokták osztogatni. Van, amit magának mökhatta, amiket akarta vagy valami, mög nem vót oja sok ruha, mint most, hogy tele van a szekrény, akkó nem oja sok ruha vót (5).

– A családok ēhúzták, hát akkó köllött, nem úgy mint most, ha most valaki mökhal, akkó a ruhájai a sárgafődeshö a szemetesre mönnek (9).

– Asztán elajándékoszták valakinek, de möktartot valamit a kendőjeibü vagy valamit, hogy emlék maraggyon (11).

Meszelés:

– Ha oja vót a zidő, de télő nem csináták. Hogy nē érözzön a szaga. Akkorjába tudod, nem úgy vót, mind most, hogy fordul ēgyet, má meszēteti a szobát (9).

– Hat hétig nem szoktak meszēni⁵¹ (12).

⁴⁷ A halottat, ha nagyon siratják, elázik a lelkének a szárnya, emiatt nem tud repülni az angyalokkal. Hoppál M. 1982:38.

⁴⁸ Párhuzama: Penavin O. 1974:141.

⁴⁹ Holmiját elajándékozták, mert félnek, hogy a szelleme megjelenik, és követelni fogja. Körmöci E.–Szabó J. 1983:212.

⁵⁰ Párhuzama: Szőke A. 2012:155.

⁵¹ „A temetés után néhány napig nem szabad meszēlni, mert »kimeszelnek« valakit a házból, de 7-8 napon belül ajánlatos kimosni és kimeszēlni, mert különben a halott visszajön, nem pihen.” Körmöci E.–Szabó J. 1983:193. Másutt: „A halottak hetében nem szabad meszēlni.” Uő 1983:212.

A hazajáró lélek

A gyűjtőmunka során igen sok történetet hallottunk a hazajáró lelkekről. Egyházaskér lakossága napjainkban is hiszi, hogy az elhunyt visszatér a családhoz, elviszi legkedvesebb tárgyait vagy állatait, de olyan történetről is hallottunk, ahol a halott üzenni próbált élő társainak. Persze manapság többen kételkednek ezek valóságalapjában: „Mindig aszonta nagyanyám, hogy tuggyátok, fijajim, a zélóktú kő feni, a halottaktú nem. Kiskoromtu kezdve aszonta, hogy aki imátkozik, az nem babonáskodik. Ezökbe hittek, me tudod, mongyuk mög úgy ahogy van, egy-két osztájjuk vót, mög még annyi sē egy részinek, és akkó amit hallott, akkó asztat ēhitte” (2).

A hazajárás oka

– Ki hogy gondóta, hogy mijé jár haza, értöd. Ha most azé jár haza, hogy ēhös, akkó így tányérbú ételt töttek a zasztarra⁵², ha pedig ha pipájé vagy valami, hát akkó valamit odadoptak, hogy nē gyűjön haza érte, jóvátögyék (9).

Állati és tárgyi veszteség tulajdonosa halála után

– Vót, aki is úgy a faluba monta, minálunk ēpusztút ez vagy az. Me hát a sincs köze hozzá (2).

– Aszongyák, hogy nem jó, aki betegágyba fekszik mögnézni a jószágot, mē emén utánna a jószág. Vót, ahun mán nem is tudom, mán kit hallottam, hogy emönt utánna. A jó isten tuggya, hogy most mi a zigaz ebbű, mi nem, nem tudom, sok mindönt mondanak (6).

– Neköm tele vót két ablakom evē a zibojákā. Lila, rózsaszí, nagyon szép vót. Mikó János mökhalt, osz azúta, Katicáná is vót, nincs. Kiszárat. Szerette a János is aszonta, még ije szép virág nem vót soha. Szerette a János (8).

– Minállunk mikó a Pityu mökhalt, ojan szép disznójaink vótak, oszt utánna nem tom hány napra, nem látszott azon sēmmi, ott maratt, ki vót nyútózva. Aszonták, hogy a jószágot, ha szereti, az visz jószágot magávā. Há a jó iste tuggya. Hogy annyira, hogy (10).

– Asz hallotta, hogy ha vót valamijen állat, amit nagyon szeretött, akkó azé visszagyütt (11).

– Az egy hijedelöm vót, hogy ha valami ēveszött vagy ēpusztút, akkó aszt nem annak szánta, aki előrököte vóna, példáu ...aszonta, hogy mikó

⁵² Tápai hiedelem szerint éhes az a halott, akivel álmodunk. Ilyenkor a régi öregek úgy hagyták az asztalt, ahogy megvacsoráltak, nem szedték le. Mások éjszakára ételt hagytak az asztalon. Bálint S. 1978/9:201.

...beleűt ...vagyonába, oszt ēromlott a mēhűtő a tele kosztā, akkó aszonta, hogy a halott visszagyűtt, hogy mōgmutassa, hogy nem annak szānta aszt a valamit, hanem māsnaak szānta, de mivē az beleűt joktalanū, akkó visszavāgott (11).

– ...sōgorom az kimōnt nagyon betegōn, oszt mōgnēzte a jōszāgot, és akkó ott is ēhullottak a sűldők és akkó aszontāk, hogy azē, me mōgnēszte. Az hiedelēm vōt itt mināllunk is (11).

Kapcsolat az élőak és a hazajāról lélek között

– Vōtak ije hijedelmek, de nem tudom, nem sokan hittek azē ennek. Nem sokan hittek a zijennek, vōtak azē csak ojan, aki az a hijedelmekek, hāt, hoty hāt kopogtat⁵³ mōg mit tom ēn mi, oszt beszēt is vele, de nem tudom, szōva ēn eszt nem tudom elkēpzēni ēgyāltalān (3).

– Aszt csak akkó montāk, mikó a zōregők összgyűttek oszt beszēgettek, hogy hāt a Jani is mikó mōkhalt még asztān hazajārt, mē ēccaca zōrgōtt mindēg valami, tudod, valami (9).

– Anyus mindig aszonta, hogy a halott mōgmutatta, hogy kit szeretōtt legjobban.

Álmodni az elhunyttal

– Apām mōgālmotta, hogy aszt monta neki a zapja mōg a zannya, hogy „gyere, fījam, tē is oszt a tōbbi sorāba, Kormānyosok Szajānba”. Hatvanba ēmōnt, ēgy hōnapig ēlt is, mōkhalt. Apām ēmonta, hogy ē kō nekēm mōnni, lányom, aszongya, majd a bātýād aszongya, ēvisz bennűnket, me aszongya szűléd monta mōg apód, hogy mōnnyek a tōbbi sorāba, és nem is vōt beteg, hanem kimōnt a vēcere, oszt aszongya anyām, hogy hā sokā mēn be, hāt mikó odamē⁵⁴ (8).

– Ēn akār hānyszō még ālmottam vele, mindig asz mongya: Eszti, nē fēj, ēn vigyāzok rád, de mindig hātú láttam, így szōmbe sosē, de mindig aszt mongya, hogy vigyāzz, ēn vigyāzok rád (10).

⁵³ Pārhzama: Bona J. 1974:156.

⁵⁴ A néprāzi szakirodalomban néhány helyen megtalālható a fenti idēzethez hasonlō hiedelem, azokban viszont a hozzātartozóval ālmodni a halāl előjele, míg Egyházaskēren senki sem emlékezett erre a típusú halāljōslásra. Jung, 1978:123. Egy adatkōzlēm felidēzte az esōjōslō hiedelmet, mely szerint „aszt montāk, hoty ha halotta ālmodik, akkó esō lōsz. Aszt szoktāk mondani” (5). Ennek pārhzama jelen van Zentān kisebb pontosítással: „Halott öregasszonnyal ālmodni esōt jelent.” Gyura, 1973:124. Jung, 1978:256.

– János mindég aszonta, hogy mögájj csak, hazagyüvök, oszt mögnézöm, hogy kivē, szóva ú hüjéködött. De lehet, hogy nem hüjéködött, hanem ű aszt gondóta, komojan gondóta, és téleg úgy csukódott a zajtó, oszt mondom, ugya, istenöm, oszt Margit mongya, bal köröszöt vessek, aszongya és mē ű is úgy járt a zű uráva, mikó mökhalt a zű ura. És az sokat mesét neköm, hogy mint, oszt akkó én is balköröszöt, mög aszongya, „mönnyé té oda ahu vagy, csak haggyá békibe”. János is, montam, nem tudom, énnálam is csukódott a zajtó, hallottam, hogy ki is nyít, de becsukódott. Tudod, az láthatatla, csak én is akkó nagyon szömfüles vótam, és akkó én is ezöket montam, amit mondott Margit, oszt akkó asztán mökszünt. Mondom azúta neki, hogy mosmá haragszok rád, mondom, me még nyugdíjat sē hagyta rám (8).

– Hát ott laktunk a sarkon, oszt álmottam vele. Aszonta Bözse ángyó, hogy süssek kalácsot. Akkó vótak itt rözervába kint a kraolán. Süssek kalácsot, oszt akkó aggyak ki a zablakon, nē híjjam be aszt a valakit, mög nē is vigyem ki, hanem a zablakon köröszű aggyam ki, oszt ossza szét a katonáknak.⁵⁵ Asztá álmottam vele, de nem úgy, mint azelőtt (12).

Halottak napja

A gyászmise után egyre kevesebbet látogatják halottaikat a gyászolók. Évente egyszer azonban, halottak és mindenszentek napjára, az egyházaskériek és az elszármazottak kimennek a temetőbe. Ilyenkor virágcsokrokkal és égő mécsesekkel, gyertyákkal van tele minden sír. Azok a családok, akiknek halottaik ismeretlen helyen vagy a településtől távol, valahol máshol nyugszanak, a temető területén lévő nagykeresztnél gyűjtanak gyertyát és helyezik el virágaikat a távol nyugvók lelki üdvéért.

– ...még élt, az mindig vitt a köröszhön a fiájé mög a lányájé, hogy mökhalt, az mindig vitt gyertyát is mög virágot is, me azok nem itt löttek étemetve (5).

– Mindönszentök mög halottak napján szokás vót kimönni a temetőbe, mög gyertyát gyútani (5).

– Mindönszetökkó, hát akkó mindönki vitt virágot, mē koszorúk nem nagyó vótak, röndös virágokat, vittek csokrot, koszorút, gyertyát gyútottak régön is. Egyszerű gyertyák vótak kis pohárba, kis olaj (9).

Halottak napján nem mulatozik senki, nem hallgatnak rádiót sem. Ilyenkor mindenki megboldogult szeretteire gondol.

Irodalom

BÁLINT Sándor

1968 *A szegedi nép*. Gondolat, Budapest. 153–155.

1978/79 *Halál, temetés, túlvilág. A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve III. 187–203.

BONA Júlia

1974 Halotti szokások a szlavóniai nyelvjáróterületen. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 19–20. 153–158.

BÖNGYIK Árpád–BOGDÁN József–FEHÉR Mária

1999 *Verbica – Egyházaskér*. Újvidék

FEHÉR Viktor

2013 *Születés és csecsemőkor (Szokások és hiedelmek Egyházaskéren)*. Híd, 7–8. 130–150.

2014 *A házasság (Az emberélet második fordulójához kapcsolódó szokások és hiedelmek Egyházaskéren: A házasság előtt)*. Híd, 5. 87–113.

HOPPÁL Mihály

1982 Halállal kapcsolatos hiedelmek. Folklór archívum. MTA Néprajzi Kutató Csoport. 37–38.

JUNG Károly

1978 *Az emberélet fordulói*. Gombosi népszokások. Forum, Újvidék

1983 *A kiházasítatlanok halotti koronája*. Adalékok a halott lakodalmanak kérdéséhez a vajdasági magyarság hagyományvilágában. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

KÓNYA Sándor

2004 *Harmatozzatok, egek!* Népünk vallásos énekei Észak-Bánságban. Thurzó Lajos Közművelődési Központ. Zenta

KÖRMÖCI Erzsébet–SZABÓ Jolán

1983 *Halotti szokások Zentán*. Jugoszláviai magyar folklór. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Értekezések, monográfiák 3. 193–217.

KUNT Ernő

1990 *Temetkezési szokások*. Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Akadémiai, Budapest, 67–101.

NAGY Jenő

1984 *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok*. Kriterion, Budapest

PENAVIN Olga

1974 *Betegség, halál és temetés Szlavóniában.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 19–20. 139–152.

SZŐKE Anna

2012 *Örökbe hagyom.* Fejezetek Kishegyes társadalomnéprajzához. Kiss Lajos Néprajzi Társaság, Szabadka

Adatközlők

1. Özv. Hézső Mihályné Fajcsák Piroska, 79 éves, született 1935-ben Egyházaskéren. Vasutas, földműves családból származó háztartásbeli. Elhunyt 2014 augusztusában.

2. Özv. Barna Mihályné Rúzsza Ilonka, 74 éves, született 1940-ben Egyházaskéren. Földműves származású háztartásbeli. Lánykorában a helybeli színjatszó kör tagja volt.

3. Sári Antal, 79 éves, született Egyházaskéren 1935-ben. A helybeli mezőgazdasági birtok dolgozója volt, és a falusi tanács, továbbá a társadalmi-politikai és sportélet aktív tagja. Nagyszüleit 1950-ben és 51-ben, édesapját pedig 1952-ben temette.

4. Mihók István, 86 éves, született Egyházaskéren 1928-ban. A helybeli mezőgazdasági birtok egykori munkavezetője. Éveken át a falu társadalmi-politikai és sportéletének oszlopos tagja.

5. Özv. Bálint Andrásné Mihók Margit, 81 éves. Egyházaskéren született 1933-ban. Szegényparaszti származású nyugdíjas. Az egyházi kórus tagja.

6. Ágoston Istvánné Mihók Julianna, 78 éves, 1936-ban született Egyházaskéren. Szegényparaszti származású nyugdíjas. Az egyházi kórus tagja. Magyarmajdányon is élt néhány évet.

7. Özv. Kataró Ferencné Csorba Katalin, 68 éves. Egyházaskéren született 1946-ban. Földműves családból való háztartásbeli. Az egyházi kórus tagja.

8. Özv. Pecka Jánosné Kormányos Rozália, 82 éves. Egyházaskéren született 1932-ben. Szegényparaszti származású. Németországban élt egy rövid ideig.

9. Nagy József, 84 éves. Egyházaskéren született 1930-ban. Az egykori földműves-szövetkezet könyvelőjeként nyugdíjazták. A falusi tanács, valamint a település társadalmi-politikai életének aktív tagja volt.

10. Özv. Keszeg Péterné Surinya Eszter, 74 éves. Egyházaskéren született 1940-ben. Szegényparaszti származású háztartásbeli.

11. Fehér Józsefné Hézsó Mária, 57 éves. Egyházaskéren született 1957-ben. Földműves származású. A falu anyakönyvvezetőjeként vonult nyugdíjba. A helyi hagyományok és a település múltjának ismerője és gyűjtője.

12. Fehér Piros, 64 éves. Egyházaskéren született 1950-ben. Szegény-paraszti származású háztartásbeli.

13. Fehér József, 57 éves. Egyházaskéren született 1957-ben. Szegény-paraszti származású. A mezőgazdasági birtokon dolgozott, napjainkban munkanélküli. Földműves.